

أصول الفقه
١٣٨٤

FIKİH USÛLÜ

(İslâm hukûkunun kaynakları, metodu ve felsefesi)

Yazan :

Hayreddin KARAMAN

İst. İmam - Hatip Okulu Meslek Dersleri Öğretmeni

İSTANBUL — 1964

Muhterem Hocamız
Dr. Nihad Çetinre
hürmetleriyle 16/12/1965

اصول الفقه
1344

FIKIH USÛLÜ

(İslâm hukûkunun kaynakları, metodu ve felsefesi)

Yazan :

Hayreddin KARAMAN

İst. İmam - Hatip Okulu Meslek Dersleri Öğretmeni

İSTANBUL — 1964

ÖNSÖZ

İslâm dinini iyi anlamak ve ilmî bakımdan inceleyebilmek için gerekli şartların başında, onun kaynaklarını ve hüküm prensiplerini bilmek gelir.

Hazırlamaya çalıştığımız şu kitap işte bu önemli konuyu ele almaktadır.

İslâm-Türk kültür tarihinde, ecdadımız aynı konuda ölmez eserler vermişler, âdetâ başka milletlere hocalık etmişlerdir. Dâr'ul-fünûn İlâhiyyat Fakültesinin kapanmasından sonra bu ilim, uzun zaman memleketimizde resmen tadrîs edilmemiş, ancak İmam - Hatib okullarının açılmasıyla, bu okulların müfredat programlarında yer alabilmiştir.

İslâm hukûku ve bunun usûlü (kökleri, Fıkıh Usûlü ilmi) çok önceden garb dünyasının dikkatini çekmiş, mukayeseli tedrislerinde ve ilmî kongrelerinde yerini almıştır.

Nitekim, 1937 yılında, Lâhey'de toplanan «milletlerarası mukayeseli hukûk kongresi» şu kararı almış bulunmaktadır:

1 — İslâm hukûku, genel hukuk kaynaklarından biri olarak kabul edilmiştir.

2 — İslâm hukûku tekâmüle elverişli ve diri bir hukûk sistemidir.

3 — Müstakil — başlıbaşına — bir sistemdir. (1)

1948 yılında yine Lâhey'de toplanan ve 53 hukukçunun iştirâk ettiği «milletlerarası avukatlar kongresi» de, yukardaki karara atfen şu hususu karar altına almıştır:

«İslâm hukûkunun önemine ve gelişmeye elverişli oluşuna binâen, beynelmilel avukatlar cemiyetine, bu hukuku mukayeseli bir şekilde etüd etmek ve buna teşvik eylemek gerekli bir vazifedir.» (2)

Fıkıh usûlü ilmi, ilk önce müslüman şarklılar tarafından ortaya konmuştur.

«Beşeriyetin malûm tarihinde, dünyanın hemen her yerinde çok eski devirdenberi hukukun izlerine raslanır. Babil kralı Hamurabi'nin kanunlarına sahip bulunuyoruz. Hind brahmanlarının Ve-

Ahmed Said Matbaası
İstanbul ——— 1964

(1) Prof. M. Ahmed'uz-Zerka. Al-fikh'ul islâmî fi sevh'il-cedid 1/209.

(2) Aynı eser: 1/210.

da ve Smitris'lerinin metinleri günümüze kadar kalmıştır. Çinli Konfiçyüs'ün Şu-King gibi hukûkî kitapları vardır. İranlılar Avesta'ya sahiptiler. Firavunlar Mısır'ının kadim bir hukuka sahip olduklarına dair bir çok şeyler bilinmektedir. Lâtinlerin Oniki Levha kanunları herkesçe malûmdur. Lâtinler, kendi kanunlarına ait bir çok mühim vesikalar, hasseten Ön-Asya menşe'li Gaius'un ve İstanbul'da Bizans İmparatoru Jüstinyen'in hukûkî vesikalarını bize terketmişlerdir.

İslâmiyetten evvelki bir devre ait olan bütün bu saydıklarımız cidden kıymetli şeylerdir. Fakat bizzat hukuka dair değil de müslümanların «Usûl'al-fıqh» (yahut hukukun kökleri), Anglosaksonların bugün «Jurisprudence» diye adlandırdıkları hukuk ilmine dair bir eser aramağa, daha doğrusu beyhude aramağa koyulunca insan hayretle karşılaşır. Bir çok hukuk musennafatına ve bunların hacimli şerhlerine dünyanın her tarafında raslanabilir, fakat mücerred olarak hukuk ilminden bahseden bir eser, bilgime göre Lâtinler de müstesnâ bırakılmamak suretiyle, ne şark ve ne de garblılar tarafından meydana getirilmiş değildir. Biraz ileride göreceğimiz veçhile bu mevzua dair ilk eser, hicretin 150. yılında (M. 767) doğmuş olan İmam Şâfi'i tarafından telif edilmiştir. (1) Belki bu faaliyet müslümanların hukuk sahasına katılışlarının en büyüğüdür, fakat yegâne iştirakleri değildir.» (2)

Yıllardanberi fıkıh usûlü konusunda, bu günün nesline hitap eden bir eserin ortaya konmamış olması, ilmî tetkikin genç yolcuları önünde bir engel teşkil etmekte idi. Hem onlara, hem de İmam-Hatip okulu mensuplarına ilmî bir hizmet olur düşüncesi bizi bu çalışmaya sevketti. İkinci gayeyi gerçekleştirmeye zemin hazırlamak için, mezkûr okulların, «fıkıh usûlü müfredat programı» da göz önüne alındı.

Hiçbir iddiâ taşımayan çalışmamız, tenkit çekici ile uyarma örsü arasında dövüle dövüle olgunlaşacaktır.

Gayret kuldân, tevfiik ve hidayet Allah (C.C.) tandır.

Hayreddin Karaman
Fâtih, 11 - Haziran - 1964

(1) Daha önce İmam Ebû-hanife'nin bu konuya dair eser yazdığı rivâyet edilmektedir. Bak: Kevserî, Bulûğ'ul-emânî, S: 67.

(2) Prof. Muhammed Hamîdullah. İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi. C: II, Cüz: I, S: I.

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ KİTAP

	Sahife		Sahife
I. Bölüm			
Önsöz		III — Şia M.	16
Fıkıh	3	IV — Hâriciyye M.	19
Fıkıhın tedvîn sebebi	3	V — Müşebbihe M.	19
Asr-ı saâdet fakihleri ...	4	VI — Mürcie M.	19
Tâbiîn fakihleri	4	Ehl-i sünnet	20
İslâm'da fıkıh mezhebleri-		Mâtürîdî'ler ve Eş'arî'ler.	20
nin doğuşu	5	Ehl-i sünnet prensipleri..	21
II. Bölüm			
İctihâd, müctehid ve fa-		IV. Bölüm	
kîh	7	Taklîd	23
İctihâdın şartları	7	Tek mezhebe bağlılık ...	25
İctihâdın hükmü	8	Mezheb hükmü ile ha-	
İctihâd ehliyetinin şart-		dis'in teâruzu	26
ları	8	Telfik	26
İctihâdın bütünlüğü	9	V. Bölüm	
İctihâdın yeri	10	(İmlâm hukukçularının	
Rivâyet ve dirâyet usûl-		dereceleri)	
leri	11	Mezheb ve imam	28
Irak ve Hicaz meslekleri-		Hanefilerin tabaka tak-	
nin kaynaşması	12	sîmi	28
Zâhiriyye mezhebi	12	Tenkîd	30
III. Bölüm			
(İ'tikad mezhepleri ve		Şâfiîlerin tabaka taksîmi	30
dayandığı esaslar)	15	VI. Bölüm	
I — Mu'tezile Mezhebi	15	(İftâ ve kazâ)	
II — Cebriyye M.	16	İftâ	32
		İftâ ile kazânın farkları..	33

İKİNCİ KİTAP

I. Bölüm		Konusu	38
(Fıkıh usûlü)		Faydası	39
Ta'rifî	37	Metodları	39
		Meşhûr eserler	40

	Sahife
II. Bölüm (Deliller)	
Bilginin çeşitleri	42
Aklî ve naklî delil	42
Aslî ve fer'î deliller	43
III. Bölüm	
Kitap (Kur'an-ı kerîm)...	44
Şâzz'ın kısımları	44
IV. Bölüm (Sünnet)	
Ta'rîfi	46
Kesinliği	46
Râvide aranan şartlar ...	47
Hadîs'in metni	47
Mürsel hadîs	48
Peygamberimizin (S.A.) fiileri	49
V. Bölüm (İcmâ')	
Ta'rîfi	50
Münâkaşa	50
Sükûtî icmâ'	51
VI. Bölüm	
Ta'rîfi	52
Şartları	53
Rükünleri	55
VII. Bölüm (İllet)	
Ta'rîfi	56
Şartları	57
İlleti bulma ve isbat et- me yolları (icmâ', nass)	59
Sebr ve taksim	60
Münâsebet	61
Münâsibin kısımları	61
Mürsel maslahatlar	62

	Sahife
VIII. Bölüm (Kıyas konusunda ihtilâf)	
İctihâdın çeşitleri (ille- tin tahkik, tenkih ve tahrîci)	64
Münâkaşa	65
Kıyâsın delilleri	66
Kıyasın yürümediği sâ- halar	67
IX. Bölüm (Fer'î deliller)	
İstihân	69
İstihâb	71
Örf ve âdet	72
Sahâbî kavli	74
İslâm'dan önceki semâvî dinler	75
X. Bölüm (Din ve şeriat)	
Din	78
Münezzel, müevvel ve mübeddel şeri'	79
(Fâsid istidlâller)	
Muhâlif mefhûm	80
Yakınlıkla istidlâl	83
XI. Bölüm (Kitap, sünnet arası or- tak incelemeler) ve (söz- lerin taksîmi)	
Delâletler bahsi	84
İbâre yoluyla delâlet ...	85
İşâret » » ...	85
Delâlet » » ...	86
İktizâ » » ...	86
Zâhir, nass, müfesser, muhkem	87
Hafî, müşkil	88
Mücmel, müteşâbih	89

	Sahife
Hâss bahsi	90
Emir	91
Emrin mücebi	93
Yasaktan sonra emir ...	94
Mutlak ve mukayyed emirler	95
Nehiy	96
Nehyin mücebi	96
» muktezâsı	97
Mutlak bahsi	99
Mutlak ve mukayyed hükümleri	99
Karşılaşmaları	100
Âmm	103
Ta'rîfi	103
Hükümü	104
Âmm ile hâssın teâruzu...	105
Tahsisin nevi'leri	106
I. Bölüm (Nesih)	
Ta'rîfi	133
Şartları	134
Bedâ ile farkı	134
Tahsis ile farkı	135
Delilleri	135
Hikmeti	136
Bilme yolları	137
Kitap ve sünnet arasında nesih	137
II. Bölüm (Hüküm)	
Teklîfî hüküm ve kısım- ları	140
Kendinden ve dolaylı hü- kümler	143
Azîmet ve ruhsat	143
Vaz'î hüküm ve kısım- ları (rükün, illet, se-	

	Sahife
Rasûle hitâbın ümmete şümûlü	108
Umûmîlik ifâde eden cümle ve kelimeler ...	109
Münekker cemi'	114
Müşterek	115
Müevvel	117
Sözlerin kullanılış bakı- mından kısımları	119
Hakikat	119
Mecâz	120
Sarih	125
Kinâye	126
XII. Bölüm	
Karşılaşma (teâruz) ve tercih	128
ÜÇÜNCÜ KİTAP	
I. Bölüm (Nesih)	
Ta'rîfi	133
Şartları	134
Bedâ ile farkı	134
Tahsis ile farkı	135
Delilleri	135
Hikmeti	136
Bilme yolları	137
Kitap ve sünnet arasında nesih	137
II. Bölüm (Hüküm)	
Teklîfî hüküm ve kısım- ları	140
Kendinden ve dolaylı hü- kümler	143
Azîmet ve ruhsat	143
Vaz'î hüküm ve kısım- ları (rükün, illet, se-	

bep, şart)	144	
Teklîfî hüküm kısmına ek Vacib fiillerin hak yö- nünden taksîmi	150	
Vâcibin vakitleri	152	
Edâ - kazâ - iâde	152	
Aynî ve kifâî vâcib	153	
III. Bölüm (Hâkim ve husûn kubh)		
Husûn ve kubh	155	
Münâkaşa	156	
Güç ve teklîf (mâ-lâ yu- taak)	160	
Hâkim ve hikmet	162	
IV. Bölüm El - mahkûm'u Fih (mü- kelleflerin işleri)		164
Kudret	164	
Meşakkat (güçlük) ve mükellefiyet	165	

	<u>Sahife</u>		<u>Sahife</u>
V. Bölüm		Kısımları ve bazı örnek-	
El-mahkûm'u aleyh (mükellef)	167	ler	185
Ehliyet ve devreleri	168	Bid'atı yeren âyet ve hadîsler	190
Ehliyetin ârizaları	171	Bid'atın hükmü	191
Semâvî ârizalar	171	Bid'at ve mürsel maslahatlar	191
Mükteseb ârizalar	175	Bid'atın doğuş sebepleri..	193
VI. Bölüm		Bid'atın tedâvisi	195
(Bid'at)		Kaynaklar	197
Ta'rifi	183	İndeks	
		Yanlış doğru cedveli	

BİRİNCİ KİTAP

(Fıkıh - fakîh - ictihad - mezheb)

«Kimin hakkında Allah hayır dilerse onu dinde fakîh (müctehid) kılar. Ben ancak taksim ediciyim; veren Allah'tır.»

— Hadîs-i şerîf —
Buharî, Müslim

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

I. BÖLÜM

Allaha hamd, Rasulüne şalat-ü selâm ederiz. Efendimizin aile efradı ve dostlarına da Allah'ın selâmını dileriz.

FIKİH

Fıkıh kelimesinin lügat mânası «anlamaktır». Fakat alelâde bir anlayış değil, bir şeyin ruhuna, içyüzüne, bütün inceliklerine vakıf olmaktır.

Bu, fıkıhın lügat mânasıdır. İstilahî (terim) mânasına gelince: iki tarifile karşılarız. I — Hanefî usulcülerinin tarifi, II — Şafîî usulcülerinin tarifi.

Birincisi: **Fıkıh, insanın amelî bakımından leh ve aleyhinde olan şer'î hükümleri bilmesidir.**

İkincisi: **Fıkıh, şer'in (dinin) amelî hükümlerini, tafsîlî (özel ve muayyen) delillerinden alarak bilmektir.**

Bu iki tarif neticede birdir. Zira birinci tarifteki biliş de, meleke ile bilmektir. Burada melekedeki maksat, hükümleri delillerinden çıkarma yetki ve alışkınlığıdır.

İşte şer'î hükümleri, tafsili delillerden istinbat ve istihrac (çıkarmak) ederek bilen, yahut yukarıda anlatılan melekeye sahip olan zata (FAKİH) denir.

FIKHİN TEDVİN SEBEBİ

Tabii devrinden sonra (H. 120) islâm memleketleri çok genişlemişti. Bunun neticesi olarak, ziraat, ticaret, zanaat ve kültür hayatında büyük fark ve inkişaflar hasıl olmuştu. Halkın muameleleri genişledi, hukukî hâdiseler çoğaldı, ihtilâf ve anlaşmazlıklar arttı, örfler ve âdetler değişti. Âlimler her gün yeni yeni mesele ve problemlerle karşılaştılar, bunların gerektirdiği yeni icthadlarda

bulundular. (Burada arap grameri ve hadis'in tedvin sebeplerini de hatırlamalıdır.)

Bu durumda, fukaha (yüksek islâm hukukçuları) bütün gayretlerini sarfederek gerek itikad ve ahlâka, gerekse ibadetler, evlenme ve boşanma, hukukî muameleler ve ceza gibi hususlara ait islâmî hükümleri telif düzenine koydular. Aynı zamanda fıkıhın dayandığı prensipleri, fakihlerin hüküm çıkarma metod ve esaslarını da vaz' edip kurdular.

Müctehidler devrinin başında, zamanımızda olduğu gibi fıkıh sadece fer'î (amelî) hükümlere ait değildi. İtikad ve ahlâk gibi aslî ve vicdanî hükümler de fıkıha dahil bulunuyordu. Bu sebeple, İmam-ı A'zam, itikada dair kaleme aldığı eserinin adına «El-Fıkh'ul-ekber» demişti. Zaten onun fıkıh tarifinde amelî kaydı da yoktu. Fakat sonraları itikad ve ahlâk ilimleri genişleyip her biri istiklâl kazanınca sonra gelen fakihler (müteahhirîn) bu ikisini fıkıhtan ayırdılar. Artık fıkıh amelî ve kazâî (muhakeme) hükümlere ait oldu.

Fıkıhın dayandığı prensiplere, şer'î delillerin incelenmesine, ictihad metodlarına dair ilme de «Usûl-i fıkıh» dediler.

ASR-I SAADET FAKİHLERİ

Bu asır fakihlerinin sayısı pek çok değildir. Hanbelî fakihlerinden İbn'ül-Kayyim'in, (i'lâm'ul-muvakkîn) [1] adlı eserine göre (130) sayısına ulaşıyorsa da, bunların çoğundan ancak iki üç fetva nakledilmiş olduğu kaydediliyor. Fakih unvanı için kâfi derecede fetva nakledilmiş olanlarının sayısı ise (30) otuza ulaşmaktadır. Bunlar içinden, usulcülere göre en çok fıkıh ve ictihad'la ma'ruf olanlar şunlardır: **Raşid Halifeler, üç Abdullah (İbn-ü Mes'ud, İbn-ü Abbas, İbn-ü Ömer), müminlerin annesi Aişe, Zeyb b. Sabit, Muaz b. Cebel, Ebû-Muse'l-eş'arî.** (Allah hepsinden razı olsun).

Gerçi ashab içinde daha çok alim kimseler ve (Ubeyy, Sâlim, Mikdâd ilh. R.A.) gibi kâri'ler varsa da biz burada sadece ashab fakihlerini anıyoruz.

Bunlar arasında en çok ictihad eden ve fetva veren de yedi zattır: Ömer, Ali, Abdullah b. Mes'ud, Abdullah b. Abbas, Aişe, Zeyd b. Sabit ve Abdullah b. Ömer (R.A.). Bu üç Abdullah'a (abâ-dile) denir (fıkıh bakımından)

TABİİN FAKİHLERİ

Tabi'ler devrinde islâm âleminin her yerinde büyük alim ve

[1] C: 1, S: 12.

müctehidler yetişmiş, bunlar birbirini taklid etmemişlerdi. Ashab-ı kiramın icmâ' ve ittifak ettikleri meseleleri aynen kabul ederler, icmâ'a muhalefet etmemek için o babta fikir yürütmezlerdi. Fakat ashab arasında ihtilâflı olan meselelerde hangisinin görüş ve ictihadını kendi fikir ve ictihadlarına daha uygun görürlerse onu tercih ederlerdi.

Yukarda bahsedilen ashab fakihleri vefat edince tabi'ler devrinde medîne'de fıkıh riyaseti (**Saîd b. Müseyyeb**) e, Mekke'de (**Atâ b. Ebî-Rebâh**) a, Kûfe'de (**İbrahim'ün-nehaî**) ye, Basra'da (**Hasen'ül-Basrî**) ye, Yemen'de (**Tâvûs b. Keysân**) a, Şam'da (**Mekhûl**) e, Horasanda (**Atâ'ul-Horasânî**) ye, Yemâme'de (**Yahyâ b. Ebî-kesîr**) e geçmiştir.

Medîne-i münevvere'de, Saîd b. Müseyyeb zamanında ondan başka altı zat daha vardı ki bu yedisine birden (**fukaha-i seb'a**) denirdi. Bu zatlar fıkıhı, Hz. Aişe, Zeyd b. Sabit, Abdullah b. Ömer (R. A.) den alıp öğrenmişlerdi.

Mekke'de Atâ'dan başka şu zatlar da fıkıhtaki meharetleriyle meşhur idiler: **Mücahid, Ubeyd b. Umeyr, Amr b. Dînar, İbn-i Ebî-müleyke, İkrime.**

Kûfe'de İbrahim'ün-nehaî'den başka, **Alkame, Esved b. Yezid, Mesrûk, Kadî Şüreyh;** meşhurdular.

Bu fıkıh riyaseti Kûfe'de, hanefîlerin imamı Ebû-Hanîfe'ye kadar şu sırayı takip etmiştir: **Alkame — İbrahim'ün-nehaî — Hamad b. Ebî-Süleyman — Ebû-Hanîfe Nu'man b. Sabit-il'Kûfî (150).**

Ehl-i Medîne'nin imamı Malik b. Enes'e fikhî riyaset **Rabîa't-ür-rey'den**, buna **Salim b. Abdullah'tan**, ona da yukarda adı geçen Saîd b. müseyyeb'ten intikal etmiştir.

İSLÂMDA FIKİH MEZHEPLERİNİN DOĞUŞU

Ashâb ve tâbiîn devrinde fıkıh kaide ve hükümleri toplu olmayıp dağınık bir vaziyette idi. Ne bir ilim dalı olarak vazedilmiş ne de bir kitapta toplanmıştı. İctihad metodları ve meslekleri de böyle idi. İşte gerek fıkıhın gerekse usul-i fıkıhın tedvini (derlenip toplanarak bir nizama konması) ve hususi birer ilim dalı olmaları **tabiînden sonraki müctehidler devrinde** olmuştur. Bunun neticesi olarak fukaha (**İrâkıyyûn**) ve (**Hicaziyyûn**) adlarıyla iki kısma ayrıldılar. Birincisine «ehl'ur-re'y» ikincisine «ehl'ul-hadîs» dendi. Ehl'ur-re'y'in önder ve imamı, İmam-ı A'zam Ebû-Hanîfe, Ehl'ul-hadîsin ki ise İmam Malikti. Tabi'ler devrinde deliller dört idi: **kitap, sünnet, icma', kıyas.**

İmam-ı A'zam bu dört delile **istihsan** adıyla beşinci bir delil

daha ilâve etti. Bir çok fıkıh hükümlerini bu istihsan deliliyle çıkardı (istinbat). İmamımız bu delili herkesin anlayacağı bir şekilde tarif etmemiş olmalı ki bu husus, aleyhinde pek çok dedi kodulara sebep olmuştur.

İmam Malik istihsan yerine (**mesalih-i mürsele**) namıyla başka bir delil kabul etmişti. Alimlerin tetkikine göre bu iki delil neticede aynı kapıya çıkmaktadır. (Bunların mânaları için «müşterek bahisler» bölümüne bak).

İmam Malik'in (**sed-i zerâi'**) adıyla kabul ettiği bir esas daha vardı ki İmam-ı A'zam bunu ancak kısmen kabul ediyordu. (Bu esasın mânası; dinin yasak ettiği şeylere vesile teşkil eden mübahların da yasak edilmesinden ibarettir.) İmam Malik, **Medine'lilerin bir hükümde ittifakını** da ayrı bir delil (icmâ'dan başka) kabul ediyordu. Ona göre bu, Efendimizde görülen bir sünnetin seleften halefe intikali demektir. İmam-ı A'zam'a göre ise bu hususta (ittifak) Medinelilerle başka şehir halkı arasında bir fark yoktu. İmam Malikten sonra Hicaziyyûn meslekinin riyasetini ele alan Şafiî (R. H.) ile bu iki imam arasında da böyle bazı fark ve ihtilâflar meydana gelmiş ve bunun neticesi olarak da **fıkıh mezhepleri** doğmuştur.

II. BÖLÜM

İCTİHAD, MÜCTEHİD VE FAKİH

İctihad: lügatta, çalışmak, zor bir işi başarmak ve meydana getirmek için olanca gücün sarfı mânasındadır.

Istılahta (terim mânası) İctihad: **Zannî olan şer'î hükümleri, tafsîlî (hususî ve muayyen) delillerden elde etmek için olanca gücün sarfedilmesidir.** İctihad edene «müctehid» hükme «müctehedün fih») denir.

Zannî (zan ifade eden) hükümler ifadesi, itikada dair hükümler gibi aslı hükümleri tarifi dışında bırakır.

«Tafsîlî deliller» den maksad her hükmün kendine mahsus muayyen bir delilden çıkarılacağını göstermektir.

Şu halde fıkıh hüküm ve kaidelerini, fıkıh kitaplarında görüp, delillerine bakmadan ezberleyip öğrenmek (bu çeşit bilgi ne kadar geniş olursa olsun) insanı müctehid yapmaz. Böyle binlerce meseleyi delillerinden çıkarmadan (veya bu yetkiden mahrum olarak) bilene «fakih» de denmez. Çünkü, **usulcülere göre fakih müctehid demektir.** Zamanımızda böyle fıkıh bilgisine sahip olanlara fakih demek usulcülere göre mecazî bir ifade olabilir. Asıl fakih müctehiddir o da başkasını taklid etmez.

İCTİHADIN ŞARTLARI

İctihadın muteber olabilmesi için iki şart vardır:

- 1 — Ehliyetli kimsenin yapması,
- 2 — Yerinde olması.

Buna göre icthadı ehliyetli kimse yapmazsa veya icthadın caiz olmadığı hususlarda yapılmış olursa böyle bir icthad muteber olmaz. Yani, bu icthadı yapan, hata etmişse mazur sayılmadığı gibi eğer hâkimse verdiği hüküm bozulur. Halbuki icthadı ehli yapar ve yerinde yaparsa, hata etse bile günahkâr olmayacağı gibi, hâkimse hükmünü başka bir icthad bozamaz.

İCTİHADIN HÜKMÜ

İctihadla varılan hükmün değeri: hata ihtimali olmakla beraber **ğalip bir zandan** ibarettir. Bunun içindir ki, kesin olan şer'i hükümlerle, kesin inanç gerektiren dinin temel esaslarında icthad cârî olmaz. Çünkü bu hususlarda zann-ı ğalib kâfi olmayıp, kesin ilim ve kesin inanç gerekli bulunmaktadır. Bu inanç ve hüküm ise ancak kat'i olan akli ve şer'i delillerle meydana gelebilir. Bunların yanında da zannın yeri olmayacağı âşikârdır.

Not : Bazı kimseler icthadla kıyâs'ı birbirine karıştırmış, ikisini aynı şey sanmışlardır. Halbuki icthadın kıyastan daha geniş bir sahası vardır. İctihad kıyas yoluyla olduğu gibi, şer'i nasların işareti, imâ, delâlet, lehçe farkları, edebî incelikler ve benzeri şeyleriyle istidlâl şekliyle de yapılabilir. Şu halde her icthad kıyas değildir, halbuki her kıyas aynı zamanda bir icthaddır.

İCTİHAD EHLİYETİNİN ŞARTLARI

I — Çalışmakla elde edilebilen şartları:

1 — **Kitabı bilmek.** Bundan maksat, Kur'ân-ı kerim'deki ahkâm âyetlerini bilmektir. İmam Gazzâlî ile, mâlikî imamlardan Ebû-Bekir b. il-arabî, ahkâm âyetlerinin beş yüz aded olduğunu beyan etmişlerdir.

2 — **Sünneti bilmek.** Bu da Peygamber Efendimizin (S.A.) ahkâmı ilgili sünnetleridir. Bunun miktarı hakkındaki görüş ve nakiller çeşitlidir:

a) Ahmed b. Hanbel'den, aslı hükümlerle alâkalı hadislerin 1200 kadar olduğu nakledilmiştir.

b) İmam Gazzâlî, (El-müstasfâ) adlı usûl-i fıkıh kitabında, müctehidin bilmesi gereken hadisler, (Sünen-i Ebî-Dâvûd) yahut (Sünen-i Beyhakî) nin içine aldığı kadar olabilir, hattâ bu iki kitaptan birinin bulunması kâfidir diyor.

c) İmam Nevevî, «Sahîhayn» de bulunan bazı hadislerin, Süneni-Ebî-Dâvûd'da olmadığını ileri sürerek Gazzâlî'ye itiraz ediyor.

3 — Âyet ve hadislerin bazıları «**nâsih**», bazıları da «**mensûh**» olduğundan, bu hususu da bilmek zarûridir. Bu konuda yazılmış husûsî eserler olduğu gibi, tefsirler ve hadis kitaplarının şerhleri de bu hususta yardımcıdırlar.

4 — İki hadis teâruz edince (karşılaşınca) birini tercih edebilmek için, **hadis ve senedin hal ve vasıflarını** bilmek lüzumludur.

5 — Kur'ân-ı kerim ve hadisler arap dili üzere olduğundan, tabiatıyla bir müctehidin **arapcaya da hakkıyla vâkıf olması** lâzımdır.

6 — İstinbat metodu ve delillerin, hükümlerin hallerinden bahseden **Fıkıh usûlü** müctehidin ihtisas konusu olacaktır.

7 — Fıkıhın fer'i hükümlerini bilmesi şart değilse de, daha önceki müctehid fakihler'in mesailerinden faydalanmak için onları da bilmek faydalıdır. Hattâ İmam Gazzâlî, fıkıhın fer'i hükümlerini bilmenin icthad için şart derecesinde lüzumlu olduğunu söyler. Esasen, her hükmü yeniden delillerinden istinbat, ömürleri bitirecek bir çalışmaya muhtâttır. Her asırda ve her ilimde, halefin seleften istifade etmesi asıldır.

8 — Bir müctehid, icthadıyla daha önce meydana gelmiş icmâa muhalefet etmemesi için, nerelerde ve hangi hükümlerde **icmâ'** edilmiş olduğunu da bilmelidir. (Bahsinde geleceği üzere, mu'tezile'den Nazzam ile, şîa bilginleri icmâ inkâr ederler.)

9 — İctihadın ruhu kıyastır. Bu sebeble müctehid, **kıyasın** rükün ve çeşitlerini, şart ve hükümlerini etrafıyla bilecektir. Bunlar da usûl ilminin kıyas bahsini iyi bilmekle olur.

(Zâhiri'ler de kıyâsın şer'i bir delil olduğunu kabul etmezler.)

II — **İctihadın Allah vergisi olan şartı.** Bir kimse yukardaki şartları kendinde toplasa bile, bildiği delillerin ruh ve mânasına nüfûz edebilecek zekâ ve tefekkür sahibi olmazsa, her türlü mânasıyla tam bir müctehid olamaz. Bir müctehid, şer'i delilleri bildiği gibi, onların dayandığı menâtı (yani, illet ve sebepleri) ve bunların da müstenid buldukları teşri' hikmetleriyle, şâri'in maksatlarını bilmeli ve anlamalıdır. Aksi hâlde isabetten çok hata yapar ve deliller karşılaştıklarında (teâruz) hangisini tercih edeceğini bilemeyip şaşırır kalır. Birçok hadis hafızları vardır ki hadislerin ihtiva ettiği fikhî hükümleri çıkarmak ve anlamaktan acz gösterirler. Bundan dolayı Rasûlullah (S.A.) şöyle buyurmuşlardır.

نصر الله امرأ سمع مني حديثاً فوعاها ثم اداها كما سمعها فرب حامل فقه غير فقيه ورب حامل فقه الى من هو افقه منه . ابن حنبل - ابوداود - ترمذی - ابن ماجه - حاکم .

Yani: «Benden bir söz işitip de aynen ezberleyen, sonra da işittiği gibi başkasına nakil ve rivayet eden kimsenin Allah şân ve şerefini artırsın. Çünkü fıkıhı yüklenmiş çok kimse vardır ki fakih (derin anlayış sahibi) değildir. Yine, kendisinden daha anlayışlı kimseye fıkıh (ilim) taşıyan niceleri vardır.»

İCTİHADIN BÜTÜNLÜĞÜ

İctihad bir bütündür, yani, müctehidin her mesele ve problemde müctehid olması şart mıdır? Yoksa bazı meselelerde müctehid, bazılarında ise tâbî' olması caiz midir? İşte bu hususta da bilginler ihtilâf etmişlerdir. Ekseriyet, kısmî icthadı (icthadın tecezzî etmesini) kabul etmişler, bunun akıl ve nakil yönlerinden

mümkün ve caiz olduğunu söylemişlerdir. Şâfiilerden, İmam **Ğaz-zâli**, **ibn'ü Dakik'il-ıyd**, hanefilerden, **İbn-i Hümâm**, **İbn'ü Sââtî** bunlardandır. Bir kısım bilginler de ictihadın bütünlüğünü müdâfaa etmişlerdir. **Mulla Hüsrev** de bunlardandır.

İCTİHADIN YERİ (MÜCTEHEDÜN FİH)

Hakkında kat'î delil olmıyan her şer'î hüküm ictihadın yeridir. Buna «mahall-i ictihad, mes'ele-i ictihadiyye» de denir. Bu konuyu iyi anlayabilmek için şu açıklamayı yapalım:

Şer'î hükümler, kat'î ve zannî diye ikiye ayrılır. Kat'î (kesin) hüküm, kat'î delille sabit olandır. Zannî hüküm de zannî delille sabit olandır. Kat'î delil üç nevidir: **Akıl**, **kat'î nas** ve **icmâ'**. Akıl şer'î bir delildir. Ya'ni dinimiz akıllı bir delil olarak kabul etmiş ve hitaplarını ona yöneltmiştir. Akıl, kendi sahasında kabul etmediği — mümkün görmediği — bir şeyi dinimiz de kabul etmez. Fakat şunu unutmamak icabeder ki, akıl her sahada başlıbaşına bir delil değildir. Onun sahası, şâri'den (Allah ve Rasûlü) duyup öğrenilmesi gerekli bulunmayan hususlardır. (Allah'ın varlığını bilmenin gerekliliği ile, adâletin güzel bir şey, zulmün ise çirkin ve fenâ bir şey olduğunu bilmek gibi. Buna mukabil akıl, kendisine bilme yol ve vasıtası verilmemiş olan birçok hüküm ve meseleleri de bilemez. Onların gerçek mahiyetlerini bilip anlaması naklin (âyet ve sünnetin) açıklamasına bağlıdır.

Kat'î nass: Hem sübutu (Allah ve Peygambere ait oluşu), hem de delâleti (hükmü göstermesi) kat'î olan âyet ve hadislerdir. (Bu tip hadisler ancak mütevâtir olur.) Ya sübut ya da delâletlerinde zan bulunan şer'î deliller zannîdirler. Bunlardan, kat'î olan nasla farz ve haram, bir yönden zannî olanla vacip ve tahrîmen mekrûh, her iki yönden (sübut ve delâlet) zannî olanla da sünnet, müstehap, mekrûh gibi hükümler sabit olur.

İşte buraya kadar anlattığımız kat'î delille sabit olan hükümler üzerinde ictihâd cereyan etmez. Bunlar kesin olarak sabittir, ictihadın zan ifade edebilen sahasından uzaktırlar. (Namaz, oruç, hac, zekât gibi ibadetlerin farz olması, adam öldürmek, alkollü içki içmek, kesilmeden ölmüş hayvan eti (meyte) yemek, zina etmek, gasp etmek ve çalmanın haram olması gibi.) Bu çeşit hükümlere «zarûrat-i dîniyye» de denir. [1]

[1] Haber-i vahid denen ve sübutu zanna dayanan sahih hadisler de, amelî yönden — en kuvvetli görüşe göre — kat'î olduklarından, onların buldukları yerlerde de ictihad câri olmaz. (Sünnet bahsine bak. S: 46).

Şu halde hakkında kat'î nas olmıyan, kat'î delilden de mahrum bulunan meseleler müctehidin ictihad ve tefekkür sahası oluyor.

RİVAYET VE DİRAYET USULLERİ (Ehl'ür-re'y ve Ehl'ül-eser)

Bu iki usulün dayandığı prensiplere geçmeden önce, ashâb ve tâbiîn devirlerinde «re'y» den ne kastedildiğini öğrenmemiz gerekir. Bu hususta yapılan inceleme gösteriyor ki o iki devirde re'yden sadece kıyas kastedilmiyor, bu tabir içine «nassın bulunmadığı yerde fakihin verdiği bütün fetvalar» giriyordu.

İslâm hukuk tarihinde, Irak'ın re'y taraftarları merkezi; Hicaz'ın «eser» (hadis) taraftarlarının merkezi olduğu kabul edilmiş ve söylenegelmiştir. Gerçi, Irak'ta re'y fakihleri, Hicazda da eser fakihlerinin çokluğu bir vakiydir. Fakat bu, birincinin tamamen re'yden ibaret, ikincisinin de eserden ibaret birer fıkıh olduğu mânasına aslâ gelmez. Zira bu merkezlerin ikisinde de hem eser, hem de re'y kullanılmıştır. Hattâ Medîne fakihlerinden (İbn'ül-Müseyyeb) re'yile fetva vermektен çekinmediği için «cür'etli» lâkabını almıştı.

Re'y ve eseri kullanmakta, mürselle amel etmede, sahabenin sözünü delil olarak kabulde ittifak eden bu iki ana mezheb kolunun böyle isim almalarında başlıca üç sebep rol oynamıştır:

I — Medîne'liler, Hz. **Ömer**, **Ebû-Bekir** ve **Osman**'ın fetvâ ve kazâ (hüküm) larına, Hz. **Âişe**, ve **İbn-i Abbas**'ın fetvâlarına, Hz. **Ebû-Hüreyre**'nin de hadislerine sahip bulunuyor (Allah hepsinden razı olsun) ve Iraklıları, az hadise sahip olmakla ittiham ediyorlardı.

II — Yine Medîne'lilerde, mânevî bir «büyük hazîne» diyebileceğimiz çoklukta âsâr mevcuttu. Bu sebeple onların fıkıhında ashap fetvalarına istinad, esere i'timad (dayanmak) daha çok oluyordu.

III — **Tâbiilerin fetvâları** da Medîne fakihleri yanında büyük bir kıymet taşıyordu. Halbuki Irak fakihleri bu fetvâlara onlar kadar önem vermiyorlardı. Nitekim Ebû-Hanîfe'nin, kendini ashabın fetvaları karşısında bağlı saydığı, tabi'lere gelince «onlar rical (ilim adamı) iseler, biz de ricaliz» dediği meşhurdur. Şimdi bu iki meslek arasındaki prensip farklarını özetleyelim:

1 — Re'y Irakta olduğu gibi Medîne'de de vardı.

2 — Medîne'de re'y de eser ve nakle dayanıyor, onun dairesinden ayrılmıyordu.

3 — Irak mesleğinde rey, Hicaz'dan fazla idi. Bu, birincilerin az nakle sahip olmalarına karşılık, ikincilerin bol miktarda nakil ve âsâra sahip olmalarının tabiî neticesi idi. Bir de onlar, tabiî fetvası bulunsa da kendi reyleriyle fetvâ vermeyi caiz görüyorlardı.

4 — Irak; kıyas, istihsan, Iraklıların örf ve âdetlerine dayanır-ken; Hicaz, akli mukayeselere fazla yer vermiyor, mesâlih (şer'i ve muteber maslahatlar), ve Medinelilerin örfüne dayanıyordu. (Prof. M. Ebû-zühre, Malik, S: 159-169).

IRAK VE HİCAZ MESLEKLERİNİN KAYNAŞMASI

Bu iki meslekin liderleri olarak kabul edilen **Ebû-Hanîfe** ile **Malik** (R.H.) in son zamanlarına doğru, her iki meslek mensuplarının, hac ve seyahatlar vesilesiyle bir araya gelip ilim alış verişi yapmaları, hattâ birbirlerinden okumaları neticesinde rey ve hadis mesleklerinde kaynaşma başlamıştır. Bazı örnek vakıalar:

1 — İmam Malik ile İmam Ebû-Hanîfe, hac mevsiminde bir araya gelmiş, ilmi ve nezih münazaralar yapmışlar, her ikisi de birbirini takdir etmişlerdir.

2 — İmam Malik ile «re'y» cilerden **Leys b. Sa'd** söz ve yazıyla ilmi müzakere ve münakaşalarda bulunmuşlardır.

3 — Ebû-Hanîfe (R.H.) nin vefatından sonra oğlu **Hammad**, İmam Malik'e gelmiş, bir çok meseleler sorarak ondan istifade etmiş, İmam Malik de yine bir çok fikhî meselelerde ondan Ebû-Hanîfe'nin hüküm ve delillerini sorup öğrenmiştir.

4 — Taberî'nin nakline göre, Ebû-Hanîfe'nin talebesinden Ebû-Yûsuf, sonraları, **âsârın** (hadis, ashab ve tabi fetvaları) daha derinden tetkikine girişmiş, re'yile verdiği fetvalara muhalif eser görünce önceki reyini terkederek esere uymuştur.

5 — Yine onun talebesinden İmam Muhammed, önce İmam Sevrî'den, sonra da üç yıl hiç ayrılmaksızın İmam Malikten hadis tahsil etmiş, bu arada İmam Malik de ondan Ebû-Hanîfe'nin fıkıh esaslarını öğrenmiştir. (Aynı eser S: 170).

ZÂHİRİYYE MEZHEBİ

A — Mezhebin kurucusu:

Hâtib'ül baġdâdî'nin «Târih'ü Baġdâd» adlı eserinde (C-8, S: 380) ifade ettiġi gibi, fıkıh tarihinde kıyası inkâr ederek naslârın zahirlere istinadı kendine mezheb edinen ilk zat (**Ebû-Süleyman Dâvûd b. Ali b. Halef**) tir. Doğumu (200 veya 202) de İsfahanda olmuş, kendisi Baġdad'da yerleşmiş ve yetişmiştir. İmam Şâfiî'nin talebesinden okumuş olan Dâvûd bu imama karşı büyük bir saygı ve hayranlık duyardı. Baġdad, civarı ve Nisabur'a seyahat ederek ayrıca geniş çapta hadis tahsil etmiştir. Güzel konuşur, muhakemesi kuvvetli, hazır cevap, inancını ve kanaatını açıklama bakımından son derece cesur bir kimse idi. İbadete düşkün, müttakî

ve aza kanaat eder bir kişi idi. Hattâ kemal-i takvasından hediyyeyi bile kabul etmezdi ki kimse bu yüzden onu tesir altına alamasın. Komşusu bulunan bir devlet adamı kendisine, ihtiyacını gider sin diye bin dirhem göndermişti. Dâvûd, gelen hediyyeyi getirenle geri çevirirken şunu da ilâve etti: «Bunu gönderene söyle, o beni hangi gözle görüyor, ona benim hangi ihtiyacım duyurulmuş ki bunu seninle bana gönderiyor?»

Dâvûd, tahsil devresini ikmal ettikten sonra Şâfiî mezhebini inceden inceye tetkik etmiş, bütün kitaplarını okumuştur. Aradan çok vakit geçmeden, bu mezhebi ve imamını takdir etmekle beraber ondan çıktı ve şöyle dedi: «**Şer'i kaynaklar naslardan ibarettir. İslâm da naslar haricinde ilim kaynağı yoktur.**» O, bu sözleriyle kıyası inkâr ediyordu. Kendisine, üstadı Şâfiî kabul ettiġi halde kıyası nasıl inkâr ettiġi sorulunca da şu cevabı veriyordu: «Şâfiî'nin istihsanı ibtal eden delillerini aldım, gördüm ki bu deliller aynı zamanda kıyası da ibtal ediyor.»

Dâvûd'un kitapları hadislerle dolu idi. Çünkü onun fikhî naslardan ibaretti. Buna rağmen âlimler ondan hadis rivayet etmemişlerdir. Pek azı müstesnâ bu âlimlerin ondan hadis rivayet etmemelerinin sebebi ikidir:

1 — Kıyası inkâr ederek ehl-i sünnet fukahasının cumhuruna (çoğunluğu) muhalefet etmesi. Halbuki, sünnete tam sarılmalarına rağmen Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Râhûye gibi muhaddis fakihler dahî kıyası inkâr etmemişlerdi.

2 — «Kur'an mahlûktur» tabirini kullanmamak ehl-i sünnetin şiarı olduġu bir devrede, «Kur'an mahlûktur» tabirini açıkça söylemekten çekinmemesi. Hatib'ül-Baġdâdî'nin nakline göre bu zat, hayız gören kadının ve cünübün Kur'anı ellemesinde ve okumasında mahzur yoktur diyor ve bunu nehyeden âyetin, «levh-i mahfûz ve kitab-ı meknûn» a ait olduğunu iddia ediyordu.

B — Mezhebin yayılması ve esasları :

Dâvûd'un mezhebi kendisinden sonra şarkta ve garpta (Endülüs) tutunmuş ve uzun zaman yaşamıştır.

Şarkta: Bir taraftan kitaplarının okunması, diġer taraftan oġlu Ebû-Bekir Muhammed b. Dâvûd'un, babasından sonra onun ilmi mirasından geniş çapta istifade ederek halkı bu mezhebe da'vet etmesi sebebiyle Zahirîyye mezhebi şarkta, dördüncü asra kadar, dört mezhebin biri olmuş ve Hanbelî mezhebinin yerine geçmişti. Bu devrede, sünnete muhalif fikri ve siyasî cereyanların intişarı, fikhî reylerin çoġalmasına mukabil, bu mezhebin insanları sünnete da'veti, ictihad ve seçme hürriyetine geniş bir şekilde yer verme-

si de ayrıca tutunma sebepleri arasındadır. Halbuki diğer mezhepler, saliklerini yalnız kendi mezheplerine sarılmaya da'vet ediyorlardı. (Burada mezheplerden kastımız onların kurucuları değil — çünkü onlar kimseyi taklide da'vet etmemişlerdir — sonra gelen mukallid taraftarlardır.)

Fakat beşinci hicret asrında gelen **Kadı İbn'ü Ebî-Ya'lâ**, mücadele ve müdâfaalarıyla Hanbelî mezhebini canlandırmış, Zâhirî mezhebini ise iyice sarsmıştır.

Garpta: Bu mezhebin Endülüse geçişi, oradan ilim almak için şarka sefer eden âlimler sayesinde olmuştur. Bunlar arasında, Dâvûd hayatta iken şarka ilim için gelen **Bakiy b. Mahled'i** önemle hatırlamak gerekir. Bu ve benzeri âlimler, Malikî mezhebinden başkasını bilmeyen Endülüs memleketlerine bu mezhebi de sokmuşlar, daha sonra **İbn'ü Hazm** gibi zahiri mezhebinin ikinci şahsının yetişmesini hazırlamışlardır.

Bu mezheb:

1 — Kıyası inkâr eder. Fakat şunu heman kaydetmek gerekir ki, çeşitli ve değişen olaylar karşısında Dâvûd da buna mecbur olmuş ve adına «delîl» dediği bir nevi kıyası kabul etmiştir.

2 — Taklidi kat'i surette yasak ederek, arapça bilen her insana, kitap ve sünnetin zahirine dayanarak dinde söz söyleme ve ictihad etme hakkı tanıyor.

3 — Mezheb, imam ve tabi tanımıyor.

III. BÖLÜM

İTİKAD MEZHEBLERİ VE DAYANDIĞI ESASLAR

Bundan önceki derslerimizde amelle ilgili mezheplerin ana kollarını ve esasa ait farklarını gördük. Şimdi de iman ve itikad etrafında meydana gelen mezhepleri kısaca gözden geçireceğiz. Bunların genişçe tetkiki kelâm tarihine aittir. Bizim bunlarla kısaca da olsa ilgilenmemiz, usul-i fikhın (husûn-kubuh, mükellefiyet, hüküm ve hâkim gibi) bir çok konularının anlaşılabilmesi bunlara bağlı olduğu içindir.

Dinli dinsiz her insan, varlığın sırlarını, gerçek yüzünü, nereden gelip nereye gitmekte olduğunu ve kâinatın yaratıcısını bilmek ister. İnsanlar arasından akıl ve izan sahibi, tefekkür kabiliyeti yüksek bazı kimseler bu yüksek konular üzerinde düşünmüş, muhakemeler yürütmüş ve bir takım neticelere varmıştır. Bunlardan, dindar olanlar, daima ilâhî irşadı rehber edinmiş, akıllarını bu irşadın gösterdiği yönde işletmişlerdir. Yine dindarlardan bazıları da, akli istidlâl ve muhakeme yerine, ibâdet, riyâzet, uzlet, zikir gibi vasıtalarla keşif ve ilhama kavuşmak ve meçhullerini bunlarla çözmek istemişlerdir. İslâm'da birinci yolu takibedenler «mütakellimler» ikinci yoldan gidenler de «mutasavvıflar»dır. Bu iki yolu bir araya getirenler de olmuştur. Kelâm tarihinde mütakellimlerin iki büyük guruba ayrıldıklarını görüyoruz:

1 — **Ehl-i sünnet ve cemâat** (Peygamberimizin izinden ve çoğunluktan ayrılmayanlar.)

2 — **Ehl-i bid'at ve dalâlet** (Bu yoldan ayrılan ve sapıtanlar.)

Ashâb ve tabiîn yolunu terkeden bid'at taraftarlarının da altı büyük kola ayrıldıklarını kelâm tarihi kitapları kaydeder:

1 — **Mu'tezile**, 2 — **Cebriyye**, 3 — **Şîa**, 4 — **Hariciyye**, 5 — **Müşebbihe**, 6 — **Mürchie**. Bunları doktrinleriyle beraber kısaca açıklayalım:

1 — **Mu'tezile:**

Bunlar kaderi inkâr ettiklerinden — tersine bir isim takma ise

de — kendilerine «kaderiyye» denmiştir. Emeviler'den Abdullah b. Mervan zamanında, Hasen'ül Basrî'den okuyan **Vâsıl b. Atâ** isimli birisi, büyük günah işleyenin, islâmdan çıktığını fakat küfre de girmediğini iddiâ ederek, üstadının dersini terketmişti. Bunun üzerine Hz. Hasan'ül Basrî: « اعترل عناو اصل » «Vâsıl bizden ayrıldı.» dedi. Sonradan bu adama uyanların mezhebine «**İ'tizal mezhebi**» kendilerine de «**Mu'tezile**» dendi. Doktrinleri:

1 — Kaderi inkâr ederler ve beşerde mutlak irâdenin varlığını, onların işinde Allah iradesinin bir tesiri olmadığını, binaenaleyh kulların işlerini bizzat yarattıklarını iddia ederler.

2 — Allahın zatından başka bir de sıfatları olduğunu inkâr ederler.

3 — Onlara göre Allah, kullarının hakkında en faydalı olanı yaratmaya mecburdur.

4 — İtaat edene mükâfat, isyân edene cezâ vermesi de vaciptir (gerekli) derler.

5 — Tevbe etmemiş olan kulu af, Allahın mutlak adâletine aykırıdır.

Not : Daha başka ehl-i sünnetten ayrıldıkları noktalar varsa da bunlar en esaslı olanlarıdır.

Mu'tezile, itikadda böyle olmakla beraber, amelî bakımdan çoğu hanefidir.

II — Cebriyye:

Mu'tezilenin tam zıddı olarak insan iradesini tamamen inkâr eden mezheptir. Bu gün dahi irade, kader ve kaza meselelerini iyi anlamamış olan birçok kimse, bilerek veya bilmeyerek bu mezhebe sâliktir. Avrupalılar bu mezhebe (fatalisme) derler.

III — Şia:

Bu mezhep, ilmî olmaktan çok siyâsidir ve hilâfet kavgası yüzünden doğmuştur. «Şia» kelimesi arapçada «taftar» mânasına gelmektedir. Önceleri, İmam Ali taraftarlarına bu isim veriliyordu ki bunlar, hilâfet hakkı Hz. Ali'ye aittir, bu hususta, hafî (işâret kabîlinden) veya celî (açıkça) nass vardır diyorlardı. Sonraları (Hz. Ali'nin - R.A. - vefatından sonra) herbiri, onun evlâdından birini tutarak ve yekdiğerine aykırı birtakım fikir ve itikadlar ileri sürerek, hattâ bazan bu hususta, birbirlerini tekfir edecek kadar ileri giderek pek çok fırkalara (partilere) ayrıldılar.

Mezheb tarihçileri, şii'leri yirmi küsur kola ayırırlarsa da ana kolları üçtür: 1 — Zeydiyye, 2 — İmâmiyye, 3 — Ğâliyye.

1 — **Zeydiyye:** Bunlar, Hz. Hüseyin, Ali Zeynül-âbidîn'den torunu Hz. Zeydi İmam (halîfe) edinenlerdir. Üç kısma ayrılırlar:

A — Cârûdiyye: Bunların reisi **Ebû-Cârûd**'dur. Derler ki, «Hz. Peygamber, açıkça değilse bile işâret yoluyla Hz. Ali'nin halife olması gerektiğini ifâde etmiştir. Ashâb, bu işâreti anlamıyarak başka birini halife seçtikleri için fâsık (günahkâr) tırlar.» İnançları böyle olduğu için, diğeri bir kısım şii'ler gibi ashaba ağır hücum ve küfürler savururlar.

B — Süleymâniyye, C — Sâlihiyye: Birincisinin kurucusu Süleyman b. Cerir, ikincinin reisi **Hasan b. Ali b. Hayy**'dir. Şii'lerin en mu'tedil kısmını bunlar teşkil ederler. Diğeri gibi bütün ashaba la'net ve küfür etmezler. Hilâfet meselesinde ikisi de aynı prensipten hareket ederek şöyle derler: «Halife tayinin yolu «şûrâ» dır. Yani, halkın veya ileri gelenlerin, istişâre ve seçim yoluyla bir kimseye bey'at etmeleridir. — Bu noktada, ehl-i sünnetle de birleşmiş durumdadırlar. — Ancak, ikinci bir prensipleri daha vardır ki bunda kısmen ehl-i sünnetten ayrılırlar. Onlara göre, müslümanların en üstün ve lâyük olanı halife olacaktır. Hz. Peygamber (S.A.) den sonra en üstün kişi, İmam Ali (R.A.) sonra İmam Hasan (R.A.), sonra İmam Hüseyin (R.A.) daha sonra, İmâm Ali'nin Hz. Fâtima'dan devam edegelen torunları... İşte bu hususta ehl-i sünnetten ayrılmış oluyorlar.

Mamâfih, onlara göre, efdal (daha üstün) varken, kendisi seçilmiş ve bey'at edilmiş mefdûl'un (üstün olmayanın) imâmet ve hilâfeti kabul edilir. Bu, sebeple bunlar, İmam Ebû-Bekr ve İmam Ömer'in hilâfetlerini kabul etmişlerdir. Ancak, Sâlihiyye kolu mensupları, efdal varken mefdûlu seçtiler ve ona bey'at ettiler diye ashaba küfretmeyip, ictihadda hata etmişlerdir derken, Süleymâniyye, Hz. Ali'ye karşı savaş ettiler diye, Hz. Aişe, Talha, Zübeyr, Muâviye hattâ Hz. Osmanı (R.A.) tekfir ederler.

Zeydî'ler, kendilerine muhâlif olan İmâmiyye'yi (ravâfız-rafz ve terkedener-) diye adlandıırırlar. Buna sebep onların, Hz. Zeydi terketmiş olmalarıdır.

Zeydiyye, itikadda mu'tezile, amelde — pek az meselede şâfiî olmakla beraber — umûmiyyetle hanefidirler.

2 — **İmâmiyye:** Bunlara göre, İmam nasb ve tayini, kulları isyan ve anarşiden uzaklaştıracağı, itaatkâr kılacağı için büyük bir lütuftur. Bu lütfu kullarından esirgememek Allah'a vaciptir. (İmam ta'yini Allaha vacip ve borçtur.)

İmâmın, insanları Allaha itâatlı ve günahlardan uzak kılması için herkesten önce kendisinin, mutî, ve günahattan uzak olması gerekir. Bu sebeple İmam (halîfe) da aranacak ilk ve en önemli şart **ismet** (— günah işlememek, günahattan berî olmak —) tir. Ma'sum olmayan İmam olamaz.

İşte bu iki mukaddime (öncül) den hareket ederek ve Hz. Ali'nin, küçük yaştan itibâren, Peygamber Efendimizin (S.A.) yanında müslüman olarak yetişmiş bulunmasıyla, bir takım nakillere «nass» diye dayanarak iddiâ ediyorlar ki, Peygamber (S.A.) den sonra yegâne imâm-ı hak Hz. Ali'dir.

Biraz önce gördük ki, zeydiyye'ye göre, halîfeyi tayin eden açık nass olmadığından, iş ictihada ve şûrâya kalıyordu. Bunlara göre ise, celî (açık) nass vardır. Buna muhalefet aslâ caiz değildir. Ashab, bu nasrlara muhâlefet etmiştir. Bu sebeple mel'ûn ve mat'ûndurlar.

Bunlar nass diye (... من كنت مولاه فعلي مولاه — Ben kimin dostu ve seyyidi isem (mevlâ), Ali de onun dostu ve seyyididir.) gibi bazı haber ve hadisler ileri sürerler. Bunların bir kısmı uydurma, diğerleri ise, hilâfete işâret bile olmaktan uzak nakillerdir. (Yukardaki hadîsi, biraz değişik lâfızlarla, Tabârânî, Ahmed b. Hanbel ve Ziyâ tahrîc etmişlerdir. Keşf'ül-hafâ 2/274).

Bunların İmam edindikleri zâta gelince, sırayla **İmam Ali, Hasan, Hüseyin, Zeyn'ül âbidîn, Muhammed Bâkır, Ca'fer'üs-sâdık** (Alah hepsinden razı olsun) a kadar ittifak halindedirler. Bunlardan sonra gelen zevatta ihtilâf etmişlerdir. Ekserisi, Mehdiye kadar imamlar silsilesini şöyle devam ettirir: (... **Mûsâ Kâzım, Ali Rızâ, Muhammed Takî, Ali Nakî, Hasen Akseriyy'üz-zekî** ve en son bu zatın oğlu **Muhammed Mehdi** — R. Anhum —).

Bu on iki İmamdan, yalnız Hasanla Hüseyin (R.A.) kardeş, diğerleri hep, ikinci birincinin oğludur. İmâmiyye'ye göre, en son İmam (Muhammed Mehdi) hayatında gaybolmuştur. Bir gün gelip çıkacağı haber verilen (Mehdi) budur. Bu oniki imamdan herbirinin imamlığı bir öncekinin nassıyla sabittir.

Bunlar, yukarda saydığımız oniki zâtı imam kabul ettikleri için kendilerine (on ikiciler) mânasında (isnâ aşeriyye) de denir.

İsnâ aşeriyye, önceleri, itikâdî meselelerde kendi imamlarına tâbî' iken, zaman geçtikçe ihtilâfa düştüler. Sonraları bir kısmı (müşebbihe), bir kısmı — çoğu — (mu'tezileden) oldu.

Fıkhî meselelere gelince, muayyen bir mezhebe sâlik değildir. Onlara göre her asırda bir müctehidin bulunması zarûridir. Halk (avâmm) bu müctehidlerin fetvâlarıyla âmil olurlar.

İcmâ' ve kıyâsî şer'î delil olarak kabul etmezler. Bir meselenin delilini, kendi imamlarının ittifakı veya kitap ve sünnet delillerinde bulamazlarsa, (maslahat) veya (halkın ihtiyâcı) gibi fıkhî esaslara göre hüküm verirler.

3 — Ğâliyye: Önce bu isim üzerinde biraz duralım. (ğuluv) dinde veya başka bir konuda çok ileri gitmek, normal haddi tecavüz

etmek mânalarına gelir. (Ğâli) bunun ism'ül-fâili, (ğulât) ise ism'ül-fâilin cem'idir. Bu kolun mensupları, Hz. Ali ve evlâdını, ülûhiyyet (tanrılık) derecesine çıkaracak kadar ileri gittiklerinden bu isim almışlardır. Bunlar kadar inançları arasına hurâfe karışmış, gü-lünç iddiâ ve i'tikâdlar girmiş bir fırka yoktur. Pek çok da kısımlara bölünmüşlerdir. (Mevâkif) adlı kelâm kitabının yazarı (18) kol olduklarından bahseder. İslâm âleminde, (cahil halk tabakasında) yayılmış bir çok hurâfeler bunlardan geçmedir.

İlk defa Hz. Ali'ye ülûhiyyet isnâd eden adam (**Abdullah b. Sebe'**) adında bir münafıktır. Sıffin savaşından sonra bir gün İmam Ali'ye (انت الاله حقا — Sen gerçekten tanrısın.) demiş ve bu yüzden, Hz. Ali tarafından (Medayin) e sürülmüştü. Bunun kurduğu fırkaya (**Sebeiyye**) denir. Diğer Ğâliyye fırkaları hep bundan doğmuştur. Sebeiyye'ye göre İmam Ali ölmemiş, semaya çekilmiştir. Şimşek onun bulutlara çarptığı kamçısından çıkan şerâre, gök gürlemesi ise sesidir...

Yemen'deki şîiler (zeydi), İranlılar (imâmiyye), Hindistan ve Suriye'nin bazı mıntakalarında bulunan (İsmâiliyye) ve (Batıniyye) ise (Ğulât) tandır.

IV — HARİCİYYE MEZHEBİ

Bu mezheb, yine Sıffin savaşını müteâkıb, halife tayini işi hakeme havâle edilince teessüs etmişti. Hz. Ali ordusunda bulunan bir kısım insanlar, Hz. Ali'yi terk ederek ordusundan ayrıldılar (hurûc). Bununla da kalmayıp, hakem olayı dolayısıyla günah işlediğini, her büyük günah işleyenin dinden çıkacağını, dolayısıyla Hz. Ali'nin de (haşâ) kâfir olduğunu iddiâ ettiler.

Hâricî'lere göre halife seçmek veya tayin etmek zarûri değildir. Olsa da olur olmasa da.

V — MÜŞEBBİHE MEZHEBİ

Teşbih (benzetmek) mastarından alınan bu kelime — mavsûfunun hazfi ile — benzetenler demektir. Böyle isim almalarına sebep, itikâdları olmuştur. Çünkü bunlar, Allah'ın (hâşâ) insana benzediğini, insanlarınkinin aynı olmamakla berâber onun da organ ve âletlerinin olduğunu kabul ederler.

VI — MÜRCİE MEZHEBİ

Bu mezheb sâlikleri de hâriciyyenin tam zıddı bir i'tikâd taşırlar. «İnsan hakkıyla inandıktan sonra ona ma'siyyet (büyük kü-

çük günah) zarar vermez.» der ve amellere, hareketlere hiç önem vermezler.

İşte, ana kollarını kısaca bahis konusu ettiğimiz bid'at mezhepleri bunlardır. Bunların hepsi, islâm dininin tekemmül ve teessüsünden sonra ortaya çıkarıldığı için, esaslarına inanmaya «bid'at», inananlara da (bid'atçılar — المتذعة واهل البدعة) denir.

Peygamber (S.A.), ilâhi bir mu'cize olarak, daha önceden ümmetinin, muhtelif fırkalara (mezheb, parti) ayrılacağını, bunlardan ancak birinin selâmet ve doğru yol üzerinde olacağını şu hadisle haber vermişti: ستفترق امتي ثلاثا وسبعين فرقة كلها في النار الواحدة

Ümmetimin, yetmiş küsur fırkaya ayrılacak. Bunlardan biri müstesnâ hepsi nar (ateş cehennem) dadır. (Hadis sahîh ve meşhurdur). Tirmizî, Keşf'ul hatâ: S: 150

EHL-İ SÜNNET

Buraya kadar, kısaca bid'at ve dalâlet (uydurma ve sapık) sayılan mezheb sâlikleriyle bunların doktrinlerini gördük. Şimdi de, yine kısaca islâmın gerçek mümessillerinin ve çoğunluğun mensup olduğu (ehl-i sünnet) üzerinde duracağız.

Ehl-i sünnet (**mütekaddimiyân** — öncekiler —) ve (**müteahhi-riyân** — sonrakiler) diye iki kısma ayrılır.

I — Mütekaddimiyân — ki bunlara **selef** de denir —, takriben hicrî (300 yılına kadar yaşayan, sırayla: **ashâb, tâbiyân, etbâut--tâbiîn** ile, onların izinden giden, bilginler, fakih ve müctehidler, muhad-disler çoğunluğudur .

Müteşâbih bahsinde anlatılacağı üzre bunlar, Allah'ı kemâl sıfatlarıyla muttasıf, noksan sıfatlardan münezzehtir, kitap ve sünnette varid olan müteşâbih nakilleri tevil etmeden — gerçek mâ-nalarını Allaha ısmarlayarak — kabul etmişlerdir.

II — Müteahhirin'e gelince bunlar da iki kısma ayrılmıştır:

Mâtürîdiler, Eş'ariler.

Mâtürîdiler:

Fıkıh ve fîrûât bakımından İmam-ı A'zama tâbî'; i'tikâdî konularda ise, onun görüş ve delillerini, kendi zamanındaki icaba göre düzenleyip genişleterek i'tikâdî bir mezheb meydana getirmiş bulunan Türkistanlı (Ebû-Mansûr-i Mâtürîdî) ye tâbî' olanlardır ki başlıca hanevî mezhebi sâlikleridir. Bu zat (H. 333) te vefat etmiştir. Mâtürîdî onun doğduğu köyün adı olup Semerkand'a bağlıdır.

Eş'ariler:

İmam Şâfiî mezhebinde yetişerek, onun fıkıh esaslarından mül-

hem bir i'tikâdî mezheb meydana getiren ve (H. 330 veya 320) de vefat eden Eb'ül-Hasen'il-Eş'arî'ye mensûb olanlardır. Bu zat da, as-hâbdan meşhûr Ebû-Mûs'el-Eş'arî'nin soyundandır.

Mâtürîdî mezhebi daha ziyâde Türkistan taraflarında ve hane-filer arasında yayılmış olduğu halde, eş'arî mezhebi, Mısır, Afrika ve Endülüs taraflarında yayılmıştır. Salikleri arasında şâfiîlerden başka bir kısım mâlikî ve hanbelîler de vardır. Sayıca eş'arîler, mâ-türîdîlerden çoktur. Tağlib yoluyla her ikisine (**eşâire**) dendiği de olur.

İki mezheb arasında tabîî olarak bazı görüş ve anlayış farkla-rı vardır. Fakat ana meselelerde ittifak halinde olduklarından bir-birlerini ehl-i sünnet haricinde telâkkî etmezler. Öncekilerle sonra-kiler de böyledir.

Biz, bu mezhepler arasındaki tâli farkları kelâm tarihi dersle-rine bırakarak, bil-hassa fıkıh usûlü bakımından, bid'at mezheplere karşı bulunan esaslarını (ki bu meselelerde üçü de ittifak halinde-dirler) görelim:

Ehl-i Sünnet prensipleri :

1 — Bütün kâinat ve olaylar hâdis (sonradan olma) tir.

2 — Onların yaratıcısı, tek yaratıcı olan Allah'tır.

3 — Allah birdir, kadîmdir, vacib'ül vücû'ttur (varlığı gerekl-i ve zarûridir), kendinden başka yaratıcı yoktur, ortağı, benzeri ve hiç bir vehile eşi yoktur. Doğmamış; doğurmamıştır. Zaman, me-kân, cisim ve her nevi cismâniyyetten münezzehtir. Kemâl sıfatla-riyle muttasıf, eksik sıfatlardan münezzehtir ve berîdir. Ondan baş-ka tanrı, ibâdete lâayk ma'bûd ve yaratmada müessir yoktur...

4 — Sebepleri ve sebeplerin meydana getirdiği olayları (mü-sebbebât), tabiata ait müessirlerle (tesir ve etki yapan) bu tesir-lerin meydana getirdiği eserleri yaratan, bütün kâinat ve olaylar arasındaki münasebat ve irtibâtı, takdir, ta'yin ve tesbit eden an-cak Allah'tır.

5 — Hiç bir şeye ve — isterse peygamber ve velî olsun — hiç-bir kimseye hulûl (içine girme) etmemiştir. Bütün peygamber ve velîler bizim gibi birer beşer ve insandırlar. Hiçbirinde zerrece ülûhiyyet (tanrılık) eseri yoktur.

6 — Her kim ve her ne olursa olsun birine ülûhiyyet hükmü yük-lemek şirk ve küfürdür. Kimin kabri olursa olsun ondan, hastalar için şifâ, fakirler için servet, kısırklar için çocuk gibi şeyler istemek harâm hattâ tehlikelidir. (Çünkü bunları vermek yaratığın değil, yaratanın işidir.)

7 — İnsanları yaratan Allah olduğu gibi, onların işlerini de (irade-i cüziyyelerine ve kesblerine uygun olarak) yaratan Allah'tır.

Onun kudret ve irâdesi her şeyi kaplar.

8 — Amel imandan cüz (rükün ve kısım) değildir. Buna göre bir müslüman, helâl ve caiz itikâd etmemek ve böyle dememek üzere büyük bir günah işlemekle islâmdan çıkıp küfre girmez. O yine mümindir, fakat artık sâlih mümin değil, fâsık mümindir.

9 — Bir başkan tayin ve tesbiti (ki bu başkana imâm denir) müslümanlar üzerine farzdır. Tayin ve tesbitin yolu istişâre (şûrâ), seçme ve bey'attir. Nass (daha önceki imamın açık veya kapalı sözü) değildir. İmâmın ma'sûm (günah işlemekten berî olması) bulunması şart değildir. Rasûlullah (S.A.) den sonra, lâyük imâm (devlet başkanı) ve en üstün insan Hz. Ebû-Bekir, sonra Ömer, sonra Osman sonra (Alî (R. anhum) dur.

10 — İslâmı kabul etmiş, ibâdetinde kibleye yönelen (ehl-i kible) kimseler, ancak şunlardan birini yapmakla tekfir olunur (dinden çıktıklarına hükmolunur) lar:

A — Allâh'u zül-celâli inkâr.

B — Ona ortak ve eş tanımak.

C — Peygamberliği ve peygamberi inkâr.

D — Tevatür yoluyla sabit olmuş, herkes tarafından bilinen (veya bilinmesi gereken) — zarûrât-ı dîniyye — den birini inkâr.

E — Haramlığı veya helâllığı kat'i nasla sabit ve üzerinde icmâ' vaki' olmuş helâla haram veya harama helâl demek ve böyle inanmak.

İşte bir müslüman bunlardan birini yaparsa tekfir olunursa da, bunlar haricinde bir hareket onu dinden çıkarmaz. Fakat yerine göre bid'at ve dalâlet ehlinden kılar.

11 — İyiler, Allah'ın va'dettiği mükâfatlara nâil olacakları gibi, kötülük edenler de, İlâhî cezâya çarpılacaklardır. Ancak, Allah dilediği mü'min kulunun günahlarını affedebilir.

İşte nurlu çehresini bu çizgilerin meydana getirdiği ehl-i sünnet, Allahın kendilerinden râzı olduğunu bildirdiği bahtiyar zümredir, her fâtiha okunduğunda Cenâb-ı Bâriden, iletmesi niyaz edilen yol (sırât-ı müstakîm) bunların yoludur. İslâm kardeşliği ve islâmda birlik, ancak bu esas ve prensiplerde birlik ve ittifakla meydana gelebilir.

IV. BÖLÜM

— TAKLİD —

1 — Tarif ve mahiyeti:

Taklîd kelimesi, gerdanlık mânasına gelen kılâde kelimesinden alınmıştır. Lügat mânası «bir kimseye gerdanlık takmaktır.» (تقليد السيف — kadılık vazifesi verme) — Kılıç takma, tabirleri de burdan gelmektedir.

Fıkıh usûlü istilâhındaki (terim) mânası, **-delilini bilmeden bir başkasının rey ve ictihâdına göre amel ve hareket etmektir.** Bir başka müctehidin re'yiyle amel eden kimse, amelinden meydana gelebilecek uhrevî mes'uliyyeti o müctehidin boynuna yüklediği için âmilin bu amelini «taklîd, kendisine de «mukallid» denmiştir.

Bir de dayandığı delili bilerek bir kimsenin re'yi ile amel etmek var ki buna istilâhta taklîd değil «ittibâ'» deniyor. İttibâ', sırf taklîdten üstün, ictihâd mertebesinde aşağı bir mertebe olmuş oluyor.

2 — **Taklîdin hükmü** (dindeki yer ve durumu)

A — **İtikâdî meselelerde taklîd.**

Mu'tezile mezhebi saliklerinden Anberî ile birkaç ehl-i sünnet mensûbu zat istisnâ edilirse, bütün din bilgin ve imamları, iman ve itikâd meselelerinde taklîdin haram olduğunda ittifak halindedirler. Bunlar delil olarak pek çok âyet ve hadis ileri sürüyorlar. İlmi öven, cehli yeren âyetler ve hadislerden başka örnek olarak şu âyetleri hatırlıyabiliriz:

فبشر عبادى الذين يستمعون القول فيتبعون احسنه (Sözü duyup ta en güzeline uyan kullarımı müjdele...) Zümer: 18

ولا تقف ما ليس لك به علم (Bilmediğin şeyin peşine düşme...) İsrâ: 36

Bu cumhur görüşüne göre, itikâd meselelerinde herkes, inandığına bilerek, istidlâl ve muhâkeme yoluyla inanacak; filân böyle dedi ve böyle inandı diye değil. Yalnız buradaki istidlâl, kelâm ilminin ihtisas konusuna giren akademik istidlâl olmayıp, herkesin, kendine göre yakın (kesin bilgi) ifade eden istidlâlidir. Bir insanın,

şu âleme bakıp ta, bunun bir sâni' ve halıkı olmalıdır, bu kör bir tesâdüfün eseri olamaz diyerek Allah'ın varlığına iman yoluyla ulaşması gibi.

Bazı mu'tezile âlimleriyle, İmam Eş'arî imanda taklidi kat'î olarak caiz görmemiş ve «mukallidin imanı sahih değildir.» demişlerdir. Fakat bu görüş ifrattan hâlî değildir. Sakatlığına en büyük delil, Rasûl-i ekrem (S.A.) Efendimizin, «kelime-i şehâdeti» söyleyerek iman edenlerin imanlarını kabul buyurup, onlara delil sormamasıdır.

Yalnız şurası unutulmamalıdır ki, mukallidin imanı sahih ve mu'teber olmakla beraber, o dînin emri olan tefekkür ve muhakemeyi terkettiğinden günahkârdır.

B — **Dinin fûrû kısmında** (ibadetler, muameleler ve ceza) **taklîd:** Bu bakımdan mükellefleri üç kısma ayırmak gerekir: a) **Müctehidler.** b) **İttibâ, derecesinde olanlar.** c) **Mukallidler.**

a) Bir müctehidin, bir başka müctehidi taklîd etmesi fukahâ cumhuruna göre caiz değildir. Bu hükmün delili yukarıda geçen delillerin aynıdır. Bundan ancak bir durum istisnâ edilmiştir ki o da, bir meselenin geniş tetkik istemesi, müctehidin de buna vakit bulamaması gibi bir zarûret halidir.

b) İctihad yapmaya muktedir olanlara gelince, onlar için bir müctehidi taklîd etmek zarûreti vardır. Çünkü her şeyden önce şer'î ahkâm ile mükellef bulunuyorlar. Bunları da delillerinden bizzat çıkaramıyorlar. Fer'î hükümler, aslî hükümler gibi hem az, hem de açık, anlaşılması kolay olmadığından, onları delillerinden doğrudan doğruya çıkarabilme (ictihad) seviyesine erebilmek için yıllarca tahsîl ve fitrî kabiliyyet şarttır. Herkes buna mecbur ve bir kimsenin diğerini fer'î hükümlerde de taklîd etmesi haram olsa, zirâat, ticaret, zanâat v.s. gibi beşerin ferdî ve ictimâî hayatı için zarûrî olan işlerini yapacak kimse bulunamaz. Halbuki dinimiz:

(هو اجتياكم وما جعل عليكم في الدين من حرج) 22/78 gibi bir çok naslarla, zorluk ve müşkilâtın islâmda yeri olmadığını ifade etmiştir. Yukarıda, taklîdinin haram olduğunu ifade eden âyetler, işte bu aklî ve naklî delillerle tahsis edilerek, aslî (itikadî) **hükümlerde herkes için, amelî ve fer'î hükümlerde ise yalnız müctehidler için başkalarına taklîd etmenin haram olması neticesine varılmıştır.**

İslâm hukukunda «zarûretler, kendi miktarlarıyla takdir olunurlar» prensibi vardır. Buna göre, zarûretin bittiği yerde, ona bağlı hüküm de sona erer. Halk, ictidadına tabi' olduğu müctehidin delilini de inceleyemez. Onun için bu da imkânsız gibi bir şeydir. Fakat, ictidad derecesine gelememiş din bilginleri böyle değildir. Onlar, bizzat ictidad edemezse de, müctehidin, hükme esas olan de-

lilini, çok defa tetkik edebilirler. İşte bu sebeple, onlar için, sırf taklîd caiz olmayıp delilde taklîd (ittibâ') gerekli bulunmaktadır.

Zaten büyük müctehidler, tâbilerini buna teşvik etmişler, kö-rükörüne taklidi menetmişlerdir.

İmam Malik: «Ben bir beşerim. Bazan hata, bazan da isâbet ederim. Bu sebeple benim rey ve ictidadımı tetkik ediniz; kitap veya sünnete uygun bulursanız kabul ediniz, bulmazsanız reddediniz.»

Ahmed b. Hanbel: «Ne beni, ne Maliki, ne Nehâî ve Evzâf'ı, ne de başka bir zatı taklîd ediniz. Şer'î hükümleri, kaynaklarından alınız.»

İmam Müzenî — Muhtasar'u müzenî mukaddimesinde — **İmam Şâfiî** hazretlerinin, talebesini, taklîdden menettiğini ifade eder.

I — Muayyen bir mezhebi iltizam — hiç ayrılmaksızın ona uymak — vacib midir?

Gerek ashâb gerekse müctehidler devrinde, âlim olsun cahil olsun hiçbir kimse kendisini, en büyük müctehid de olsa bir başkasının ictidadlarının tamamına bağlı saymazdı. İctihada muktedir olanlar ictidad ederler, edemeyenler ise, rasladıkları müctehidden istiftâ (fetva sormak) ederlerdi. Bir meseleyi, muayyen bir müctehidden sormuşlarsa, diğer meseleyi de behemehal ondan sormazlar, başkalarından da sorarlardı. Hattâ verilen fetvâ, tam bir kanaât meydana getirmemişse, getirinceye kadar, daha başkalarına da sormaya devam ederlerdi. Bu durum bütün fukahâ ve müctehidler tarafından böylece bilinir, fakat kimse tarafından yanlış veya gayr-i caiz görülmezdi.

Bilâkis, o zamanın büyük müctehid ve âlimleri, herkesi tefekkür ve tetkike sevkederler, kör taklitçiliği yasak ederlerdi. Yukarıda geçenlere ek olarak, bu konuda birkaç büyük sözü daha dinleyelim:

İmam-ı A'zam: «— Bir hâdise ile ilgili olarak fetva verdiklerinde — Bu, Nu'man b. Sabit'in reyidir. Çıkarabildiğimiz reylerin en güzeli de budur. Kim, bundan daha güzelini ileri sürerse doğruya daha yakın olan odur.» derdi.

İmam Malik: «Hiç bir kimse yoktur ki onun her sözüne uymak vacip olsun. Bu ancak ma'sûm — hatadan korunmuş — olan Rasûl-i Ekrem'e mahsus bir özelliktir. Ondan başka her kim olursa olsun, bazı sözü alınır, bazı ise şâyân-ı red olabilir.» buyurmuştur.

Demek oluyor ki, selef zamanında, kimse muayyen bir mezhebi iltizam etmezdi. Çünkü bunun vücubuna dair, ne aklî, ne de naklî bir delil mevcut değildir. Ancak şu var ki, kendisi ictidad mertebesine varamamış bir mükellefin, bir müctehidi, fer'î hükümlerde taklîd etmesi — yukarıda geçtiği üzere — caizdir.

Burada, mukallidden maksadımız, fikhın hükümlerini anlayacak kadar tahsil görmüş dinî bilgi sahipleridir. Yoksa, bu dereceden de yoksun bulunan halk için, bir mezhebi tutmak veya tutmamanın usûl ve mantık bakımından önemi yoktur. Tutmak, icmâli de olsa bir tercihi, tercih ise yukarda bahis konusu edilen asgârî ilmi gerektirir. Bu sebeple, islâm hukuk ve usûl âlimleri, «avâmmın mezhebi yoktur. Onun mezhebi, müftî'nin fetvâsıdır.» demişlerdir.

II — Mezheb hükmü ile bir hadîs teâruz ederse (karşılaşırsa) ne yapılır?

Tutulan mezhebde, muayyen bir meselenin hükmü ile aynı mesele için başka bir hüküm ifade eden bir hadîs karşılaşırsa (tearuz), takib edilecek yol üzerinde ihtilâf edilmiştir.

Bazı hanefî fakihleri, mukallidin, hadîste, nâsîh ile mensûhu ve bazı illetleri bilemeyeceğini ileri sürerek, «fukahânın sözleri hadîse müraccahtır.» demiş ve bu hususta İmam Ebû-Yusuftan da bir rivayet bulunduğunu söylemişlerdir.

Diğer bir kısım ise, meseleyi kısımlara ayırarak görüş beyan etmişlerdir. Şöyle ki, eğer mükellef sırf mukallid ve hadîslerin mânasını, hükümlerin illet ve sebeplerini bilmeyecek kadar cahil ise onun amel edeceği şüphesiz müftînin fetvâsıdır. (Onun hakkında, bundan başka dinî bilgi edinecek kaynak bile yoktur.)

Eğer böyle sırf mukallid değil de, delilde mukallid, hadîsin mânasını, illet ve esbâbı anlayacak kadar âlim ise, onun hakkında, sahih bir hadîsi bırakıp, sırf reye dayanan fakih sözüyle amel caiz olamaz. İmam Ebû Yusuf'tan menkul söze gelince, evvelâ bu söz, sırf mukallidler içindir. Sâniyen onun zamanında, hadîs ilmi tedvin edilmemiş olduğundan, nasîh ve mensûhu bilmek güç idi. Sonraları bu güçlük ortadan kalkmıştır. Bilhassa, mezheb imamlarından birinin delil olarak kullandığı hadîslerde...

Eğer, fakih'in çıkardığı hüküm de bir hadîse müstenid bulunuyorsa, o zaman iki hadîs arasında tercih bahis konusudur. Hangi hadîs daha kuvvetli ise onunla amel edilir. (Tercih bahsi ilerde gelecektir.)

III — Telfik meselesi:

Lügatta, katlamak, cemetmek gibi mânalar ifâde eden telfik, usûl-i fikh ıstılahında: **Muayyen bir mesele ve maddede, iki veya daha fazla mezhebin hükümlerini bir araya getirmek demektir.**

Eğer telfik yapılıncâ icmâa aykırı bir şekil meydana gelirse, ittifakla bu telfik caiz değildir.

Meselâ nikâhta, hanefî, maliki ve şafiî mezheplerini cemederek; velî'siz, mehirsiz ve şahidsiz bir nikâh akdi yapılırsa, bu nikâh

şu üç mezhepten her birine göre caiz olmadığı gibi, başka müctehidler arasında da bu türlü nikâhı tecviz eden bir tanesi yoktur. İşte bu şekilde bir nikâh akdi icmâa muhalif ve bu sebeple bozuktur, caiz değildir.

Hâdisenin vukûundan sonra, o hâdisenin hükmünü değiştiren bir mezhebin kavlini ihtiyar da caiz değildir. Mamafih bunun caiz olduğunu ileri sürenler de olmuştur. Nitekim İmam Ebû-Yusuf, bir hamamda yıkandıktan sonra cuma namazını eda eder. Sonradan, kendisine hamamın su haznesinde ölü bir fare bulunduğu haber verilir. Ebû-Yusuf: «**Medîneli olan kardeşlerimizin reyleriyle âmil olmuş oluruz.**» der.

Telfikten meydana gelen şekil icmâa muhalif olmazsa, Karâfi ve ona uyanlar bu çeşit telfik de caiz değildir demişlerse de, büyük şafiî fakihlerinden İbn'ü dakîk'il iyd, izzüddîn b. Abdisselâm gibi zatlar bunun caiz olduğu görüşündedirler. İbn'ü Hümam'ın (hanefidir) da aynı görüşte olduğu tahrîr adlı eserinin bu konuyla ilgili yerinden anlaşılmaktadır.

Yalnız şurası unutulmamalıdır ki, telfikten maksad, dini oyuncağın haline getirmek yahut başkalarının haklarına tecavüz etmek olmayacaktır. Telfik, ser'a ittibâ', amelleri tashih, güçlüğü izale gibi dinde meşrû' olan gayeler güdecektir.

V. BÖLÜM

(طبقات الفقهاء)

İSLÂM HUKUKUYLA (fıkıh) MEŞGUL OLANLARIN DERECELERİ

Mezheb ve İmam:

Ashab devrinde muayyen bir zatın etrafında toplanıp hep onun taklid etmek veya onun namına bir mezheb meydana getirmek gibi bir durumun meydana gelmediğini görmüştük.

İmam Ebû-Hanîfe, İmam Şâfiî ve İmam Malik gibi zevatın yaşadığı asırda, bunların üstün başarı ve gayretleriyle, âyet ve hadisler, ashab ve tabiîn fetvaları inceden inceye tetkik edildi. Daha önce cevabı verilmiş ve verilmemiş meseleler tamamen gözden geçirilerek sıraya ve düzene kondu. Böylece, hem usûle hem de fûrûa dair bilgiler bir arada tedvin edildi. Bu büyük hizmeti ifâ eden zevatın bazı mesele ve esaslarda farklı düşünüş ve görüşleri olduğundan, birbirinden farklı fıkıh müesseseleri meydana gelmiş oluyordu. Bunların herbirine **mezheb (fıkıh meslek ve metodu)**, meydana getiren zatlara da — başkaları kendilerine uyduğu için — **imam** denildi. Bundan sonra muhtelif memleketlerden, bu zevatta okumak için akın akın oturdukları şehirlere (Kûfe, Medîne, Basra gibi) seferler yapıldı. Okuyanlar, zekâ ve çalışma derecelerine göre bilgi seviyelerine erdiler. Böylece de **fukaha tabakaları** meydana gelmiş oldu.

Bunların ilmî derecelerini bilmek, görüşlerine verilecek değer hükmü bakımından çok önemlidir. Şimdi sırayla, hanefî ve şafiîlerin tabaka taksimlerini göreceğiz.

A — Hanefîlerin taksimi:

Şeyh'ul-islâm İbn-i Kemalden nakledildiğine göre hanefîler fukahayı yedi tabakaya ayırmışlardır:

المجتهد في الشرع

1 — **Dinde müctehid:** Bunlar, ne usûlde ne de fer'î hükümlerde

başkalarını taklid etmeyenlerdir. İmam Ebû-hanîfe, İmam şâfiî, İmam Mâlik, İmam Ahmed b. Hanbel gibi.

المجتهد في المذهب

2 — **Mezheb dahilinde müctehid olanlar:** Bunlar, doğrudan doğruya şer'î delillerden hüküm istinbat edebilecek seviyede olmakla beraber, usûl ve icihad metodu bakımından üstadlarına tabî olanlardır. İmam Ebû-Yusuf, İmam Muhammed, İmam Züfer ve benzerleri gibi.

Bunlar, fer'î hükümlerde üstadlarına muhalefet ederlerse de, usûlde etmezler.

المجتهد في المسئلة

3 — **Muayyen meselelerde müctehid:** Bunlar, hükümleri mezhebde bulunmayan bir takım meselelerde müctehid olan fakihlerdir. Hassâf, Tahâvî, Eb'ül-Hasen'il kerhî, Şems'ül-eimme'til-hülvânî, Şems'ül-eimme'tis-serahsî, Fahr'ul İslâm Pezdevî, Kazî Hân ve benzerleri gibi.

Bunlar ne usulde ne de fûrû'da mezheb imamına muhalefet edebilirler. Sadece, mezhebde açıkça hükmü bulunmayan meselelerde, üstadlarının (imam) usûl ve prensiplerine göre icihad ederler.

اصحاب التخرج

4 — **Tahrîc yapanlar:** Bunlar, icihad melesini hiç haiz olmayan mukallidlerdir. Ancak, mezhebin usûl ve kaidelerini, diğer fikhî hükümleri bildikleri için, üst derecedeki müctehidlerin söz ve reyleri hakkında açıklama yapabilecek, iki üç ihtimal gösteren nakilleri izâh edebilecek seviyede olanlardır. Cassâs Ebû-Bekr'ir râzî gibi.

اصحاب الترجيح

5 — **Tercih yapanlar:** Bunlar, bir önceki tabaka ricali gibi tahrice de ehil olmamakla beraber, delillere, halkın ihtiyacı, örf ve âdetine bakarak, bunlar üzerinde münakaşa ve tetkikler icra ederek, bir mesele üzerinde ileri sürülmüş birkaç görüşten birini tercih edebilecek kadar ilim sahibi olanlardır. Müctehid değillerdir. Eb'ül hasen'ül-kudûrî, Bürhanüddin Merğînânî, Kemalüddin İbn'ü Hümâm gibi.

اصحاب التمييز

6 — **Temyîz yapanlar:** Bunlar, delilin ruhuna nafiz, onun üzerinde tefekkür kabiliyetini haiz binaenaleyh, tercih yapabilecek kabiliyette olmayan, ancak, kaili bilinmeyen nakillerin, hangisi «zahir'ül-mezheb», hangisi «nadir rivayet» çeşidinden olduğunu, muteber olanla olmayana birbirinden ayırabilecek kadar, fıkıh ilmine âşına bulunan mukallidlerdir.

Eb'ül-berekât nesefî, Eb'ül-fazl mecdüddîn'il-mûsâlî, İbn'üs-sââtî gibi.

المقائد المحض

7 — **Sırf mukallid:** Bunlar, daha önceki tabaka ricalinin haiz olduğu bilgi ve seviyeden de aşağı, onların yaptıklarından hiçbirini yapamayan koyu mukallidlerdir. Eserleri, delillerinden tecrid edilmiş (ayrılmış) türlü nakillerle doludur. Bu tabakaya misal olarak, hicrî (800) tarihinden itibaren yetişen Mekke hanefî alimleri ile, hassaten, **Alâuddîn Haskefi** ve **İbn-i Abidin** gösterilir.

Tenkid:

Buraya kadar, İbn-ü Kemal ve onu takib edenlerin taksim ve tesbitlerini olduğu gibi naklettik. Hemen şurasını kaydedelim ki, bu taksime ve her kısım için gösterilen örneklere pek çok ve kuvvetli itirazlar yapılmıştır.

Biz örnek olarak bir tenkid üzerinde duracağız:

1306 hicrî tarihinde Kazan'ın Mercan vilâyetinde vefat eden büyük hukuk, tarih ve usûl âlimi **Şihabüddin b. Behâuddîn'il-Mercânî, Nâzûra'tul hak** isimli eserinde İbn-i Kemal'in tabaka taksimini tenkit etmiş ve bu tenkit, **M. Zâhid'ul-Kevserî** tarafından Hüsn'üt-tekâzî fî sîret-il-İmam Ebû-Yûsûf'ul-kâzî» adlı eserde nakledilmiştir. (S: 83 - 95).

Mercânî'nin tenkit ve ta'kibini şöylece özetleyebiliriz:

A — Fukahayı böylece yedi tabakaya ayırmak, esaslı ve mümeyyiz (ayırıcı) farklara dayanmıyor.

Meselâ: İmam Ebû-Yusuf ve İmam Muhammedi — bunlar İmam Şafiî ve Malikten aşağı olmadıkları halde — ikinci tabakaya koymak haksızlık ve fukahanın görüşlerine aykırıdır.

Tahâvî, Hassaf ve Kerhî gibi zevatı, Ebû-hanife'ye ne usulde, ne de fûrûda muhalefet edemez diye göstermesi hatalıdır. Bunlar ictihada muktedir ve bir çok usul ve fûrûda müstakil görüş sahibi zatlardır.

Ebû-Bekr'ir-razi'yi hiç ictihada muktedir değil diye göstermesi hakikate aykırıdır. Bu zat, hem usul hem de fûrûda ictihad kudretine maliktir.

Kudûrî ve İbn'ü Hümâm'ı, Kâzî Hân'dan aşağı tabakada isbatı da hatalıdır. Bu iki zat Kâzî Hân'dan hem daha önce gelmişler, hem de ona üstad olacak dereceye ulaşmışlardır.

B — Şafiîlerin taksimi:

Usulcüler, müctehidi, **mutlak** ve **mukayyed** diye ikiye ayırıyorlardı. Şafiî fakihleri ise, mutlak müctehidi «**müstakil** ve **müntesib**»,

mukayyed müctehidi de «**Fî'l-mezheb** ve **fî'l-fetvâ**) diye ikiye ayırmışlar, onlara göre müctehidler tabakası dörde çıkmıştır:

1 — Müstakil müctehid: (Bu, hanefilerin-müctehid fiş-şer'ine uyar).

2 — Müntesib müctehid: Hiç bir fer'i meselede başkasını taklid etmeden mutlak ictihada ehil olan, fakat, ictihad usul ve meto- dunda bir başka üstad müctehide tâbi bulunan müctehidlerdir. Bu tebaiyyet, usul birliğinden, kendi ictihadlarının da aynı esaslara uygun düştüğünden ileri gelmekte ve bu sebeple onların mutlak müctehid olmalarına zarar vermemektedir.

Nitekim, Kaffâl-i sagîr diye anılan **Ebu-bekir Mervezî, Ebû-İshak Şirâzî, ve Ebû-Ali Mervezî:** «Biz, imam Şafiî'nin mukallidi değiliz, reyimiz onun reyine uygun düştü» demişlerdir.

Şafiîlere göre, bir müntesib müctehidin mezheb imamına muhalefeti, uygun düşen reylerinden daha çok olursa o kendi tabakalarından sayılmaz. Meselâ, İmam **İbn'ü Cerîr'it-tabarî, İbn'ü Huzeyme, İbn'u Münzir** (bunların üçünün de adı Muhammed'dir) İmam Şafiî'ye müntesip birer müctehid oldukları halde, muhalefetleri, uyuşan fikirlerinden çok olduğundan ayrı sayılmış, Şafiî mukallidleri tarafından taklid olunmamışlardır.

3 — Müctehid fil-mezheb: Daha çok mezhebde açıkça hükmü bulunmayan meseleler üzerinde durup, tahrîc yapan, ictihada az başvuran ve mezheb imamına nadiren muhalefet eden müctehidler.

4 — Müctehid fil-fetvâ: Hanefilerin «ashab'ut-tercîh» dedikleri tabaka.

Şafiîler, sırf mukallide fakih demedikleri için onu tabakaya da katmamışlardır.

VI. BÖLÜM

(الافتاء والقضاء)

İFTÂ VE KAZÂ

Fukahâ arasında müftî ve kadî unvanını taşıyanlar vardır. Fetvâ ve kazâ, ictimâî hayatta ve hukuk ilminde geniş bir yer işgal eder. Biz bu iki müesseseye üzerinde kısaca duracağız.

İftâ (الافتاء) lisanda bir müşkili hall ve izah etmek mânasına gelir. Şer'î örf dilinde ise: «Bir meselenin şer'î hükmünü öğrenmek üzere sorulan bir süali cevaplandırmak, dinî hükmü açıklamak» demektir.

Sorana «müsteftî — المستفتى », cevap verene «müftî — المفتى » verilen cevaba «fetvâ — الفتوى » denir. Fetva kelimesinin cem'i (çoğulu) fetâvâ ve fetâvî» dir.

Usulcüler istilâhında müftî — Fakîh gibi — müctehid demektir. Zamanımızda fetvâ veren mukallid din alimlerine müftî demek, usûlcülere göre mecazîdir. Çünkü onlar, ictihadla fetva vermiyor, müctehidin vermiş olduğu fetvayı naklediyorlar. Şu halde onların asıl vasıfları «nâkil» liktir.

Verenin iktidarına göre fetva üç kısma ayrılır:

1 — İctihad edilerek verilen fetvâ. Bunu ancak müctehid yapabilir.

2 — Tahrîc yoluyla verilen fetvâ. Yukarıda geçtiği üzere tahrîc: mezhebde açıkça bulunamayan bir meselenin hükmünü, tahrîce ehil olan zatın, o mezhebin ilgili hükümleriyle diğer ana kaidelerinden çıkarması demektir. Bunu yapabilmek için:

A — Mensûb olduğu mezheb imamlarının reylerine ve fıkîh kaidelerine, delil ve kaynaklarıyla beraber vakıf olmak.

B — Delil üzerinde tefekkür ve inceleme yapmaya muktedir bulunmak.

C — Cemiyetin âdet ve maslahatlarını, bulunduğu asrın ihtiyaçlarını bilmek gerekli bulunmaktadır.

3 — Bir müctehidin sözünü nakletmek suretiyle verilen fetvâ — zamanımızda verilen fetvaların başlıcaları bu kısma girer. —

İbn'ü Hümmam, Hidaye adlı eserinde — kitab'ul-kazâ — ifade ettiği üzere, bu yolla fetvâ verenlerin iki şarta riâyet etmeleri gerekir:

1 — Hangi müctehidin görüşü olduğunu ifade.

2 — Nerden aldığını — kaynak — beyan.

Birincisi, hiç olmazsa mukallidin taklîd ettiği müctehidi bilmesini temin, ikincisi ise, muteber olmayan bir kitaba dayanmayı önlemek maksadiyle ileri sürülmüştür.

Sorulan meselede, müctehidlerin muhtelif görüş ve beyanları varsa, müftî de, deliller üzerinde inceleme yaparak birini tercih edebilecek durumda ise tercih ederek onu söyler. Eğer tercihe ehil değilse, bazılarının göre, bildiği bütün görüşleri sıralamak mecburiyetindedir. Bazılarına göre de, mukallid istediği müctehidi taklîd edebileceği için, bir tanesini ifade etse kâfîdir.

Kendisine muhtelif reyler söylenen, veya birkaç müftîden ayrı ayrı cevap alan müsteftî de, vicdanına danışarak bunlardan biriyle âmil olacaktır. Buraya kadar, umûmî ve nazarî olarak iftâ kaideleri üzerinde durduk. Pratikte, her mezheb salıklarının kendilerine göre iftâ metodları vardır.

Örnek olarak hanefilerin iftâ metodları şudur:

Müftî; varsa İmâm-ı A'zam'ın re'yine göre fetvasını verir. Çünkü mezhebin asıl ve birinci derecede imamı odur. Ancak — birkaç defa işaret edildiği üzere — müftî tercih ehilinden ise, delile göre başka reyleri buna tercih edebilir.

Eğer sorulan meselede İmâm-ı A'zam'ın kavli ma'lum değilse, İmâm Ebû Yusuf'un, sonra İmâm Muhammed'in, daha sonra İmâm Züfer veya Hasan b. Ziyad'ın sözüne göre fetvâ verilir .

Bu tertip, sonra gelen hanefî yüksek tabaka âlimlerinin, imam-lardan birinin görüş ve kavlini diğerine tercih etmediklerine göre-dir. Eğer onlar bu tercihi yapmışlarsa — tercih edilen muhtâr (seçilmiş) ve müftâ bih (fetva verilmiş) olduğundan — artık nâkil müftî onunla fetva verecektir.

İFTÂ İLE KAZÂ (muhakeme ederek hüküm vermek) ARASINDAKİ FARKLAR

Gerek iftâ ve gerekse kazâ, mahiyetleri bakımından şer'î hükümü beyan demekse de, bazı esaslı noktalarda birbirinden ayrılırlar:

1 — İftâ, şer'î (dinî) hükmü sadece açıklamak ve haber vermektir.

Kazâ ise, bu hükmü haber vermek ve açıklamakla beraber ilzâm (hükmün gerektiğini icabında zorla yerine getirtme) dir.

2 — İftâ vilâyet neveleri içine girmez. Müftinin fertler üzerinde vilâyet hakkı yoktur.

Kazâ, vilâyet (sulta, âmme namına hâkimiyet) hakkı taşır. Bu sebeple, müsteftî, fetva kabulüne zorlanamaz. Ama, hüküm giyen, hâkimin (kâzî) tasdik edilmiş hükmünü kabûle mecburdur.

3 — Bir müctehid, kendi görüş ve ictihadına muhalif bulunan bir başka müctehidin ictihadiyla âmil olamazken, kendi ictihadına aykırı da olsa hâkimin hükmüne uymaya mecburdur.

4 — Kazâ hakkı aslında devlet başkanı (imam) na aittir. Kadı onun namına hüküm verir. İşte bu sebeple, kendisine devlet başkanı tarafından kazâ salâhiyeti verilmemiş olan bir kimse hüküm veremez. Halbuki, iftâ ilmî seviyenin verdiği bir salâhiyettir. Yeter derecede ilmi olan her müslüman fetvâ verebilir.

5 — Dördüncü maddede gösterilen sebeple kadı, muayyen zaman ve mekanla bağlanmış durumdadır. Muayyen zaman ve mekanda hüküm vermeye memur edilmiş bir kadı bu hududu aşamaz.

Müftîyi ise zaman ve mekân kayd altına alamaz.

Bir müctehidin kavline göre hüküm vermesi, devlet başkanı tarafından emredilmiş olan kadı, başka bir müctehidin reyine göre de hüküm veremez.

Müftî ise bu hususta da serbesttir.

6 — Müftinin fetvası diyanet yönüne (işin iç yüzüne, vicdanî tarafına), hâkimin hükmü ise zahire (dış görünüş ve delillere) yönelmiştir.

Meselâ, bir insan müftîye gelerek, birinden borç para aldığını, bilâhare de ödediğini ifade ederek borçtan kurtuldum mu? diye sorarsa alacağı cevap müsbettir, borçtan kurtulmuştur.

Aynı insan kadıya müracaat etse, kadı borçtan kurtulduğunu ifade edemez. Bilâkis, borcunu ödediğine delil ve şahit ister. Eğer şahit (beyyine) getiremezse, borç aldığını ikrar etmiş olduğunu göz önüne alarak borçlusun öde der. Ve gerekirse ödemeye zorlar.

7 — Bütün fakihlere göre kadınlar müftî olabilirler. Halbuki cezâ hâkimi olamazlar. Diğer hususlarda kadının hâkim olabilmesi hanefî fakihlerine göre caizdir.

İKİNCİ KİTAP

(Fıkıh Usûlü - Delîller „İslâm hukukunun kaynakları“ - Kitap - Sünnet arası tahliller - Tercîh)

«Gerçekten bu Kur'an, en sağlam (ve en doğru) yolu gösterir. İnananları müjdele!» İsrâ: 9

«Peygamberin size getirdiğine sarılınız, Onun size yasak kıldıklarını bırakınız.» Haşr: 7

«Halk için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; iyiyi emreder, kötüyü yasak eyler, Allah'a inanırsınız.» Âl-i imrân: 110

«Aklı başında olanlar, — benzer olaylardan — ibret alınız.»

Haşr: 2

I. BÖLÜM

FIKİH USÛLÜ

A — Tarifi:

(Usul'ül-fıkh) ifadesi bir isim tamlamasıdır. Onu, bir ilim dalına öz (has) isim olarak tarif etmeden önce, parçalamak ve ayrı ayrı tamlananla tamlayan (muzaf ve muzafun ileyh) in mânaları üzerinde durmak, mevzuu daha iyi anlamamıza yardım edecektir.

Muzaf durumunda olan «usûl» kelimesinin arap dilinde bir kaç mânası vardır:

1 — **Râcîh** = üstün: «Beraet-i zimmet asıldır», «Kelâmda aslolan hakikattir» cümlelerinde «asl» kelimesi «tercih edilen, üstün» mânalarınındır.

2 — **Kaide** (kural): «Bu bâbda aslolan budur.» dendiğinde kaide kastedilir.

3 — **Delil**: «Bu meselede aslolan kitaptır» dendiğinde «asl», delil mânasınadır.

4 — Yukarda geçen üç mâna ıstılâhî yanî terim olarak mânalardır. Lüğat mânası da, üzerine başkası (maddi veya mânevî olarak) dayanan şey demektir. Şu halde, yukardaki tamlamada (terkip) «usûl» ün en yakışık alan mânası «deliller» dir ki terkibe «**fıkhın delilleri**» mânası verilebilir.

Fıkh'a gelince: Bunun da en yaygın lüğat mânası, bir şeyi, bütün incelik ve derinliğiyle anlamak ve künhüne varmaktır. İstılâhî bakımdan, biri hanefilere, diğeri şâfiilere ait olmak üzere iki tarifle karşılaşmaktayız:

Hanefiler, fıkh, kişinin leh ve aleyhindeki ameli, şer'î (dinî) hükümleri bilmesidir diyorlar.

Şâfiiler ise: fıkh, şer'î hükümleri, tafsîlî (özel ve muayyen) delillerden) alarak bilmektir diye tarif ediyorlar. Hanefilerin «bilmek» tabiriyle kastettikleri mânanın «delilden çıkararak bilme meke ve yetkisi» olduğunu hatırlarsak tariflerin neticede birleştiğini söyleyebiliriz.

Buraya kadar, Usûl'ül-fıkh tabirinin (tamlamasının) parça parça mânaları üzerinde durduk. Halbuki bu terkip bir bütün halinde (sanki terkip değil de, Abdullah kelimesinde olduğu gibi tek kelime imişçesine) muayyen bir ilim dalının alemi (özel ismi) dir. Bundan ne kastedildiğine (özel isim olarak tarifine) gelmiş bulunuyoruz:

Usul-i fıkıh, şer'i-amelî hükümleri tafsilî delillerinden çıkarmaya (istinbat) kendileriyle ulaşılan bir takım kaideleri bildiren ilimdir.

Şu tariftan anlaşılıyor ki, usûl-i fıkıh ilmi bize bir takım kaideler bildirecek. Biz de bu kaidelerden faydalanarak, ihtiyaç duyduğumuz şer'i hükmü hususî delilinden çıkaracağız. Meselâ ben namazın şer'an farz (usulcüler farza vacip derler) olup olmadığını bilmiyorum. (Bilmek istediğim bu meçhûle mantık ve usulde «matlûb-i haberî» adı verilir) Bunu öğrenmek istiyorum. Şer'i delillerden kitaba (Kur'an) bakarım. Burada (اقيموا الصلاة — Namazı dosdoğru kılınız) emrini görünce, usûl-i fıkıhtan öğrendiğim «emir sıyğasının vücub (farz) ifade etmesi» kaidelerini kullanır ve bir mantık kıyası kurar, şöylece namazın farz olduğu neticesine (hükümüne) varırım:

Matlub-i haberî: Namaz farzdır.

Suğra (küçük önerme): Çünkü Allah «Namazı kılınız» emriyle namazı emretmiştir.

Kübrâ (büyük önerme): Allahın emrettiği farz olur (Emir vücub ifade eder).

Netice: O halde namaz da farzdır.

B — Fıkıh usûlünün konusu (mevzu)

İlmimizin konusunu anlatmadan, «konu-mevzu» tabirinden ilimler ve mantıkta ne kastedildiğini anlatmak gerekiyor.

Mantık'ta, «Ahmet geldi.», «Mahmut arkadaşına yardım etti.» gibi doğru veya yanlış diyebileceğimiz cümlelere (kaziyye = önerme) denir. Kaziyyede hüküm kendisine yüklenen birinci kısma (misalimizde, Ahmet, Mahmut gibi) mevzu', hükm ve haberden ibaret olan ikinci kısma da (mahmul) denir. İlimlerin mevzuu (konusu) denince mantıktaki bu (mevzu) kastedilmez. Buna iyice dikkat etmek gerekir.

İlimlerin konusundan maksat: herhangi bir ilimde, zatî (kendinden) hal ve sıfatlarından bahsedilen şeydir.

Usûl-i fıkıhta, zatî hal ve sıfatlarından bahsedilen şeyler «şer'i delillerle, şer'i hükümlerdir.» O halde bu ilmin mevzuu (konu) (ŞER'İ DELİLLER VE HÜKÜMLERDİR). Bazı kimseler sadece

şer'i deliller, bazıları da hükümler demişse de bizim mevzu tarif ve anlayışımıza en uygun olan her ikisidir diyenlerin görüşüdür.

C — Usûl-i fıkıhın gayesi ve gözettiği faydalar:

Bu ilmin gayesi (ulaşmak istediği hikmetli ve faydalı sonuç) şer'i hükümlerin yine şer'i olan delillerden nasıl ve ne şekilde çıkarılacağını öğretmektir. Bu ilmi öğrenmeyen bir insan dinin hükümlerini bütün derinlik ve incelikleriyle etraflı olarak bilemez. Tefsir ve hadis okumuş, öğrenmiş de olsa bu ilimde ihtisas yapmadıkça gayeye ulaşamaz. Arap lisanında ihtisas da neticeyi değiştirmez. Müctehidler ictihad ederken, fakihler, hüküm çıkarırken daima bu ilmin kaidelerinden faydalanırlar. Şu faydalar da bu ilim sayesinde meydana gelir.

- 1) Kur'an ve hadisten hüküm çıkarırken fahiş hatalara düşmemek.
- 2) Müctehidler nasıl hüküm çıkardıklarını ve hangisinin re'y ve ictihadı diğerlerinden üstün olduğunu öğrenmek.
- 3) Fıkıh kitaplarındaki hükümleri ve fıkıh bilginlerinin bu hükümler üzerindeki münakaşa ve açıklamalarını hakkıyla anlamak.
- 4) Allah ve Rasulünün vaz'ettiği hükümlerle, fukahânın ictihad ve kıyas yollarıyla çıkardıkları hükümleri birbirinden ayırmak.
- 5) Allah'ın dini hükümleri vazetmekten maksadını ve hikmet-i teşri'i öğrenmek.

D — Usûl-i fıkıh meslekleri (metodları):

Bu ilmin tedvininde iki meslek takib edilmiştir. 1) Mütakellimîn (kelâmcılar) mesleki, 2) Fukahâ mesleki. Bunlara bir de (memzuç) her ikisini cemedeler meslekini ilâve edenler olmuştur ki bu takdirde meslekler adedi üç olur.

Özellikleri :

Mütakellimîn meslek ve metodunu, asıl branşı kelâm ilmi olan zatlar usûl-i fıkıha dair eser yazarken kullanmışlardır. Bunlar, **hanefî fakihler** kadar fıkıhta mahir olmadıklarından daha çok kaide-ler üzerinde durur, aklî istidlallerle meşgul olurlar. Usule ait meseleleri fikhî misallerden ayırır ve tatbikata girişmezler. Şâfiî, malikî ve hanbelî alimleri daha çok bu yolu tutmuşlardır. Bu metodla en çok eser veren şâfiî âlimler olduğu için bu mütakellimîn (kelâmcılar) mesleğine, «şâfiî mesleği ve usûlü» de denmiştir. Fukahâ mesleğine de aynı sebeple «hanefî meslek ve usûlü» denir. Mütakellimîn mesleği kolay ve zahmetsiz olduğundan çok rağbet görmüş ve bu sahada fazla eser verilmiştir. Ama fukahâ mesleği hakkıyla hazmolenmadıkça fıkıhın ruh ve inceliklerine nüfuz edilemez. Bunun

için de daha önce fikhî hükümler hakkında epeyce bilgi edinmek gerekir.

A) Mütakellimler mesleğine göre yazılmış en meşhur eserler: [1]

1 — Bürhân (البرهان) — İmâm'ül haremeyn (Öl. H. 487), Ğazzâlî'nin hocası.

2 — Müstasfâ (المستصفي) — İmâm Ğazzâlî (Öl. H. 505).

3 — Umd (العمدة) — Abdülcebbâr (Öl. H. 415), mu'tezile imam-larından.

4 — Mu'temed (المتعمد) — Eb'ül-Hüseyn (Öl. H. 463), yukar-daki eserin şerhidir. Bu şerh de dahil yukardaki dört eser, mütekel-limîn mesleğinin dört direği sayılmıştır.

5 — Mahsûl (المحصول) — Fahrüddîn-ür-râzî (Öl. H. 606), önce-ki dört kitabın özetidir.

6 — İhkâm (الأحكام) Seyfüddîn'ül-Âmidî (Öl. H. 631). Bu da bir önceki gibi.

7 — (5) numarada geçen mahsûl üzerine, ihtisar ve ta'dil su-retiyle yazılmış şu eserler vardır: **Tahsîl-Siracüddîn'ül-ermevî**, **Hâ-sîl-Tâcüddîn'ül-ermevî**, **Tenkîh'ul-füsûl-Karâfi**, **Minhâc-Kâzî Beyzâvî**.

8 — (6) numarada gösterilen (ihkâm) üzerine de ihtisar ve şerh suretiyle bir takım eserler yazılmıştır. Bunlardan, mâlikî İbn-ü Hâ-cib tarafından yazılan ve birçok haşiye ve şerhleri bulunan (mün-teh'el-vüsûl) ile (muhtasar'ul-müntehâ) meşhurdur.

Fakat bu şerh ve haşiyeciliğin, bilhassa faydasız ve önemsiz münakaşanın başlaması devresinden itibaren, selevin yazdığı, fikir ve ruh açıcı eserler de okunmaz olmuş, usûl-i fikhin bir nevi geri-leme devresi başlamıştır.

B) Fukahâ mesleğine göre yazılmış olan meşhûr eserler:

1 — Esrâr (الاسرار) — Ebû-Zeyd debûsî (H. 430).

2 — Usûl'ül pezdevî-İmâm Fahr'ul-islâm Pezdevî (H. 487).

3 — Keş'ül-esrâr-Abdülazîz Buhârî. Bu eser ikinci kitabın şer-hidir ve metniyle beraber İstanbul'da basılmıştır. Seyyid beyin «Medhal» deki ifadesine göre, Allâme Teftezânî'nin meşhur (tel-vih)'inin çok yerleri bu eserden alınmıştır.

4 — Usûl'üs-serahsî (اصول السرخسي) — İmâm Şems'ül-eimmet'is-se-rahsî (H. 483 veya 500). Kendinden sonra yazılan birçok esere me'-haz (kaynak) olmuştur.

5 — Mizan'ul-usûl fi netâic'il-ukûl (ميزان الاصول في نتائج العقول) — İmâm

[1] İmâm Şafiînin «Er-risâle» adlı eseri önsözde anıldı.

Ebû-Bekir Alauddin semerkandî. Bu zat, meşhur Sadrul'islâm'ın ta-lebesi, Kâşânî'nin üstâdı ve kayınpederidir.

6 — Menâr (المنار) — Hafızüddîn Nesefî (Kenz adlı fıkıh ki-tabının yazarı). Bu kitap, yukarda geçen «mizan»ın muhtasarıdır. Müellif eserine iki aded de şerh yazmış, daha pek çok şerhler ya-pılmış, zamanımıza kadar elden ele dolaşmış okunmuştur.

C) Bu iki mesleği mezcederek (birleştirilerek) yazılan eserler:

1 — Bedî' (البديع) İmâm İbn'üs-sââtî Muzafferüddîn Bağdâdî H. 694. Bu eser, yukarda bahsi geçen «usûl-i pezdevî» ile «ihkâm» birleştirilerek yazılmıştır. İbn'i Hümmâm gibi âlimlerin bu kitap için yazdıkları şerhler vardır. Basılmış değildir.

2 — Tenkîh (تنقيح) Sadruşşerîa'nındır. Müellif bu eseri, usûl-i pezdevî, İbn-i Hâcib muhtasarı ve mahsûl adlı usûl kitaplarını özet-leyerek meydana getirmiştir. Sonra da (Tavzîh) adlı bir şerh yaz-mış, bilhassa bu şerhte ilmî kudretini göstermiştir. Mensûb olduğu aileden (Tacüşşerîa, Burhanüddîn, Büyük Sadruşşerîa, Celâlüddîn mahbûbî) gibi büyük âlimler yetişen Sadruşşerîa, hem Türk hem de mezheb bakımından hanefî-mâtürîdîdir. Kitabında da bu mez-heblerin görüşlerini müdâfaa etmiştir. Bu esere (telvîh) adlı güzel bir hâşiye yazan Allâme Teftezânî ise eş'arî olduğundan, ihtilâflı konularda Sadruşşerîa'ya cephe almıştır. Metin, şerh ve haşiye bir-kaç defa basılmış ve çok okunmuştur. Müellif (1346), şârih ise (1389) milâdî tarihlerinde vefat etmişlerdir.

3 — Fusûl'ül-bedâyi' (فصول البدايع) — Molla Fenârî (Şemsüd-dîn) (Öl. H. 834). Bu zat, adı geçen eseri otuz yılda yazmıştır.

4 — Tahrîr (تحرير) — Kemalüddîn b. Hümmâm (H. 861). Müel-lif İskenderiye'lidir. Meşhur «Hidâye»yi de kendisi yazmıştır. Ta-lebelerinden (İbn'ü emîr'il-hâc bu esere bir şerh yazmış, kitap şerhiyle beraber basılmıştır.

5 — Mir'ât (مرآة) — Molla Husrev (H. 885). Muhtasar bir kitap-tır. Uzun zaman medreselerde ders kitabı olarak okunmuştur.

6 — Müsellem'üs-sübût (مسلم الثبوت) — Hindistanlı Muhibbullah b. Abdışşekûr (H. 1119). Yukarda geçen tahrîr'in kopyesi gibidir.

7 — Bundan önce isimlerini yazdığımız usûl-i fıkıh kitaplarına pek benzemeyen, âdetâ bu sâhada bir inkılâp sayabileceğimiz, es-kilerin eksik bıraktığı birçok mevzuları derin bir şekilde inceleye-rek tamamlayan bir eser daha vardır: (El-muvâfakât — الموافقات) Yazarı: Endülüs âlimlerinden Ebû-İshâk İbrahim'üş-Şâtibî (H. 780). Bu kitap bir kerre Tunus'ta, ikinci defa kısmen Kazan'da ve bildi-ğime göre son defa da Mısır'da basılmıştır.

II. BÖLÜM

DELİLLER

(Akli ve nakli, asli ve fer'i deliller)

Delil (الدليل) in lügat mânası rehber ve kılavuzdur. Cem'i (çoğulu) edille (الأدلة) dir.

İstılâhî mânasına gelince: **delil**, kendisi üzerinde düşünülünce veya kendisi kavranınca dolayısıyla bizi matlup bir sonuç ve hükme ulaştırır şeydir.

Şöyle de tarif edilmiştir: delil, kendisini bilince o sayede başka bir şeyi de bilmemiz gereken şeydir. Şu halde delil, bizi kesin (**ilim**) veya ihtimalli (**zan**) bir bilgi ve hükme götürür vasıta. Varacağımız sonuç ya ilim ya da zan olur dedik. Delil bahsine girmeden bunlar üzerinde biraz durmamız faydalı olacaktır.

İlim (bilgi ve bilmek): Gerçekte olana uygun, değişmez ve kesin inanç ve hükümdür.

Zan (sanmak ve sanı): Bilgi ve hüküm kesin olmaz, aksi de olabilir diyebileceğimiz bir vasıfta bulunursa buna zan denir.

Taklid: İlim kesin olmakla beraber, bir itiraz karşısında sarsılacak ve değişecek şekilde ise ona taklid denir.

Vehim (الوهم): Zannı tarif ederken, aksi de olabilir şeklinde hüküm ve inanç demiştik. İşte zannın muhtemel olan zıddına «vehim» denir.

Şek (الشك): Zihin karara varamaz, birşey şöyle mi, böyle mi diye tereddüt ederse bu hale şek denir.

Bu tariflerden çıkan şu iki sonuç bizim için önemlidir:

1 — Zannın aksi de caiz görülebilir. Halbuki ilim, öyle kesin bir hükümdür ki onun aksini kabul kendi mahiyetine aykırı düşer.

2 — Kesin hükme ya kesin delille, ya da taklid'le ulaşılır.

Akli ve nakli delil:

Akli delil, iç ve dış duygulara veya zihin muhakemesinin neti-

cesine dayanan delildir. Bu delil başkasının sözünü nakil ve hikâye etmeye bağlı değildir.

Nakli delil: Başkasının sözünü nakletmeye dayanan ve buna bağlı bulunan delildir. (mütevâtir, âhâd veya herhangi birimize ait haberler gibi.)

Tarıftan de anlaşılacağı gibi, nakli delil tabiri, şer'i (dini) olanı da olmyanı da içine alır. Fakat biz fıkıh usulünde nakli delil deyince kaynağı Allah ve Rasûlullah (S.A.) olan haberleri kastedeceğiz.

a) **Asli deliller:**

Asli (birinci derecede, temel) olan şer'i deliller dörttür: 1 — KİTAP, 2 — SÜNNET, 3 — İCMÂ', 4 — KIYAS.

b) **Fer'i veya tâli** (yani, yukardaki dört delile bağlı, onlardan çıkarılmış ikinci derecede) deliller de başlıca yedidir: 1 — **İstihân**, 2 — **İstislâh** veya mesâlih-i mürsele, 3 — **İstihâb**, 4 — **Asli berâet** (borçsuzluk), 5 — **Örf ve âdet**, 6 — **Sahâbi sözü** (reyi), 7 — **Geçmiş şeriatlar** (Allahın daha önce gönderdiği dinlerden kalıp, dinimiz tarafından kabul olunan bazı hükümler ve kaideler).

Nakli delilleri kabul eden dinimiz, bazı muharref dinlerde olduğu gibi akla cephe almamış, bilâkis onu da bir delil olarak kabul etmiş, bütün hitap, irşad ve tekliflerini ona yöneltmiştir. **Kesin mu-kaddimelere** (öncül) **dayanan akli muhakemenin sonuçlarıyla, sahih** (uydurma olmayan) **nakil arasında teâruz** (karşılaşma) **olamaz ve olmamıştır.** Böyle bir görüntü varsa, ya aklın verisi (mu'tâ) kesin değildir ya da nakil sahih değildir.

Şimdi sırayla asli ve fer'i kısımlarına giren şer'i delilleri ve bunlarla ilgili bulunan hususları inceleyelim.

III. BÖLÜM

I — KİTAP (KUR'AN-I KERİM)

Kitap kelimesinin lügat mânası «mektup» tur. Araplar bizim mektup dediğimize kitap derler.

Fıkıhta kitab, birbiriyle alâkalı bap ve fasılların içinde toplandığı bir bahsin tümüdür. (Bey' kitabı, icâre kitabı كتاب البيع - كتاب الاجارة gibi)

Fıkıh usûlü ilminde ise kitap tabiri, Kur'an tabiriyle müterâdif (eş mânalı) tir. Bu ilimde ne zaman kitap tabiri geçse (Kur'an-ı kerim) anlaşılır. Bu ilimdeki istilâhî mânasına gelince (tarifi):

الكلام المعجز المنزل على النبي صلى الله عليه وسلم المكتوب في المصاحف المنقول عنه بالتواتر المتبد بتلاوته

Peygamber (S.A.) e indirilen, mushaflarda yazılı, Ondan (S.A.) tevatür yoluyla nakledilmiş, okunmasıyla ibadet edilen, beşerin benzerini getirmekten âciz kaldığı ilâhî kelâmdır.

Bizim buraya aldığımız tarif, çeşitli ilim dallarında yapılan tariflerin hepsini toplar. Meşgul olduğumuz ilimle ilgili kısımlarını tek tek gözden geçirmek, bize tarifi daha yakından kavratacaktır:

1 — (Peygamber (S.A.) e indirilen kaydiyle biz en son Peygamberi (S.A.) kastediyoruz. Böylece diğer peygamberlere indirilmiş olan semâvî kitaplar tarifimizin dışında kalıyor. Çünkü, Tevrât, Zebûr, İncil başka peygamberlere indirilmiştir.

2 — (Tevatür yoluyla nakledilmiş) kısmıyla «şâz» adı verilen bazı nakilleri tarif dışı bırakıyoruz. Bu nakiller, bazıları tarafından Kur'an'dandır diye ileri sürülmüşse de, tevatür derecesine varmamış olduklarından Kur'an tarifine ve Kur'ana girmemişlerdir.

«Şâz — شاذ — » ın kısımları:

Şâz, ya bir kişi tarafından ileri sürülmüştür, ya da önce bir iki kişi iken ashâb devrinden sonra pek çok kimse tarafından nakledilmiştir. Birincisine (âhâd) ikincisine (meşhûr) denir. Bunların tevatür derecesine varamadıkları için, kur'andan sayılmadıklarını

gördük. Acaba bunlardan şer'î bir hüküm çıkarılabilir mi? İşte bu mevzu'da büyük müctehidler ihtilâf etmişlerdir:

İmam Mâlik ile İmam Şâfiî, bunlar ne âyettir ne de hadis; o halde bunlarla amel edilmez diyorlar. İmam-ı A'zam'la iki büyük talebesi (Yusuf ve Muhammed) ise: şâz kur'an (âyet) değilse sünnettir. Çünkü Peygamberden duyulmuştur, o halde onunla amel edilir. Eğer meşhûr ise Kur'an-ı kerim'in kendisiyle ilgili âyetini kayıtlı olarak açıklama da bile kullanılır. Âhâd nev'inden ise bu derecede değildir diyorlar.

3 — (Okunmasıyla ibadet edilen) dedik. Kur'an tercemesinin namazda okunması caiz olmadığından ona bu tarif karşılığı «Kur'an» denmez.

Kur'an-ı kerim'in bütün âyetleri, tevatür yoluyla nakledilip, nesilden nesle böyle geçtiğinden, onun Allah'a ait olduğu kesin olarak sabittir. Çünkü tevatür bunu ifade eder. Fakat, kitap, kelimelerden meydana gelmiş sözlerden ibaret olduğundan, onun, Allah'ın maksadına delâleti (bu maksadı göstermesi) bazan sarîh (açık) bazan kapalıdır. Mâna ve maksada delâletinde kapalılık bulunmayan âyetler kat'î (kesin) hükümler ifade ederler. Bu hususun tafsîli, dört aslî delili birer birer anlattıktan sonra gelecektir.

Kur'an-ı kerim, bütün şer'î delillerin aslı, temeli ve metnidir. Başta sünnet olmak üzere bütün diğer deliller ondan sonra gelirler. Sünnet hem ikinci derecede müstakil bir delil, hem de onun (kitabın) şerhidir.

IV. BÖLÜM

II — SÜNNET

Sünnet, lügatta, âdet, yol, davranış, sîret gibi mânalar ifâde eder.

Sünnet, fıkıh'ta ibâdetler bahsinde nâfile namazlar karşılığı olarak kullanılır. Farzlardan önce ve sonra kıldığımız namazlar gibi.

Bizim burada anlatmak istediğimiz sünnet bunlar değildir. Burada (delil olarak bahis konusu edilen sünnet) **Efendimiz (S.A.) in sözleri, işleri ve takrirleridir**. Bunların sözle ifadesine **hadis** dendiği gibi, sadece Efendimizin (S.A.) sözlerine (kavl) de hadis denir.

Takrir (تَقْرِير): Başka birinin işlediğini sevgili peygamberimizin görüp de (itiraz etmeden) sükût buyurmalarıdır. O iş meşru' olmasa Peygamberimiz, vazifesi icabı onu menedeceğinden, bu sükûtu, o işin meşru' olduğuna delil olmaktadır.

Sözlerine (kavlî sünnet), işlerine (fi'lî sünnet), takrirlerine de (takrirî sünnet) adı verilir.

Sünnet, kısmen yazılarak, büyük bir kısmı da hafızadan hafızaya nakledilmiştir. Bu nakil de, pek az hadiste tevatür yoluyla, bir kısmında meşhur nakille, çoğu ise âhâd tarikıyla olmuştur. Mütevatir olanların sübutu (Peygamberimize (S.A.) ait oluşu) kat'idir. Meşhur ve âhâd sünnetin sübutu ise zannîdir. [1] Delâletteki açıklık ve kapalılık sünnette de bahis konusudur. Sünnette nakil, nakil işinde de nâkiller (nakil ve rivayet edenler) çok önemlidir. Çünkü

[1] Sahih hadis, şüphesiz ilim (kesin bilgi) verir mi vermez mi konusunda ileri sürülen görüşler:

I — İster hem söz hem mânası, ister yalnız mânası mütevatir olan hadisin sübutu (Peygamber Efendimize ait oluşu) kesindir. Bu hususta görüş ayrılığı yoktur.

II — Mütevatir olmayan — âhâd yolla gelen — şahih hadislere gelince:

1 — Nevevî'nin tercih ettiği görüşe göre bu nevi hadislerin sübutu zanna dayanır. Yani, kuvvetli ihtimalle Peygamberimize aittir.

2 — Dâvûd Zâhiri, Hüseyin b. Ali Kerâbîsî, Hâris muhâsibî, İmam Mâlik ve İbn'u Hazm'e göre ise bu hadislerin de sübutu kat'idir. (Bak: İbn'u Hazm, İhkâm, 1/119)

3 — İbn-us-salâh'ın tercih ettiği görüş ise şudur: Buhârî ve Müslim'in veya ikisinden birinin sahihlerine — meşhûr hadis mecmûalarına — aldıkları hadisler, şüphesiz olarak Rasûlullah'a (S.A.) aittir. (Sübutu kat'î)

Aynı görüş; Ebû-Hâmid İsferyânî, Ebû-İshâk Şîrâzî (şâfiî mezhebinden), Serahsî (hanefî mezhebinden), Kadî Abdulvehhâb (malikî mezhebinden), Ebû-Ya'lâ (hanbellilerden), bütün ehl-i hadis ve çoğunlukla eş'ariler tarafından da benimsenmiştir.

El-bâis'ul-hasis, İbn'u kesir, S: 36

hadis hakkındaki hükmümüz ve deliller arası vereceğimiz mertebeye bunlara bağlıdır.

Hadis râvisinde aranan şartlar:

1 — **Akıl**: Ergenlik çağına gelmiş insanların sahip oldukları tam ve olgun akıl kastedilmektedir. Mükellef olmayan çocukların, bunamış yaşlıların ve delilerin naklettiği haberler kabul edilmez.

2 — **Adâlet**: Burada adâletten kastedilen ahlâkî adâlet ve istikâmettir. Buna sâhip olan kimseler, aklın ve dinin gerekli kıldığı-nı, beşerî olan arzu ve isteklerinden üstün tutarlar. Şehvet, hırs, tama' gibi hislerin zorlamasına rağmen dinî vazifelerini yerine getirecek ve bu yolda dosdoğru yürüyebilecek karaktere sahip bulunan kimseye «**âdil**» denir. Eğer bir kimse büyük günahlardan birini işler (kebâir irtikâbı) veya küçük günahlarda ısrâr (devam) ederse bunun rivayeti kabul edilmez. Şahsiyet sahibi olmayan, ağzından çıkana dikkat etmeyen hafif kimseler de böyledir.

Hatib'ül-Bağdâdî, «el-kifâye» sinde adâlet tabirinden kastedilen mânaya şu cümlelerle ışık tutar: «Farzları yerine getiren, dinin emirlerinden ayrılmıyan, yasaklarından kaçınan, gözden düşürücü hafif ve aşağılık davranışlardan uzak kalan, iş ve muamelesinde dâima hakkı ve doğruyu arayan, sözlerinde dine ve insanlığa dokunan şeylerden sakınan kimse âdildir, sözüne güvenilebilir.» (S: 80)

İnsanlık (mürüvvet) tabirini de şöyle açıklar: «Halka muamelesinde zulmetmeyen yalan söylemeyen, vadini yerine getiren kimselerin adâleti meydanda, mürüvveti kâmil, arkadaşlığı lâzım ve haklarında gıybet haramdır.» (S: 78)

3 — **Zabt**: Ravî'nin bu sıfatı kazanabilmesi için, hadisi, aldığı zattan dikkatle dinlemesi ve ezberlemesi (yahut yazması), lügat ve şer'î mânasını iyice anlaması, nakledeceği kimseye rivayet edinceye kadar böylece (zabteddiği gibi) hıfzetmesi gerekir. Unutkan, vehimli, kıt anlayışlı kimseler zâbıt değildir.

Hadis'in metni:

Usûlcüler hadisi iki bakımdan inceler: Birisi sened (yukarda geçen râvilerin hâli) ikincisi metin (hadisin kendisi). Onlara göre hadis, **müsned** ve **mürsel** diye ikiye ayrılır.

(Müsned): en son râvîden, peygamberimize kadar bütün râvîler zikredilmiş, arada atlanan hiç olmamışsa bu hadise «**müsned**» denir.

(Mürsel): Râvîlerden bir veya bir kaç zikredilmemiş, atlanmışsa bu hadise de «**mürsel**» denir. Meselâ, Efendimizin (S.A.) vefatından yıllarca sonra doğan bir tâbî'nin «peygamber diyor ki...» diyerek naklettiği hadis mürseldir. Bu tarif, usulcülerin tarifidir. Hadis âlimleri ise «mürsel» diye, yukarda geçen örnekte olduğu gi-

bi tabii'nin, sahâbî'yi zikretmeden (yani onu atlayarak) peygamberimizden doğrudan doğruya rivayet ettiği hadîse derler. Bunda senetten sadece sahâbî düşürülmüştür. Tâbîi'den sonra gelen zatların, duydukları kimseyi zikretmeden rivayet ettikleri hadîse «münkati» derler. Senedde böyle yukardan değil de aradan birkaçı (iki veya daha çoğu) anılmamış olursa ona da «münfasıl» diyorlar.

Hadîs müsned olur, râviler de aranan şartları hâiz olurlarsa o hadîs tabîi olarak kabul edilir ve onunla amel edilir. (Müsned hadîse muttasıl da denir.)

Hadîs müsned olmaz, mürsel veya münkati' bulunursa bu kabul edilir mi, başka bir deyişle bununla amel edilir mi? Bu konu da islâm hukukçuları (fukahâ) ihtilâf etmişlerdir:

Zâhirî'lerle, şâfiîler, mürsel hadîsle amel etmezler. Şâfiîler, imam Şâfiî hazretlerinin ileri sürdüğü şartları taşımayan mürselle amel etmezler.

İmam Şâfiî, yalnız tâbîi büyüklerinden (Saîd b. ül-müseyyeb) in mürsellerini kabul etmiş ve onunla amel etmiştir. Çünkü, bu mürselleri bir bir tetkik etmiş hepsini, başka yollardan müsned ve muttasıl bulmuştur.

Mürselle amel etmeyenler sebep olarak şunu ileri sürüyorlar: Biz hadîs hakkında hükmümüzü, ancak onun râvilerini tek tek inceleyerek veriyoruz. Mürselde isimleri anılmamış râviler olduğuna göre bizce hadîsin sıhhat durumu şüphelidir.

Diğer taraftan hanefî, mâlikî ve hanbelî fakihler, mürseli rivayet eden ashâb, tâbiün veya etbâ'ut-tâbiin'den ise bu hadîsle amel ediyorlar. Yani bu hadîsi kıyasa (re'ye) tercih ediyorlar. Çünkü onlara göre, bu üç nesil (karn) hakkında Rasûlulah'ın (S.A.) lehte şehâdeti vardır. Bunlar, itimad etmedikleri kimseden hadîs rivayet etmezler.

Eğer mürseli rivayet eden bu üç nesilden sonra gelmiş biri ise, bazıları âdil râviden kabul ediyorlar, bir kısım fukahâ ise kabul etmiyorlar.

Netice olarak diyebiliriz ki, müsned sahîh hadîsle amel ve onu kıyasa tercih hususunda ittifak, mürselle amelde ihtilâf vardır.

Burada dikkat edilecek bir nokta da, hadîsle hangi husus ve konuda amel ettiğimizdir. Eğer itikad ve iman bahislerine ait bir mesele bahis konusu ise orada delil olarak kullanılan naslar ancak mütevatir olanlardır. İtikadî meselelerde âhâd haberleri hüccet ve delil olmaz. Buna göre, haber-i vâhid'in hüccet olduğu yer yalnız fiil ve amelle ilgili olan şer'î hükümlerdir. [1]

[1] 46. sayfadaki dip nota bakınız. Birçok bilgin ve müctehidlere göre sahîh haber-i vâhid'de itikadda hüccet ve delildir.

Buraya kadar, hadîs'in sıhhatine hükmedebilmek için gerekli şartları gördük. Fıkıh usûlü bakımından, senedce sahîh olan bir hadîsle amel edebilmek için üç şart daha vardır:

1 — Müsned hadîs (haber-i vâhid), âyet ve mütevatir sünnete muhâlif olmayacak.

2 — Bu hadîs, aklın prensiplerine de aykırı olmayacak. Dînimiz akli da kendi sahasında bir şer'î hüccet olarak kabul ettiğinden, sahîh haber ona aykırı olamaz. Böyle bir aykırılık görülürse, ya hadîs'in zâhiri (ilk bakışta anlaşılan mâna) maksûd değildir, bu takdirde hadîs, şartlarına uygun bir tarzda tevîl olunur, ya da — tevîl de kabul etmeyecek bir tarzda ise — hadîs sahîh değildir.

3 — Bazı hadîsler, Efendimizden (S.A.) duyulduğu gibi (aynî lâfız ve kelimelerle) değil de, sâdece mâna muhafaza edilerek rivayet edilmiştir. İşte bu sebeple, hanefî fakihler, ilk râvinin (sahâbî) fakih (müctehid) olmasını şart koşmuşlardır. Eğer ilk râvî fakih değil de sâdece hâfız ise onun rivayet ettiği hadîse, kıyası tercih ederler. Tabii bu, mezkûr hadîs kıyasa muhalif olunca böyledir. Mamâfih, hanefilerden bazıları, bu şartı kabul etmemişlerdir. Bu şartı kabul etmeme hususunda muhaddisler ve şâfiî fukahası da onlarla beraberdir.

Kıyas bahsinde, fakih olmayan râvinin rivayet ettiği hadîse tercih edilen kıyasın hangi kıyas olduğu ayrıca anlatılacaktır.

PEYGAMBERİMİZİN (S.A.) FİİLLERİ

Efendimizin (S.A.) işleri üç kısma ayrılır:

1 — Cevaz ifâde eden (ümme için aynı şeyi yapmak caiz olan) fiiller. Bunlar, kendilerinin yaptığı fakat ümmetine yapın diye emretmediği işleridir. Meselâ: İmam Buhârî'nin, büyü, istikrâz gibi muhtelif bâblarda tahrîc ettiği, Hz. Âişe'den mervî: «Hz. Peygamber (S.A.) bir yahûdî'den yiyecek (buğday) satın aldı ve ona demirden bir zırh rehin bıraktı.» fi'lî sünnetinin ifade ettiği hüküm, böyle bir muamelenin, müslümanlar için caiz olduğudur.

2 — Kendine mahsûs (husûsî) işleri. Bunlara (الخصائص النبوية) — peygambere mahsus özellikler) de denir. Meselâ, gece uykudan kalkıp (teheccüd) namazı kılmak, Ona (S.A.) farzdır. Halbuki ümmetine farz değil, müstehabdır.

3 — Tabii, beşerî, al'el-âde işleri: yemek, içmek, muayyen bir yiyeceği hoşlanmamak, hep sağı kullanmak, saçını ortadan ayırmak gibi. Bu fiiller ümmetine farz değildir. Dîni ve şer'î olmaktan ziyâde beşerî ve tabiidir. [1]

[1] Sünnetle ilgili diğer hususlar, kitap - sünnet arası tahliller bahsinde gelecektir.

V. BÖLÜM

III — İCMÂ' الاجماع

Üçüncü asli delil icmâ'dır. Usûl-i fıkıh yazarları, ekseriyetle, kitap ve sünnetten sonra, bu ikisi arasında ortak olan bazı bahisleri almışlar, sonra icmâ ve kıyasa geçmişlerdir. Onlar, bahsin makabliyle ilgisini gözetmiş oluyorlar. Biz, delilleri sırayla verdikten sonra o bahislere geçeceğiz. Bu bakımdan sıra icmâ'a gelmiş oldu.

İcmâ' lügatta, azim ve ittifak mânasınadır. Fıkıh usûlünde ise (Bir şer'î ve fer'î hükümde, bir asırda yaşayan bütün islâm müctehidlerinin ittifak etmeleridir.)

Hüküm şer'î olacak. Şer'î olmayan bir konuda hasıl olan ittifağa icmâ' denmez. İtikâdî meselede icmâ' zannî de olsa bir delile istinâd edecek. Bu takdirde icmâ, o zannî delili kat'î yapar.

Fer'î bir meselede icmâ bulundu mu artık orada başka delil aranmaz ve icmâ, kıyasa tercih olunur. İcmâ, şer'î naslara aykırı olmaz.

Müctehid olmayanların, herhangi bir meselede icmâ' ve ittifakları da icmâ' değildir.

İcmâ'nın şer'î bir delil olmasında yapılan ihtilâf ve münakaşaya gelince:

Şia'dan bir kolla, hâricî'lere göre icmâ' dinî bir delil ve hüccet değildir.

Mu'tezile'den (İbrâhîm'ün-Nazzam Öl. H. 221) ile, imâmiyye mezhebi mensupları, icmâ bir hüccettir fakat meydana gelmesi muhaldir (mümkün değildir) diyorlar. Onlara göre, ashâb devrinde bile, ashâb dağmık olduklarından, bir araya gelmeleri, ittifak etmeleri mümkün değildir.

Bu görüş sahipleri düşünmezler ki, bir hadisi duyabilmek için bir aylık yolu yaya katedecek kadar ilme ve hakikata susamış insanlar, her fırsatta yanyana gelmekte ve meydana gelen hüküm ve icthadları bahis konusu etmekte idiler. Duydukları zaman, fikir ve varsa muhalefetlerini söyleyecek hiçbir engel yoktu (Bilhassa râşid halifeler devrinde). Binaenaleyh, icmâ pekâlâ mümkündü ve oldu da.

Ehl-i sünnetin cumhurunun (çoğunluk) icmâ tarif ve telâkkileri yukarıda geçti. İcmâ'ı bundan başka türlü de anlayan ve tarif edenler olmuştur:

Ahmed b. Hanbel ile, hanefilerden Kadı Ebû-Hâzîm (292)e göre, dört halifenin bir meselede ittifakları icmâ'dır.

Zâhirîlere göre yalnız ashâbın ittifakları icmâ'dır.

Zeydiyye ve İmâmiyye'ye göre ehl-i beytin ittifakı icmâ'dır, başkalarının ki değildir.

İmam Mâlik'e göre, sahâbe ve tâbiin'den olan Medîne'lilerin ittifakları da icmâ'dır. Fakat bazı mâlikî fakihler (Ebû-ya'kub'ür-râzî, Tayâlîsî, Kadı ebulferec gibi) bunu reddederek, İmam Mâlik, Medinelilerin icmâ'mı değil de amelini delil olarak telâkki eder diyorlar.

SÜKÛTİ İCMÂ,

Bazı müctehidler fetva verip veya hükmedip, diğerleri, bu ictihad (mezheb halinde) yerleşmeden önce onu bildikleri halde-hürriyet içinde-inkâr etmemek (reddetmemek) suretiyle vücuda gelen icmâ'a «sükûtî icmâ» denir. İşte bu icmâ, hanefilerin çoğunluğu tarafından kat'î icmâ olarak kabul olunmuştur. İmam Şâfiî, Ebu-Bekir Bâkîllânî ve İsâ b. Ebân'a göre icmâ sayılmaz. Bazıları da zan ifade eder demişlerdir.

İcmâ'nın dereceleri:

İcmâ kuvvet ve kesinlik bakımından şöyle sıralanır:

1 — Hem amel (tatbik) hem de ifâde halinde meydana gelen sahâbe icmâ'ı.

2 — Sahâbe'nin sükûtî icmâ'ı.

3 — Sahâbeden sonra, hiç ihtilâf edilmeden yapılan icmâ'.

4 — Sahâbeden sonra, evvelce ihtilâf vâki' olup, bilâhare-ihtilâf kapanarak-meydana gelen icmâ.

İcmâ'ı red ve inkâr edenin durumuna gelince:

a) İhtilâfsız olarak meydana gelen ve tevatüren nakledilmiş bulunan icmâ'ı inkâr eden, hanefilerin çoğunluğu ile bir başka guruba göre dinden çıkmış sayılır.

b) Bazı usulcülere göre, icmâ' edilen husus, her dindarın mutlaka bilmesi gereken (zarûrât-ı dîniyye) meselelerdense onu inkâr küfrü gerektirir. (Tevhîd ve risâlete iman'ın, namaz kılmak, oruç tutmak, haccetmek ve zekât vermenin farzolması gibi.)

c) İcmâ' edilen husus, bu gibi din bakımından bilinmesi zarûrî olmayan ancak özel şahısların (havass) bilebileceği meselelerden olursa, inkârı küfrü gerektirmez. (Büyük anneye altıda bir hisse vermek, Arafe'de vakfeden önce cinsi münasebetin haccı bozması gibi.)

İcmâ'nın bütün kısımları, usulcülerin çoğunluğu yanında, rey ve kıyasa tercih olunur.

VI. BÖLÜM

IV — KIYAS

Rasûlullah (S.A.) hayatta ve vahye mazhar iken, islâm hukukunun iki ana kaynağı ve delili vardı: Kitap, Sünnet. Olay ve meseleler bu iki delile göre neticeye ve hükme bağlanırdı.

Peyğamber Efendimizin bulunmadığı yer ve zamanda «re'y» e başvurulurdu ise de nihayet yine onun tasvib süzgecine arz edilir ve o zaman rey olmaktan çıkarak sünnet hükmünü alırdı.

Onun (S.A.) bu dünyada vazifesini bitirip Refik-i a'lâ'ya göğünden sonra zaruri olarak iki ana hüküm kaynağı (şer'î delil) daha ortaya çıkmıştı: İcmâ ve Kıyas.

Bunların ortaya sonradan çıkışı tatbikat itibariyledir. Yoksa müessese olarak kitap ve sünnet delilleri arasında (dolayısıyla dinde) daha başlangıçta yerleri mevcuttur.

A — KIYASIN TARİFİ:

Kıyas lügatta — arap dilinde — ölçmek mânasına gelir.

(قست الثوب بالمقياس — Elbiseyi arşın ile ölçtüm.)

Ölçmek, ölçülenle ölçü arasında eşitlik meydana getirdiğinden bu kelime «Müsavat-eşitlik» mânasında da kullanılmaktadır.

Şer'î ve ıstılâhî mânası: **İki şeyden birinin hükmünün mislini (gibisini), aralarındaki illet benzerliğinden dolayı diğerinde ızhar ve isbat etmektir.**

Kıyas için ileri sürülmüş çeşitli tarifler vardır. Bütün bu tarifler, sonuç ve maksudda birleşmektedir. Yukardaki tarifi tahlil etmeden önce, yeni müelliflerden Abdulvehhab Hallaf'ın şu tarifini de örnek olarak zikredelim: «Hükmü için nass bulunmayan bir olayı, hükmün illetinde diğer bir olaya eşit olduğu için hükümde de ikinci olayın nassla sabit bulunan hükmüne eşit tutmaktır.»

Amden öldürmeğe benzeyen (القتل شبه العمد) katl [1], kesici

[1] Mu'tâd olarak insanı öldürmeyen bir şeyle vurma neticesi vukubulan ölüm.

aletle katletmek gibidir, yani buna benzer. Kesici aletle öldürmek kisası icabettirir. O halde buna benzeyen «amde benzer katl» de kisası gerektirir.

Bu kıyasta, tarifteki unsurları bulalım:

1 — **Mezkûr iki şey** (vakıa) iki türlü öldürüştür. Birincisi «Kesici aletle öldürme» (**makîsün aleyh** — المقيس عليه —, ikincisi «yani amde şebih katl» ise (**makîs** — المقيس —) tir. Birincisine «kendisine benzetilen» ikincisine ise «benzeyen» de diyebiliriz.

2 — Müşterek — ortak — **illet** (yani hükümde müessir vasıf) «düşmanlık kastı ve düşmanca davranıştır.»

3 — Birinciden ikinciye geçirilen **hüküm** de «kisas» tır.

Not: Tarifte «ızhar etmektir» dedik. Çünkü, kıyas, hükmü icad ve isbat etmez. O vakıanın hükmü zaten — dinde ve ind-i ilâhîde — vardır. Kıyas var fakat gizli olan hükmü bir çeşit muhakeme ile keşfedip ortaya çıkarmış yani (**isbat etmemiş ızhar etmiştir.**) Bu kayıt (ızhar) bize kıyasın hükmünün **ta'diye** — yani hükmü asıldan fer'a nakil — olduğunu gösterir.

B — KIYASIN ŞARTLARI:

Kıyasın şartlarını üç maddede özetlemek mümkündür:

1 — **Aslın** — yani makîsün aleyhin — hükmü, nassla kendisine mahsus — özel — olmamak.

2 — **Aslın hükmü**, kıyas hududunun dışında sabit olmamak.

3 — Muayyen bir nassla sabit olan aslın hükmü, hakkında nass olmayan fakat aslın benzeri olan vakıaya aynen geçmek.

Şartların tafsil ve izahı:

1. **Aslın hükmünün kendine mahsus olup başka bir olaya tatbik edilemeyeceği iki durum vardır:**

I — **Aslın hükmünün illeti**, başka bir vakıada bulunamaz olmak. Meselâ şer'an muteber olan ölçüde yolculuk eden dört rek'atlı farzları ikişer kılar. Bu hükmün illeti sefer — yolculuk — dir. Sefer ise ancak müsafirde — yolcuda — bulunabilir.

II — **Aslın hükmünün kendine mahsus olduğunu ifade eden bir başka nassın bulunması.** Rasulullah (S.A.) hakkında bazı hükümlerin hususî olduğunu gösteren deliller ve mezkûr hükümler gibi. Misal: Dörtten fazla evlenme, vefatından sonra, hanımlarıyla başkasının evlenmesinin caiz olmaması, Huzeyme'nin (R.A.) şehadetiyile (yalnız bir şahitle) hüküm verebilmek... gibi.

2. **Şartın izahı:**

Aslın hükmü, beşer akıl ve muhakemesi tarafından kavranıp,

illet benzerliği dolayısıyla başka bir vakıada tatbik edebilecek vasıfta olmazsa, kıyas yapılamaz. Kıyas hududunun aşıldığı yerler:

I — Hükümün mânasını aklın kavriyamaması. İbadet ve cezalar da konan miktar ve adedler gibi. Meselâ, sabah namazı iki rek'at, öğle namazının farzı da dört rek'at. Bunun sebep ve mânası kavranamaz, bu sebeple de kıyasa gidilemez. İffete iftiranın cezası seksen celde, nikâhlı — muhsan — olmayanın yaptığı zinanın cezası yüz celde. Keza bunların arasında kıyas cereyan etmez.

II — Aslın hükmünün kıyas metoduna uymayan bir yolla (umumî hükümden istisnâ yolu) sabit olması ve bu uymamanın sebebinin bilinmesi.

Bir kimse oruçlu iken yiyip içse eğer bunu unutarak yapmışsa orucu bozulmaz. Burada unutanın işlediği fiil tabîi olarak yapılan işler cümlesinden olup, yapılmamasını hatırlatan bir durum olmadıkça bundan kaçınmak mümkün değildir. Hatta bu fiil — yemek — içmek — hadis-i şerifte: «orucuna devam et, zira sana Allah yedirip içirdi.» demek suretiyle, kula değil Allaha nisbet edilmiştir. İşte buradaki «unutma» illeti, hatırlatıcı olmadan tabîi bir işi unutarak yapandan başka bir yerde kıyasa esas olarak bulunmaz

Şâfiiler bu kısımda — **sebebi bilinen istisnâ hüküm** — kıyas câridir derler.

3. Şartın izahı:

Muayyen bir nassla sabit bulunan aslın hükmü, benzeri olan, fakat hakkında nass bulunmayan fer'a aynen geçecekti. Burada dikkat edilecek şu kayıtlar var:

I — Aslın hükmü sabit — yürürlükte — olacak. Bu sebeple «mensuh» olan hüküm fer'a geçmez. Mensuh «yok» hükmündedir. Yok ise «sabit ve var» ın nakizidir. (karşıt)

II — Asıldan fer'a nakledilen hüküm «şer'i bir hüküm» olacak. Meselâ, bir şeye verilen isim, kıyas yoluyla — aynı değil de — benzerine verilemez. İsim şer'i bir hüküm değildir.

III — Asıl; kitap, sünnet, icmâ' ve istihsan — hanefilere göre — delillerinden biriyle sabit olacak. Kıyasla sabit olana başkası kıyas edilmez.

IV — Fer' aslın benzeri olacak, — nazir —. Bu benzer — mümasil, nazir — olmaktan maksat, bir şeyin diğeri ile en özel vasfında beraber ve ortak olması demektir. Çünkü başka bir mânada iki şeyin birbirinin naziri olması — yani bütün vasıflarında ortak bulunması — düşünülemez. Bu bakımdan, hanefiler, hata'yı unutmaya kıyas etmemişlerdir. — Şâfiiler kıyas ederler. —

Hanefilere göre unutmanın en özel vasfı, beşer için tabîi oluşu

ve kaçınılmaz bulunmasıdır. Hata ise bu bakımdan ona benzemez, çünkü dikkat ve terbiye ile ondan kaçınmak mümkündür.

V — Fer, hakkında nass bulunmayacak. Hakkında nass bulunan meselenin hükmü onunla meydana gelir orada kıyasa gitmenin mâna ve yeri yoktur.

«Mevrid-i nassta ictihada mesağ yoktur. M: 14» [1] Yani, nas- sın bulunduğu vakıada ictihad caiz değildir.

C — KİYASIN RÜKÜNLERİ:

Bir kıyasın çatısında dört direk mesabesinde kısım ve eleman bulunur. Bunlara kıyasın rükünleri denir.

1 — Hakkında nass bulunan — hükmü nass ile sabit olan — asıl, makisun aleyh, yahut kendisine benzetilen.

2 — Hakkında nass bulunmadığı için, hüküm bakımından as- lınkine eşit kılınmak istenen fer' (makis, benzetilen)

3 — Aslın nass ile sabit olan hükmü.

4 — İlet. Yani, aslın taşıdığı sıfatları içinden, tâbi olduğu hükme alâmet teşkil eden birisi ki bu sıfat kendisinde de bulunması sebebiyle fer', aslın hükmüne ortak olur.

Buradaki kısımlara dikkat edilince görülür ki, asl ile fer' dediğimiz şeyler, hükmüyle ilgili nass bulunan ve bulunmayan iki olay, yer veya iştir. Bu iki olay, hükme sebep ve saik teşkil eden bir vasıfta ortak olduklarından ve hükümde birleşmelerine de bir engel bulunmadığından fer'a da aslın hükmü verilmiştir. Şu halde kıyasın yürümesinde ve var olmasında en mühim rol illetindir. Bu sebeple de illet üzerinde durmak, onun neden ibaret olduğunu, nasıl ve hangi metodlarla bulunup anlaşılacağını daha çok açıklamak gerekir.

[1] «M» mecelle maddesi demektir.

VII. BÖLÜM

İLLET

A) İLLET NEDİR:

Usûlcüler, «maslahata uygun olanı yaratmak Allaha vacip olur mu» konusundaki Kelâm ihtilâfına dayalı olarak «illet» için çeşitli tarifler ileri sürmüşlerdir. (Bak. Ta'îl'ül-Ahkâm S:116).

Asrımıza yakın hanefî müelliflerden Molla Hüsrev'in tarifi şudur:

«Nassın hükmüne alâmet (sembol) kılınan vasıf»

Meselâ: Hamr'in — şarabın — haram olduğuna delâlet eden

(فاجتنبوه — Ondan uzaklaşınız) âyetinde, bu hükme — yani haram olmasına — alâmet kılınan «iskâr — sarhoş etme» vasfı gibi. Bu vasfı nerede bulsak hükmü de oraya nakleder «haramdır» deriz. İşte bu vasfa «illet» dendiği gibi, bazı müellifler tarafından «sebepe, menat — مناط —, delil, bâis — باعث —, toplayan vasıf — الوصف الجامع — de denmiştir.

Bu noktada, hükümlerin illeti ile, onları gerektiren hikmetleri birbirinden ayırmak gerekir. Şöyle ki:

Bütün bilginler, Allahın ,dini hüküm ve kaideleri, kullarının maslahatı için koyduğunda ittifak etmişlerdir. Bu **maslahat** ya faydalı olanı elde etmek (celb-i menfaat), yahut da zararlı olanı gidermek (def-i mazarrat) şeklinde olur. Yolculuk eden kimseye, dört rek'atlı farzları iki kılması, isterse orucu bir başka zaman tutması hakkında verilen ruhsat, ondan meşakkat zararını gidermek içindir. Ortağa ve komşuya «şüf'a hakkı» tanımak da bunların zararlarını önlemek içindir. Taammüden ve düşmanlıkla birini öldürenin ölümüne mahkûm edilmesi, insanların hayatını koruma faydasını celb içindir...

Fakat bu hikmet ve sebepe her zaman böyle açık, akıl veya duygularla bilinip bulunabilir şekilde olmaz. Bazan da bir ölçü ve sınırla tesbit ve zabtı mümkün bulunmaz. İşte bu sebeple, bu hikme-

te uygun, açık, zabtı ve tesbiti mümkün, hükümle beraber deveran eden — yani ne zaman kendisi bulunsa hüküm de bulunuyor, ne zaman o bulunmazsa hüküm de bulunmuyor — başka bir vasıf bulmak ve hükmü buna bina etmek gerekmektedir. İşte bu vasfa «illet» denmiştir.

Hikmet, hükmü ve teşrii gerektiren sebepe, illet ise, bu sebebe uygun, onu ihtiva eden açık, zaptedilir bir vasıftır ve kıyasta hüküm işte bu vasfa bina edilir.

B) İLLETİN ŞARTLARI:

Asılda birden fazla vasıf bulunabilir. Bunların herbiri, hükme illet olmaya uygun değildir. İçlerinden illet olabilecek vasfın bir takım şart ve özellikleri vardır. Bazıları bu şartları yirmi beşe kadar çıkarmıştır. Fakat en önemlilerini sekiz maddede toplamak mümkündür:

I — Yukarda da geçtiği üzere illet, açıkça anlaşılabilir ve muayyen bir ölçü ve duygu ile zabtedilebilir bir vasıf olacaktır. Böyle olmazsa, bu vasfın aynı ölçüde veya çok yakın olarak fêri' de bulunup bulunmadığını tesbit etmek mümkün olmaz.

Meselâ, varisin mûrisini (miras bırakan) öldürmesiyle, mûsâ leh (kendisine bir şey vasiyyet edilen)'in, mûsî'sini (vasiyyet eden) öldürmesi iki ayrı olaydır. Vâris, mûrisini öldürürse mîrastan mahrum olur. Bu hüküm nass ile sabittir. Hükümün, mûsâ leh'in katletmesine de teşmili için, birincinin mazbût ve açık bir illeti bulunmalı, bu illet ikincide de mevcut olmalıdır. Varisin mahrum edilmesi, «bir an önce mirasa konma arzusu» illetine bağlıdır. Bu illet, yukarda geçen vasfı haizdir. Mûsâ leh'te de aynen bulunduğu için hüküm teşmil edilir ve «Mûsâ leh, mûsî'sini öldürürse — vârise kıyasen — o da vasiyyet edilen mala konmaktan mahrum edilir.» denir.

II — İlet zâbit bir vasıf olacak. Bundan maksad şudur: Biz gördük ki, hükmü ortaya koymaya sebepe «menfaatin celbi, mazarratın def'i» gibi hikmet ve maslahatlardır. Ancak, bunların, kıyasa esas olacak ölçüde zaptı — her zaman — mümkün olmadığı için yerlerine, mazbût ve onlara uygun bir vasıf konmuş ve hüküm ona bağlanmıştır. Eğer illet olacak vasıf, bu gibi hikmet ve maslahatlardan uzak olur, hüküm bunlara bağlandığı zaman, Şâri'in kastettiği iyi netice meydana gelmezse bu vasıf zâbit değildir ve illet olamaz. Meselâ, şarabın haram olmasının illeti «iskâr», hikmeti «akıl ve sıhhati koruma» idi. İşte iskâr — sarhoş edicilik vasfı — illet olmaya uygundur. Çünkü onun bulunduğu anda aklın tam kullanılamaması, bulunmadığı yer ve zamanda da korunması tahakkuk eder .

Fakat, şarabın haram olmasında «rengini», katilin kisası hak etmesinde onun zenci olduğunu illet kabul etmek uygun olmaz. Çünkü bu vasıfların, hükümden gözetilen hikmetlerle ilgileri yoktur.

III — İlet, açık, duygu organlarımızdan birisiyle anlaşılıp kavranması mümkün olacak. Meselâ şarabın «iskâr» illeti bu duygulardan biriyle anlaşılabilir. Bu sebeple de diğer maddelerde bulunup bulunmadığını arayıp tesbit etmek mümkün olur.

Kezâ, aralarında faiz «ribâ» cereyan ettiği hadiste bildirilen altı cins maddede illet olarak kabul edilen «cins birliği ile beraber ölçü» de duygularımızla tesbit edip, diğer eşyada tatbik edebileceğimiz bir açıklıktadır.

IV — İlet, yalnız asılda bulunan ve özellikle ona ait olan bir vasıf olmayacak (vasf-ı kasır). Nitekim, Rasûlullah (S.A.) a ait ve mahsus bulunan hükümlerde bu sebeple kıyas cereyan etmez.

V — İlet muttarit olacak. Muttarıttan maksad, illetin her bulunduğu yerde hüküm de bulunacak demektir. Vasıf bulunduğu halde hüküm bulunmazsa — Bir kaç yer ve maddede de olsa — bu vasıf illet olamaz.

Meselâ, hanefiler, ribevî maddelerde — yukarda geçen altı cins madde ki bunlar arasında riba cereyan ettiğini hadisten öğrenmiş bulunuyoruz — illet, «cins birliği ile beraber yenir olmasıdır» demezler. Çünkü bu vasıf birçok meyve ve sebze de bulunduğu halde bunlar arasında riba cereyan etmez. Yani illet farzedilen vasıf var fakat hüküm yok. O halde bu vasıf illet olamaz.

VI — İlet mün'akis olacak. Yani, illet olan vasıf bulunmayınca hüküm de bulunmayacak. Burada, şu noktaya dikkat etmek gerekir. Bazan bir hükmün birkaç illeti vardır. Meselâ, varis olabilmenin «evlilik, akrabalık ve velâ» dan ibaret üç illeti gibi. Bazan da bir hükmün yalnız bir illeti vardır. Meselâ kisasın illeti, taammüden düşmanlık kastıyla öldürme» dir. İşte böyle tek illetin bulunmadığı yerde ona bağlı hüküm de bulunmaz. Bulunursa, ya başka bir illeti daha vardır. Yahut bu vasıf illet değildir.

VII — İlet kesr — كسر — den salim bulunacak. Kırmak mânasına gelen kesrin burada mânası şudur: İlet, hükümden gözetilen hikmet ve gayeyi taşıması veya buna ihtimali bulunması. Meselâ, nesebin — soy birliği — meydana gelmesinin illeti evlilikdir. Fakat, evlilik akdinden itibaren hiç bir araya gelmemiş bulunan çift arasında, bir çocuktan dolayı neseb sabit olmaz. Çünkü burada evlilik vasfı — illet olarak — kendisinden gözetilen gayeyi — çocuk meydana getirme — taşımaktan uzaktır.

VIII — İlet, şer'î bir nassla karşılaşılıp ona aykırı olmayacak. Meselâ, malikî fukahâsından Yahyâ b. Yahyâ al-Leysî zamanında,

Endülüs meliki, ramazan günü kasten oruç bozuyor. Fakih, melike köle âzâd etme yerine, ceza olarak iki ay oruç tutmak gerekir diyor. İlet olarak da, ona köle âzâd etmek kolaydır, bu ceza olamaz. Oruç tutmak zordur ceza olabilir fikrini ileri sürüyor. Halbuki, bu suçu işleyene, varsa köle âzâd etmesi, birinci derecede ceza olarak şer'î nassla ortaya konmuştur. İlet, bu nassa karşıdır ve muteber olamaz.

C) İLLETİ BULMA VE İSBAT ETME METODLARI (مسالك الة)

İlet — illet olabilecek vasfı — bulmak ve isbat etmek için tutulacak dört yol ileri sürülmüştür:

1 — İcmâ, (الإجماع), 2 — Nass (النص), 3 — Taksim ve sebr (التقسيم والسر), 4 — Münasebet (المناسبة).

1 — İcmâ:

Herhangi bir asırda, islâm müctehidlerinin, bir vasfın illet olması hususunda ittifak etmeleri. Çocuğun malı üzerine vilâyet konmasının illeti mal sahibinin küçüklüğüdür (sığar) gibi.

2 — Nass:

İlet nassla sabit olması iki nevidir.

I — Sarîh — açık — nassla sabit olan.

II — Sarîh olmayan nassla sabit olan.

I — Açık nassın da dereceleri vardır:

a) İlet olduğunu açıkça ifade eden nass: (لمة كذا — Şu illetten dolayı, لاجل كذا — Şu sebeple, كى يكون كذا — Şöyle olsun diye... gibi. (كنت هيتكم عن ادخال لوم الاضاحى لاجل الدافة فكلوا وادخروا))

Sizi, gelen misafirlerin çokluğu sebebiyle, kurban etlerini biriktirip saklamaktan nehyetmiştim. Şimdi ise yiyin ve saklayın. (Aynı mealde: Tac: 3/104 hadisi) buna misaldir.

b) Nassın kelimelerinden açıkça — muayyen vasfın — illet olduğu anlaşılma ile beraber, başka ihtimallerin de bulunması. Meselâ, arap lisanında (لام، باء، ان) edatları, açık (zahir) olarak illet oluşu gösterirlerse de, (لام) in sonuç ve netice, (باء) in beraberlik, (ان) in sadece şart mânası ifade etme ihtimalleri de vardır.

(اقم الصلاة لدلوك الشمس) : Güneşin zevali sebebiyle... namazı kıl. (İsrâ: 78).

فبظلم من الدين هادوا حرمتنا عليهم طيبات احلت لهم

Yahudilerin meydana getirdikleri zulüm sebebiyle, kendilerine helâl kılınan bir çok nimetleri haram kıldık. (Nisâ: 158)

ولا تكرهوا فتياتكم على البغاء ان اردن تحصناً

Cariyelerinizi, namusla yaşamak isterlerse fuhşa sevketmeyiniz... (Nûr: 33)

c) Nassla, illet oluşun ikinci veya üçüncü derecede ortaya çıkışı. (ف) edatı aslında tertibe — üst tarafıyla, kendisinden sonra gelen arasında, birbiri ardınca oluş münasebetine — delâlet eder. Yukarda geçenlere nisbetle, ikinci ve üçüncü derecede, istidlâl yoluyla illet oluşu da delâlet edebilir.

II — Açık olmayan nassla sabit olan: Buna *îma* (الإيحاء) ve *tenbih* (التنبيه) de denir ve şu şekillerde olur:

a) Bir vasıf zikredilir, sonra da ona bağlı olarak veya onun peşisıra hüküm söylenir. Bundan, dil kaideleri yoluyla, mezkûr vasfın, hükme illet olduğu anlaşılır. Meselâ:

Bir arap gelip, ramazan günü eşiyle münasebette bulunduğunu ifade ederek, Rasûlullah'ın (S.A.) huzuruna duruyor. Efendimiz: «Bir köle âzâd et.» buyuruyor. Bundan anlaşılana, münasebetin bu cezayı gerektirdiği, yani âzâd etme cezasına illet olduğudur.

b) Hükme münasib ve onunla — müessir olacak derecede — ilgili bulunan bir vasıf zikretmek de bu kabildendir.

(لا يقض القاضي وهو غضبان : Gazaplı — asabı bozuk — iken hâkim hükmetmesin.) hadisinde, hükmetmemeye illet «gazab» olduğu böyle anlaşılır. Buhârî, Müslim, Mişkât 2/333.

c) İki şey arasında fark olduğunu ifade eden ve bu farklar üzerine hüküm yükleyen nasslardan da bu yolla illet çıkarılır:

Çanimetten «yaya olana bir, binitli olana — süvari — iki hisse...» mealindeki hadisten, yaya veya binitli olma farklı vasıflarının, farklı hükümlere müessir olduğu böylece anlaşılmaktadır.

3 — Sebr ve taksim (السبر والتقسيم)

Sebr, sözlükte bilhassa derinlik için «ölçmek» mânasına kullanılır. Sondaj aletine de (misbâr) denir.

Taksim ve sebr'in buradaki mânası şudur:

Müctehid, asıldaki hükmün illetini bulmak üzere, buna uygun olan vasıfları bir araya toplar ve illetliği bu vasıflara teker teker vererek hükümde müessir ve illet şartlarını haiz olup olmadıklarını inceler. Sonunda — olamayacakları çıkarmak suretiyle — illeti tesbit eder. İlet oluşu vasıflar arasında bir bir deneme — taksim ve sebr — dir. Meselâ, aralarında ribâ cereyan ettiği bildirilen madde-lerde, hükme illet olan vasıf nedir? Bunu tesbit etmek isteyen müctehid, «yenilir, yenmek üzere saklanılır — anbar edilir —, ölçülür» olma vasıflarını bir araya toplar; birincisi şu sebeple, ikincisi bu sebeple illet olamaz diyerek «ölçülür olma» vasfını tesbit ederse bu metodu kullanmış olur.

4 — Münasebet (المناسبة)

Burada münasebetten maksad, hükümle illet arasında, birinciye ikinciye nisbet edebileceğimiz — yükleyebileceğimiz — bir durumun bulunmasıdır. Aynı zamanda bu yolla illet olduğunu tesbit ettiğimiz vasıf, Rasûlullah ve seleften (ilk devir müctehidleri — nakledilen illetlere ve illet tesbitine uygun — mülayim — olacak. O halde, itibar ve kabul ettiğimiz vasıf ve hüküm, onların kullanıp kabul ettikleri vasıf ve hükümler cinsinden bulunacak demektir.

Bu ön açıklamadan sonra, münasip teriminin usûldeki ilmi tarifini yapalım:

Münâsib: açık, zabtı ve tesbiti mümkün öyle bir vasıftır ki, hüküm ona göre meydana koymamız, o hükümden maksûd olan — menfaati celb ve mersedeti def' gibi — neticeyi gerekli kılıyor.

Münasibi daha iyi anlayabilmemiz için, onun kısımlarını ve tabakatına ait örnekleri özetleyerek görmemiz lâzımdır:

MÜNASİBİN KISIMLARI :

Münasip üç kısma ayrılır: müessir, mülayim ve mürsel.

I — Müessir münasib:

Münasib her şeyden önce bir vasıftır. Öyle bir vasıf ki, hükmü ona göre tesbit edince, hükümden kastedilen hikmet ve maslahat meydana geliyor. Şu halde burada aranan, mezkûr vasıfla, maslahat arasındaki münasebet ve uygunluktur. İmdi, bu vasıf, şeri' tarafından ele alınmış, nass veya icmâ' onu bir hükme illet kılmışsa bu vasfa «müessir münasib» adı verilir ve münasiblerin en muteberidir. Bunun üzerine yapılan kıyasa, asıl mâna ve kuvvetinde olan kıyas (القياس بمعنى الاصل) adını verirler.

Bu münasibe bir örnek:

يسألونك عن الحيض قل هو اذى فاعتزلوا النساء في الحيض

Sana kadınların âdetlerinden sorarlar. De ki o — âdet — ezâdır. (Maddî ve mânevî bakımlardan rahatsız edicidir). Âdet zamanlarında kadınlardan çekilin.)

Burada hüküm, âdet zamanlarında kadınlardan çekilme — cinsî münasebeti kesme — nin vücûbudur. İlet ise «ezâ». Bu öyle bir vasıf ki, onu nass ileri sürüyor ve hükmü ona göre — onun için — ortaya koyuyor. Defedilmek istenen mazarrat ile «ezâ» arasında da bir uygunluk var [1] İşte bu illet «müessir münasib» tir.

II — Mülayim münasib:

Muayyen bir vasıf, muayyen bir hükümde — nass veya icmâ' yoluyla — şer'i nasslarda illet olarak kullanılmamış olmakla beraber:

[1] Çünkü ezâ — rahatsız olmak — bir çeşit zarardır.

A — Belli bir vasıf aynı cins hükümde (hükümünü bulmak istediğimiz mes'elenin hemcinsi olan bir meselenin hükümünde),

B — Aynı cins vasıf belli bir hükümde,

C — Aynı cins vasıf aynı cins hükümde... illet olarak kullanılmış ve kabul edilmiş olursa bu vasıf «mülâyim münasib» adını alır.

Birinci şıkka bir örnek:

İslâm hukukunda küçük (sağır) çocuğun mâlî işleri velisi tarafından yürütülür. Bu husus icmâ' ile sabittir. Velînin vilâyeti hüküm, bu vilâyetin sübutuna sebep ve illet teşkil eden sıgar — küçüklük — muayyen bir vasıftır. Bu vasıf mâdem ki vilâyet cinsinin bir çeşidi — nev'i — olan «mâlî» vilâyette illet olarak kullanılmış, aynı cinsin diğer bir nev'i olan zâtî ve şahsî vilâyette de «mülâyim münasib» bir vasıf olarak illet olabilir. Binaenaleyh, (İslâm hukukunda) küçük çocuğu velisi nikâhlıyabilir. (Nikâh küçük kızın malına değil, zat ve şahsına bağlı bir tasarruftur.)

III — Mürsel münasib:

Bu da öyle bir vasıftır ki, din vâzı'ından ona uygun bir hüküm gelmediği gibi, kabul veya reddettiğine dair de bir delil mevcut değildir. İşte, hükmü bulunmak istenen olay ve meselenin bu nev'a giren vasfına, kelâmcı usûlcüler «mürsel münasib — المناسب المرسل — mâlikiler «serbest bırakılmış maslahatlar — المصالح المرسلة —, Gazâlî, de istislah — الاستصلاح — demekteler.

MÜRSEL MASLAHATLAR :

Böyle, hakkında şer'î delil bulunmayan bir maslahatın üzerine hüküm bina edilir mi edilmez mi? Bu konuda islâm fukahâ ve mütefekkirleri arasında görüş ayrılıkları — hilâf — olmuştur. Bir kısmı, şer'î delil bulunmadıkça, hiçbir maslahat üzerine hüküm bina edilemez demişlerdir.

Diğer bir kısım fukahâ ise: şer'an ibtal ve reddedildiği bilinmedikçe maslahat vasfı üzerine hüküm verilebileceğini ve bununı istidlal edilebileceğini ifade ve iddiâ etmişlerdir. Bunlar derler ki: «Olaylar sayı ve çeşit bakımından pek çok, her olayın gerektirdiği maslahat başka başka ve değişiktir. Değişen ve hakkında — müsbet menfî — bir şer'î delil bulunmayan maslahatlar — المصالح المرسلة — hükme esas olarak kabul edilmezse, bu noktalarda teşrî, durur, bir çok olaylar hükümsüz olarak kalır. Ancak bu sayededir ki islâm, her asrın ihtiyaçlarına cevap verme imkân ve canlılığını kazanır.»

Gazâlî'nin «müstasfâ» adlı eserinde bu konudaki ifadelerinden anlaşılabilir ki: maslahat, zarûrî — zorunlu —, kat'î — kesin — ve

küllî — umûmî — olursa nass ve icmâa karşı bile olsa mu'teber olup, onun gerektirdiği gibi hareket edilir. Gazâlî şu misali de vermektedir: Bir düşman birliği, önlerine birkaç müslüman esiri siper ve kalkan yaparak islâm birliğine doğru ilerlese, islâm birliği ne yapacak? Ateş etse, haksız yere müslüman esirleri öldürecek bu nassa aykırı. Ateş etmese, düşman gelip hem bunları hem de sonra o esirleri katledecek. Bu durumda islâm birliği ateş açar ve düşmanlarla beraber müslüman esirlere de isabet olabilir. İşte burada ateş açmayı gerektiren maslahat, I — Zarûrî, II — Kat'î, III Küllîdir. Maslahat nassa karşı olduğunda burada olduğu gibi üç vasıf ve şartı haiz olmazsa muteber olmaz. Ama nassa aykırı olmazsa, hakkında husûsî delil bulunmazsa bile muteber olur.

Gazâlî ilâve eder; «nazârî sahada mürsel maslahatlara itibar etmeyen fukaha bile, ameli sahada çok defa ona göre hüküm vermişlerdir.»

H. Ömer'in, müellefe'tül-kulûb'a zekât hisselerini vermemesi, bir kıtlık yılında, hırsızlık edenin elini kesmemesi, zina dolayısıyla sürülen birinin Roma tebaasına geçerek tanassur etmesi üzerine — bu suğtan — sürgün cezasını terketmesi, kendi zamanının yarısına kadar bir defada ifade edilen üç talâk — boşama — bir sayılırken, kötüye kullanıldığı için bunu üç sayması... hep maslahatın itibar edildiğine ve onun üzerine doğrudan doğruya — kıyas yoluyla değil, çünkü kıyasta delile müstenid bir asıl bulunacak — hüküm bina edildiğine delil ve örnek teşkil ederler.

Not : Maslahat : faydalıyı elde etmek — celb-i menfaat — ve zararlı olanı gidermek — def-i mazarrat — diye tarif edilir. Üç kısma ayrılır:

A — Zarûrî maslahatlar: din ve dünya hayatının varlık ve devamı kendilerine bağlı olan maslahatlar: dîni korumak, hayatı korumak, nesli korumak, malı — mülkiyeti — korumak ve akli korumak gibi.

B — Din ve dünya hayatının aslını değil, kolaylığını temin eden maslahatlar — mesalih-i hâciyye: (المصالح الحاجية). Seferde ruhsat, alış veriş imkân ve şekilleri v.s. gibi.

C — Kemâlî ve tahsînî maslahatlar: En uygun ve en güzel yol ve hayat tarzının gerektirdiği maslahatlar. Namaz için taharet ve güzel giyinmek, muâşeret âdâbı vb. gibi. Bu üç mertebenin de ayrıca mükemmilleri — tamamliyanları — vardır. Hepsinin aslı zarûrî olan maslahatlardır. Onlar olmayınca ikinci ve üçüncü derecedeki maslahatlar ve maksadlar da olmaz, meydana gelmez. Bu konularda daha fazla bilgi almak için bak: (İzmirli İsmâil Hakkı, İlm-i hilâf: 65 - 158).

VIII. BÖLÜM

A — KIYASIN CEVAZI ÜZERİNDE YAPILAN İHTİLÂF — görüş ayrılığı —

a) Giriş:

İhtilâf edilen «kıyas» ı ihtihaddan — bütününden — ayırmak için şöyle bir ön bilgiye ihtiyaç vardır:

İctihad kıyastan daha geniş ve şümüllüdür. Nassların — ilerde gelecek olan — türlü delaletleri ile hükme varma birer ihtihaddır fakat kıyas değildir.

Kezâ: illetin **tahkiki** ve **tenkîhi** için sarfedilen cehd, kıyas değil ihtihaddır. İletinin **tahrîci** için sarfedilen cehd ve yapılan iş ise hem ihtihad hem de kıyastır. İşte ihtilâfta bu son kısımdadır. Görüş ayrılıklarının tafsiline geçmeden önce, son olarak zikrettiğimiz bir kaç terimin açıklamasını görelim:

I — İletinin tahkiki (تحقيق المناط)

Şeriat tarafından hüküm kendisine bağlanan illet — menât — bazan nakil veya icmâ ile sabittir. (bunlar tarafından ortaya konmuştur.) Artık onun istidlal ve muhakeme yoluyla meydana çıkarılmasına lüzum kalmamıştır. Ancak, tatbikatta onun yerini bulmak, miktarını tayin etmek gibi bazı hususlar bir inceleme gerektirir ki buna «**hükümün menatını tahkik**» denir.

Meselâ: yakın akrabasının nafakasını temin konusunda hükümün menatı «kifayet: yeterlik» tir. Fakat hangi ölçüde gıdanın muayyen bir şahsa yeteceği meselesi ihtihad ve tahminle anlaşılır.

Bu çeşit ihtihada, devlet memurlarını tayin, miktarla ilgili olan şeyleri tesbit, kibleyi tayin gibi birçok günlük meselelerde daima müracaat edilirdi. Cevazında ihtilâf yoktur.

II — İletinin tenkîhi: (تنقيح المناط):

Şâri' bir hükmü, muayyen bir sebep ve vasfa bağlıyor. Bu hükmü başka bir olayda tatbik için, şâri'in illet olarak kabul ettiği vasıfla beraber bulunan fakat hükümde dahil — tesiri — olmayan bir

takım vasıfları ayıklamak gerekiyor. İşte bu iş «menâtın tenkîhi»dir.

Bir kişi, ramazanda eşiyile cinsi münasebette bulunuyor. Orucunun bozulduğu ve muayyen bir cezayı hak ettiği Rasûlullah (S.A.) tarafından kendisine bildiriliyor. Biz bu hükmü, her ramazana, Arap, Türk, Fransız her müslümâna teşmil ediyoruz. Çünkü, burada hükme illet, ramazana hürmet etmeden, orucu bozan bir işi işlemektir. Bu arada, Araplık, muayyen ramazanda oluş gibi vasıfların hükümde tesiri yoktur.

Bu tip ihtihadda da önemli bir ihtilâf mevcut değildir.

III — İletinin tahrîci: (تخرج المناط)

Şâri' bir yerde «haram» diye hükmediyor. Hüküm ve yeri bildiriyor. Fakat: hükmün illetini bildirmiyor. Burada, hükmün teşmili için herşeyden önce, illetini ortaya çıkarmak gerekiyor. İşte bu «menâtın tahrîci» dir.

Meselâ: şâri' hamr — şarap — haramdır diyor. Fakih ise, istidlâl ve muhakeme yoluyla bunun illeti «iskâr» dir diyor, sonra da sarhoş eden diğer şeyleri hükümde — haram olmada — hamre kıyas ediyor.

İşte kıyasta ihtilâf deyince asıl olarak anlıyacağımız bu kısımdır. Şimdi konumuza dönelim:

b) Münakaşa:

En önce kıyası inkâr ederek, kıyasla amel eden selefe atan kimse, mu'tezileden **İbrâhîm'un-nazzâm** olmuştur. Fukahaya göre, bunun kıyasa karşı çıkışı ya müslümanların ilerlemelerine sedd çekmek gibi bir kötü niyetten ya da dîni bilmemekten ileri geliyordu.

Kendisinden sonra gelen **Bağdâd mu'tezilesi** inkâr hususunda ona uymuşlar fakat selefe atmamışlardır. Selef hakkında şöyle derler: ashâb arasında işler kıyas yoluyla halledilmemiş, orta yolu tutarak ve sulh metodunu kullanarak halledilmiştir.

Daha sonra **İsfahanlı Davûd** (Öl. 70) kıyas ile ameli inkâr etmiştir. Bu zata tabi olan zahiriyye mensupları: nassın; ibare, işaret, delalet, iktizâ gibi ifade ve delaletlerine göre hükmeder, bunlardan birini bulamazlarsa, istishâb — mevcudu olduğu gibi bırakma — yolunu takib ederler. İletini malûm olan hükümlerin teşmili de kıyas saymaz: «ileti bildirmek hükmü bildirmek demektir» kaidesine onları da nassla sabit hükümler içine sokarlardı.

İşte bu üç guruba göre, kıyas aklen caiz ise de, şeriatte onunla amele delalet eden bir şey yoktur. Bu sebeple de onunla Allah'a kulluk — teabbüd — edilmez.

Hariciler, bazı **muhaddisler** ve **imamiyye** mezhebi salikleri de kıyası inkâr hususunda zahiriyye gibidirler.

Bunların bazı âyet ve hadisleri tevil veya yanlış anlama suretiyle veya istishabı, kıyasın ihtilâfı dâvet edeceğini ileri sürerek ortaya koydukları delilleri ve cevaplarını hilâf kitaplarına bırakarak [1] kıyas taraftarı **ehl-i sünnetin delillerini** özet halinde görelim:

I — Kitaptan delilleri:

يا ايها الذين آمنوا اطيعوا الله واطيعوا الرسول واولى الامر منكم فان تنازت في شيء فردوه الى الله والرسول ذلك خير احسن تأويلاً

:Ey iman edenler, Allah'a itâat ediniz. Rasûle de itâat ediniz. İş — idare — elinde olanlara da keza... Eğer bir şeyde ihtilâf ederseniz, onu Allah'a ve Rasûle reddediniz (hükümlerine irca' ediniz.) Hayırlı olan ve sonuç bakımından güzel olan budur. (Nisa: 59)

Allahın ve Rasûlünün beyan ettiği — hakkında nass bulunan — meselede müminler ihtilâf etmeyeceğine göre, burada mansûs olmayan hükümler bahis konusudur. Onları Allah ve Rasûlün hükümlerine irca ile emir; işte bu kıyasın ta kendisidir: Nasslı hükme, nasslı olmayan hükmü — illet birliğinden dolayı — benzetme ve irca' etme...

فاعتبروا يا اولى الابصار

Ey basiret sahipleri, ibret alınız. (Haşr:2)

Bu âyette geçen (اعتبار) kelimesinin üç mânası vardır:1 — Bir şeyi benzerine red ve ircâ' etmek. 2 — İbret almak. 3 — Geçmek. Bu üç mânada da kıyasa yer verilmektedir.

II — Sünnetten deliller:

Rasûlullah (S.A.), Muâz'ı Yemen'e vazifeli olarak gönderirken sordu:

— Ne ile hükmedeceksin?

— Allah'ın kitabı ile hükmedeceğim.

— Bulamazsan?

— Allah rasûlünün sünneti ile hükmederim.

— Bulamazsan?

— Re'yim — tefekkür ve görüşüm — le icthad ederim.

— Râsûlünün elçisini, Râsûlü'nün razı olduğu — istediği hüküm — tarzına muvaffak kılan Allah'a hamdederim. (A'lâm'ul-muvakkûn: 1/202)

Eğer kıyas dînî bir delil ve metod olmasa idi, Râsûlullah Muâzı bu cevabından dolayı tasdik etmez ve memnuniyetini bildirmezdi. Çünkü, icthad eden kıyasa da başvuracaktır.

[1] Bak. İzmirli İsmail Hakkı, ilm-i Hilâf S: 39.

Peygamberimiz (S.A.), nass bulunmayan meselelerde bizzat kıyas yoluna giderek ümmetine fi'len bu metodu ta'lim etmiştir. Nitekim, kendisine bir adam gelerek «Ya Râsûlullah, kız kardeşim hacc etmeyi adamıştı, edemeden öldü. Onun yerine ben hacc edeyim mi?» dediğinde: «Onun bir — kul — borcu olsa idi, onu ödeyecek değil miydin?» diye sordu. Adam: «Evet» diye cevap verince: «Allah borcunu da öde, hem bu borç ödenmeye daha lâyıktır.» buyurdu.

Buhâri, Müslim. Mişkât: 2/4.

III — Sahâbe'nin tatbikatında kıyas:

Kıyas, sahâbe'nin söz ve fiilleriyle de sabittir. Onlar buna çok defa «re'y» adını verirler.

Hz. Ebû-Bekr'e kelâle [1] meselesi sorulunca: «Bu hususu kendi re'yime göre söylüyorum, doğru ise Allah'tandır. Hata ise, benden ve şeytandandır. Allah ve Rasûlü benim hatamdan berîdirler.» cevabını vermiştir.

Hz. Ömer de, memuru bulunan Ebû-Mûsa'l-eş'ari'ye yazdığı meşhur mektubunda şöyle diyordu: «Benzer olayları, mümasil vak'aları tanı, sonra işleri, re'yinle kıyas et.» (Bu mektup, İbn'ul-Kayyim'in, A'lâm'ul-muvakkûn adlı eserinde, yüzlerce sayfa şerhedilmiştir.)

IV — Akıl delili:

Akıl yönünden, kıyasın meşrû olduğuna ve lüzumuna dair delil çoktur. En açıklarından bir kaç örnek:

a) Bir çok nasslardan anlıyoruz ki Allah, bütün hükümleri, kulların maslahat ve iyilikleri için koymuştur. Bu maslahatlar da, mazbut illetlerle formüle edilmiştir. İmdi, hakkında nass bulunan bir hükmün illeti, nass bulunmayan bir olayda bulunursa, hikmet ve adâlet, aynı hükmün ikinci meseleye de tatbikini gerekli kılar. Yoksa, maslahat, her yer ve zamanda elde edilememiş olur.

b) Kitap ve sünnetin nassları mahdûd — sınırlı —, halbuki olaylar sınırsızdır. Sınırlı, sınırsız içine alamaz. Eğer kıyas olmasa, bir çok hükümler, şer'î hükümden mahrum ve mühmel — bırakılmış — kalır. Halbuki Allah, her şeyin hükmünü açıkladığını ifade buyuruyor. İşte, bunun tahakkuku ancak kıyasla mümkündür.

B — KIYASIN YÜRÜMEDİĞİ SAHALAR:

Ba'zı şer'î hükümler vardır ki onları kıyas metoduyla meydana koymak caiz olmayıp, nass bulunan meselelerden başkasına ge-

[1] Veraset hukukuyla ilgili bir terim.

çirmemek gereklidir. Küçük görüş ayrılıklarıyla beraber, bunlar dört maddede toplanmıştır:

I — Haddler ve keffâretler (الحدود والكفارات). «Bekâr müslümanın zina suçuna yüz celde — sopa —, iffete iftira edene seksen celde..., yeminini bozana, kudretine göre, ya bir köle âzâd etmesi, ya on fakiri giydirmesi, ya bunları doyurması yahut da üç gün oruç tutması gibi keffâretler ve cezalar — hudûd —; miktarlarını şer'in tayin ve tesbit ettiği karşılıklardır. Neden bu miktar olmuş da daha az veya daha çok olmamış, bu cihet bizce meçhuldür. Halbuki, kıyasın cereyan edebilmesi için illetin bilinmesi şarttır.» İşte böyle düşünen hanefî fakihlere göre bu konularda kıyas yürümez.

Şer'i cezalar, şüphe üzerine düşerler. Kıyas da, kesin değil zanî bir sonuç verir. Bu bakımdan da mezkûr konularda kıyas muteber olamaz.

Şafiîler ve Ahmed b. Hanbel ise, şer'i cezaların takdiri hususunda da kıyas câri olur görüşündedirler.

II — İbadetler :

İbadetlerle ilgili hüküm ve kaideler iki kısma ayrılır:

A — Asılları ve edâ edilmiş şekilleriyle ilgili olanlar. Namaz, oruç, hacc ve zekâtın farz olmaları, öğlenin dört, akşamın üç, sabahın iki (farzlarının) rek'at olarak eda edilmeleri, bir rek'atın, bir rukû' ve iki secde ile meydana gelmesi, haccın, kâ'be tavâfı ve Arafе vakfı ile eda edilmesi vb. gibi. İşte bütün bu ve benzeri hükümlerde, —şeklin ve aslın illeti bilinmediği için— kıyas câri değildir. Kıyas yoluyla, başka bir şekilde namaz, diğer bir yeri tavâfla hacc ibadeti ortaya konamaz.

B — İbadetlerle ilgili ârizî — ikinci derecede ve aslı ile şekline dokunmayan — hükümler. Sahih olması, bozulması, farz veya mendub olması, temizliğin şart olması gibi. İşte bu nevi ile ilgili bir nassın ifade ettiği hükmün illeti anlaşılır ve benzeri de bulunursa burada kıyas yürür. Bu sebeple, müctehidler, abdesti bozan, namaz ve orucu ifsad eden bir çok hükümlere, kıyas metodu ile varmışlardır.

III — Ruhsatları: (الرخص)

Hüküm bahsinde geleceği üzere ruhsat, onu gerektiren husûsî hal ve durumlar dolayısıyla, zorluğu gidermek için din tarafından ikinci derecede konmuştur. Yolculukta namazı kasr (dört rek'atlı farzları iki kılma), üç gün mesh... gibi. Hanefîler, ruhsatları istisnâî hallere bağlı istisnâî hükümler olarak telâkki eder ve « o haller özeldir, şâri' tarafından tesbit edilmiştir » diyerek ruhsatlarda kıyasın cereyanını tecviz etmezler.

IX. BÖLÜM

FER'İ — Tâlî, ikinci derecede — DELİLLER

II — İSTİHSAN (الاستحسان)

Şer'i delilleri «aslı ve fer'i» olmak üzere iki kısma ayırmıştık. Bundan önceki kısımlarda, aslı delilleri «—KİTAB-SÜNNET-İC-MÂ-KIYAS—» ve fer'i delillerden «EL-mesalih'ul-mursele» yi gördük. Şimdi yine kıyasla ilgisi bulunan «istihsan»la tâlî delilleri görmeğe devam ediyoruz.

İstihsan'ın kelime mânası, bir şeyi güzel bulmak ve saymaktır. İslâm fakihleri, bu kelimeyi, biri özel, diğeri genel (eam) olmak üzere iki mânada kullanıyorlar.

I — Özel mânası: **hafi** — gizli, kapalı — **kıyastır**. Bu mânaya göre istihsan kıyasın bir kısmı demek olur. Kıyasın illeti açık, derhal zihne gelir bir vasıfta — nitelikte — ise bu kıyasa «**celi kıyas**» adı verilir. İlet hafi — gizli, kapalı — olur ve bulunması derin düşünmeye bağlı bulunursa kıyas «**hafi kıyas ve istihsan**» adını alır.

II — Genel — eam — mânası:

Kıyasın bu mânasında bazı görüş ayrılıkları ve çeşitli tarifler vardır. En önemlilerinden bir kaçını görelim:

1 — Kıyasın mücibinden — gerektirdiği hükümden — daha kuvvetlisine udûl — dönmek ve gitmek —dür. **İmam Ebû-zeyd Debûsî** (Öl. 432).

2 — Daha kuvvetli ve üstün — râcih — bir delil ve sebepten dolayı, mercuh — zayıf — delilin hükmünden vazgeçmektir. **Eb'ul-Hasen 'il-Kerhî**.

3 — Kolaylık için güçlüğü — veya kolay için gücü — terk etmektir. (**Şems'ül-eimmet'is-Serahsî** (Öl. 483)

Serahsî, «Mebûsât» adlı eserinde, yukarıda geçen (ترك العسر اليسر) tarifini verdikten sonra, buna delil olmak üzere:

ريد الله بكم اليسر ولا يريد بكم العسر

:Allah sizin için kolaylık ister, güçlük istemez...) Bakara: 185

(يسرا ولا تعسرا بشرا ولا تفيرا) : «kolaylaştırınız, güçleştirmeyiniz, tebsîr ediniz — sevdiniz — nefret ettirmeyin.» (Buhârî, Kitab'ul-meğâzî...) gibi âyet ve hadisleri zikrediyor.

Not: Yukarda geçen hadis, Efendimiz tarafından, veda haccından önce Yemen'e gönderdiği Ebû-Mûsâ'l-eş'âri ile, Muâz b. Cebel'e karşı ifade buyurulmuştur.

Geçen tariflerden başka usûlcülerin diye meşhur olmuş son bir tarif üzerinde duracağız. Bu tarife göre istihsan: «**celî kıyasa karşı gelen delildir.**» Bu delil de ya nass, ya icmâ, ya zarûret yahut da bir başka kıyas olur. İşte bu dört delilden hangisi kıyasla karşılaşırsa, celî kıyas terkedilir. (Yalnız dördüncüde ihtilâf edilmiştir.) Sırayla örnekleri:

A — Nassla karşılaşma:

(Selem), malı sonradan almak üzere bedeli peşin yatırmak suretiyle yapılan akittir. Bu ortada olmayanın satışı demektir (بيع المدوم). İslâm fukahasının kıyas anlayışına göre, olmayan bir şeyin satışı bâtil — hükümsüz—dır. Fakat, selem'in caiz olduğuna dair nass — hadis — bulunduğu için bu konuda celi kıyas terkedilmiştir.

(Selem hadisi için bak: Buhârî şerhi aynı: 5/614)

B — Zaruretle karşılaşma:

Bunun meşhur misali istisnâ' (الاستصناع) dır. Muayyen bir bedel karşılığı yapılacak bir şeyi sipariş etmek suretiyle yapılan akit. Bu da, ortada olmayan bir şey — ma'dûm — üzerine yapılmış bir akittir. Fakat, insanların bu nevi' akde şiddetle ve — çok tekerrür eder tarzda — ihtiyaçları vardır. Fukaha, önemli ve şiddetli ihtiyaca (zarûret) der. İşte, burada zaruret tahakkuk ettiği için kıyas terkedilmiş ve istisnâ' — icmâ' yoluyla — caiz görülmüştür.

Gül, enginar gibi, bir yandan olurken diğer yandan olanları toplanan şeylerin satışı da böyledir.

C — Hafî kıyasla — celî kıyasın — karşılaşması:

Bir satış muamelesinde, mal teslim edilmeden önce, fiat üzerinde ihtilâf edilse, istihsan yoluyla hem alana hem de satana yemin düşer.

Kıyas — celî olanı — sadece müşterinin yemin etmesi gerektiğini ifade eder. Çünkü, yeminin inkâr edene, şahidin de iddiâ edene lâzım geleceği kaidesi vardır. Burada da alan, satanın iddiâ ettiği fazla parayı inkâr ediyor demektir. Ancak bu, ilk nazarda göze çarpan durumdur. Biraz daha ince düşünüldüğü zaman görülür

ki, satan da, iddiâ ettiği fazla para verilmedikçe, akdin gerektirdiği «malın teslimi» ni inkâr ediyor. O halde yemin buna da düşecektir.

Mezhebler arasında istihsan:

Bu tabiri, başta İmam Ebû-Hanîfe olmak üzere hasseten hanefiler kullanmışlar ve bu yüzden — yani, bu tabirden neyi kastetiklerini önce tarif etmedikleri için — önde Şafii olmak üzere bazı fakihlerin hücumuna uğramışlardır. Hattâ İmam Şafii'nin: (من استحسنته فقد شرع) kim istihsan yaparsa, kendiliğinden şeriat getirmiş olur.» dediği meşhurdur.

Fakat maksadlar anlaşıldıktan sonra görülmüştür ki, bütün İslâm hukukçuları, başka isimler altında bu delil ve metodu da kullanmışlardır.

Meselâ, «maslahat» tabiri, istihsanın bir kısmını teşkil eden, zarûret ve ihtiyaçla ilgilidir. (illet bahsine bak) Maslahatın, fukaha tarafından birçok hükümlerde esas kabul edildiği ma'lûmdur. (Mürsel maslahatlar bahsi.)

Hiç bir hanefî fakihî — bazı muhaliflerinin iddiâ ettikleri gibi — şer'î delil olmaksızın, keyif ve arzularına göre — istihsan adına — hüküm çıkarmamışlar ve bu mânada bir istihsanı tanımamışlardır.

III — İSTİSHÂB (الاستصحاب)

Bunu tâlî bir delil — hüccet — olarak kabul hususunda görüş ayrılıkları vardır:

1 — **Hem def'de** — iddiâ edilen bir hakkı ortadan kaldırma — **hem de isbatta** — iddiâ edilen bir hakkı isbat — **hüccettir.** Müzenî, Sayrafi, Gazâlî, Ebû-Mansûr mâturîdî, Semerkand fukahası, bazı hanbelî hukukçuları bu görüştedirler.

2 — **Her iki hususta da hüccet değildir.** Hanefilerin çoğu ve bazı şâfiiler bu görüştedirler.

3 — **Def' hususunda bir hüccettir fakat isbatta bir hüccet değildir.** Sonra gelen hanefiler — muteahhirun — in çoğu da bu görüştedirler.

Üzerinde görüş ayrılıkları bulunan bu **istishâb** tabiri, suhbet kökünden alınmıştır.

Istilâhî mânası: Evvelce var olduğu sabit bir şeyi, aykırı delil bulunmadıkça şimdi de var kabul etmektir. (ابقاء ما كان على ما كان)

Bir de hanefî fakihlerin, «hâli hakem kılmak» anlamında « تحكيم المال » dedikleri maktûb istishâb vardır ki, yukarda geçenin karşıtı bir mânayı ifade eder: «Hali hazırda — şimdiki — var olan bir şeyin evvelce de var olduğuna hükmetmek.»

Kısmen veya tamamen hüccet kabul edenlerin görüşlerini daha iyi anlamak üzere bir kaç örnek üzerinde duralım:

Mefkud — ğaib olmuş bir kimse — **vâris ve mevrûs** — malı varislere kalan — **olabilir mi?**

A) Varis olması: istishâb hem isbatta hem de def'de hüccettir diyenlere göre, evvelce hayatta olduğu bilinen ve şimdi de öldüğüne dair bir haber elde edilemeyen kimse, yaşıyor kabul edilerek, veraset hakkının isbatında — vâris olmasında — istishâb delili kullanılır ve bu zat, akrabasından vefat eden bir kimseye varis olur.

Hakkın isbatında «istishâb» hüccet değildir diyenlere göre varis olamaz.

B) Mevrûs olması: onun mevrus olması demek, öldü kabul edilerek akrabasının kendisine varis olması demektir. Akrabasının varis olmaları bir haktır. İddiâ edilen hakkın def'inde istishâb hüccettir diyenlere göre, mefkudun öldüğü haber veya mahkeme kararıyla sabit olmadıkça, — evvelce hayatta olduğundan, halen de yaşadığı kabul edilerek — akrabasının malını taksim etmelerine mani olunur.

I — «Şekk ile yakın — kesin olarak bilinen — zail olmaz.»

II — «Beraet-i zimmet — bir kimsenin borç ve suçtan berî olması — asıldır.»

gibi mecelle ve islâm hukuk kaideleri, istishâb prensibinin teferruat ve tatbikatı içinde yer alır.

İkinci kaideye göre, bir kimse, diğeri üzerinde bir hak iddiâ etse, müddeî bunu isbat etmedikçe — şahid ve beyine ile —, müddeâ aleyh — üzerinde hak iddiâ edilen kişi — borçsuz ve suçsuz sayılır. İnsanlar doğuştan borçsuzdur, sonradan da aksi sabit olmadıkça — istishab yoluyla — borçsuz sayılırlar.

IV — ÖRF ve ÂDET

العرف والعادة

Tâlî deliller arasında yer alan bu iki terim, bazılarında göre aynı mânada kullanılır ise de, gerek sözlük, gerekse terim mânaları bakımından farklıdır.

Örf: irfân ve marifetle aynı kökten olup, tanımak, duygulardan biri vasıtasıyla bilmek, eser ve izlerini düşünerek kavramak mânasına gelir. Böylece bilinen ve tanınana «ma'rûf — المعروف —, zıddına münker — المنكر — denir. İlim bundan daha genel bir mâna ifade eder. İlmin zıddı cehl, malûmun zıddı mechuldür.

Örfün terim mânası: akıl veya din yönünden iyi — müstahsen —

görülen, selim akıl sahipleri tarafından münker karşılanmayan şeydir. — Bu tarif hanefî fakihlere aittir. —

Âdet: Alışkanlık mânasına gelen «i'tiyad» la aynı köktendir.

Terim mânası bakımından örf gibi tarif edenler varsa da, daha genel bir tarif vererek «**halk tarafından alışkanlıkla yapılagelen şey**» diyenler de olmuştur. İkinci tarife göre, âdetin iyisi de — dine uyanı, akl-ı selimin kabul ettiği —, kötüsü de — bunların zıddı — olabilir.

Teâmül (تعامل) de, âdet mânasına kullanılan bir kelimedir.

Örf, lügat ve ıstılah mânaları bakımından (iyi ve kötü) taksimine tabi tutulamaz. Şu âyet de bunu teyid eder:

خذ العفو وأمر بالعرف وأعرض عن الجاهلین

:Af yolunu tut, ma'rufu emret, cahillere aldırma... A'raf — 199)

Örf ve âdet arasında, şöyle bir fark daha göze çarpmaktadır: «âdet» fiil ve amelle ilgili bulunduğu halde, «örf» hem fiil, hem de sözle alâkalıdır.

A — **Kavlî örf:** Bir kelimeyi veya kelimeler grubunu, sözlük mânasından başka bir mânada kullanmak ve bu mânanın ma'ruf — herkesçe yadırganmadan anlaşılır — olması. Meselâ — türkçede — bir kimse «filâncanın evine ayağımı basmam» diye yemin etse, bu eve binikle de girse yemini bozulur.

Lâmbayı yak, sobayı yak vb. gibi tabirler de böyledir.

B — **Amelî örf:** iş ve amelle ilgili bir şeyin halk arasında ma'ruf olması. İstanbul, İzmir gibi bazı şehirlerde halkın, keçi eti yerine koyun eti yemeyi âdet etmeleri gibi.

Amelî örf — **teâmül** — ve âdet, genel mânalarıyla alınınca, hem iyi hem de kötü — şer'a ve akla aykırı — olabileceği için bunların hüccet olup olmamasında ihtilâf edilmiştir:

1 — Şafiîlere göre hüccet değildir. Sübkî, Cem'ul-cevami' de: «halkın işi, dinde hüccet değildir.» der.

2 — Hanefîlere göre, kavli örf ittifakla hüccet olduğu halde, fi'li ve amelî örf tafsile tabidir:

I — Hakkında nass bulunmayan yer ve işlerde, halkın teâmülüne bakılır. Bunda iki şart tahakkuk etmişse, hüccet olarak kabul edilir.

Birinci şart: âdet küllî — muttarit — ve ğâlib (çoğunluk tarafından aynen kabul ve tekrar edilen) olacak. Ortaklık, ekip biçme gibi işlerde riayet edilen âdetler gibi.

İkinci şart: ictihad ve hüküm zamanından evvel yerleşmiş olup, hüküm zamanında da mevcut olacak.

II — Hakkında nass bulunan hususlarda örf ve âdetin durumunda ihtilâf edilmiştir.

İmam Ebû-Hanîfe ve Muhammed'e göre, nass ile örf teâruz edince, nassa itibar edilir. Çünkü, nass örften kuvvetlidir, örf batıl üzere olabilir, nass ise aslâ batıl — faydasız ve zararlı — üzere olmaz.

İmam Ebû-Yûsuf'a göre ise, nass tetkik edilmelidir. Eğer, nass da bir örf üzerine bina edilmiş ise, o örfün değişmesiyle, ona bağlı olan nassın hükmü de değişebilir. Fakat nass, o zaman mevcut bir örf üzerine gelmemiş veya, geldiğinde yerleşmiş olan bir âdeti ortadan kaldırmışsa, bu nassla karşılaşacak olan örf ve âdete itibar edilmez. Buna misal, içkiyi yasaklayan nasslardır. Çünkü bu nasslar, o zaman mevcut bir âdeti ibka etmemiş, bilâkis kaldırmıştır.

Birincisine — örf üzerine inen, örfe bağlı nass — misal: Aralarında faiz cereyan eden maddeler sayılırken — altın, gümüş, buğday, arpa, tuz, hurma... — altın ile gümüşün alış verişleri tartı ile, diğerlerinin alış verişleri ise ölçü — ölçek, — ile olarak mansûs (nass tarafından tayin edilmiş) bulunmuştur. Bu durumda, hurma ile tuzun tartı ile satılması nassa aykırı olur. Fakat, Ebû-Yusuf'a göre, bu nass, o zaman mevcut bulunan teâmüle göre ifade buyurulmuştur. Şimdi ise, bu cins eşyanın satışındaki durum değiştiği için, ölçülüklerin tartı ile satılması şer'a aykırı değildir.

Küllî ve âmm teâmül yanında, bir yer ehalisine hass «özel teâmül» vardır. Belh ekolü mensupları (meşayih-i Belh) bunu da hüccet olarak kabul ederler.

Şâfiîlerden meşhur Kadı Hüseyin: «Örfe rucû' — müracaat —, fikhın beş temel maddesinden biridir» diyor. Bu beş temel kaide şunlardır:

- 1 — Yakın şekk ile zail olmaz.
- 2 — Zarar izale olunur.
- 3 — Meşakkat teysiri celbeder. (Zorluk kolaylığı dâvet eder.)
- 4 — Âdet muhakkemdir (hakem kılınır, ona müracaat edilir.)
- 5 — Bir işten maksad ne ise, hüküm ona göredir.

V — SAHÂBÎ KAVLİ

Rasûlullah (S.A.) zamanında islâmı kabul etmiş olarak Efendimizi gören ve, hayatının sonuna kadar da imanını muhafaza eden zevatın, sevgili peygamberimizden edindikleri bir çok bilgi, görgü ve irfanları vardır. Bunlardan bazılarını doğrudan doğruya sahibine (peygamber efendimize) nisbet ederek söylemişler, bazılarını ise, re'sen kendilerinden olarak ifade etmişlerdir. Bunlara eser'in cem'i olarak «âsâr» = الآثار da denir. Böylece, ashabdan nakledi-

len görüş ve sözlerin, Peygamber Efendimizden telâkki edilmiş olmaları ihtimali vardır. İşte bu sebeple, bunların da, dîni bir hüccet olup olmadıkları bahis konusu olmuştur.

1 — Bazı fukaha, kayıtsız şartsız ashâb sözünü bir hüccet kabul ederler. İmam Malik, Ebû-Saîd Burdu'î (hanefî Öl. 317), Şems-ul-eimme ve Ebû-Bekr Cessâs ile daha başka bazı zevatın görüşleri budur.

2 — Sahâbî kavli mutlak olarak hüccet değildir.

Ğazâlî, Razî, İbn'u Hacib... Şâfiî ve Şâfiî'ye mensub fukaha arasında meşhur olan görüş de bu merkezdedir.

3 — Sahabî sözü, kıyas ve akılla idrâk edilemeyen bir konuda söylenmişse hüccettir.

Ebû-Zeyd Debûsî ve Kerhî de bu görüştedirler.

Örnek:

Terzi, çamaşırıcı, tamirci gibi herkesin ücretle işini yapan (ecir-i müşterek) bir işçi nezdinde, korunması ve kaçınılması mümkün olduğu halde bir şey (yapılmak üzere bırakılan elbise, oto v.s.) zayi olsa işçi onu öder mi?

Hz. Ömer ve Alî (R.A.) halkın mallarını koruma sebebiyle ödemesi reyinde bulunmuşlardır. İmam Ebû-Hanîfe bu hükme — ki sahabî kavlidir — muhalefet etmiş, İmam Ebû-Yusuf ve Muhammed ise mezkûr hükme uymuşlardır.

İmam Ebû-Hanîfe bu konuda kıyasa gitmiş ve, bir kimsenin özel işçisi, zayi ettiği malı nasıl ödemezse, umûmî işçi de öylece emindir ve ödemez demıştır.

VI — İSLÂMDAN ÖNCEKİ SEMAVÎ DİNLER

شرع من قبلنا

Peygamber Efendimizden önce gönderilen peygamberlerin getirdikleri ve tebliğ ettikleri şeriat iki kısma ayrılır:

I — İslâm şeriatının neshettiği — ortadan kaldırdığı. — (Bu kısmın, müslümanlar için amel ve ibadete esas olamayacağı ittifakla sabittir.)

II — Neshedildiği nass yoluyla bilinmeyen şeriat ve şer'î hükümler. Bunları da iki bölümde gözden geçireceğiz:

A) İslâm şeriatı tarafından tahrir edilen (ibka edilen, alınan). Bu kısmın, müslümanlar için de şer'î hüccet olduğu şüphesizdir. İslâm dininin tahriri ile onlar da artık islâmın malı olmuştur.

B) İslâm dininin tahrir etmediği kısımlar. Bu son kısım da iki nevidir:

1 — Bir kısmı, âyet ve hadislerde hiç bahis konusu edilmemiştir. (Eski ve yeni ahidlerde bulunan, fakat yukarda geçen iki islâmî kaynakta bulunmayan şer'î hüküm ve olaylar gibi.) Bunların müslümanlar için dinî birer delil ve esas olmadığı da kezâ ittifakla sabittir.

2 — Diğer kısmı, âyet ve hadislerde bahis konusu edilmiş, fakat, başka ümmetlere meşrû kılındığı gibi bize de meşrû kılındığı zikredilmemiş olanlardır. İşte burası ictihada konu olmaktadır ve üzerinde görüş ayrılıkları meydana gelmiştir. Biz burada bu kısmı bahse konu yapacağız:

Mensuh olduğuna delil bulunmadığı gibi, müslümanlar için de meşrû' olduğuna dair, kitap ve sünnet kaynaklarında açıklama bulunmayan, sadece anlatılmış hükümler karşısında müslümanların alacağı durum nedir?

Şübhe yok ki, çeşitli asırlarda yaşayan, medeniyet ve kültür seviyeleri muhtelif olan insanların, ihtiyaç ve maslahatları da çeşitli olduğundan, farklı şeriatlara ihtiyaç hasıl olmuş, Allah da yeni şeriatlar göndermiştir.

Peyğamber Efendimizin (S.A.), geçmiş dinlerde bulunan bazı hükümlerle amel etmesi de etmemesi de — kendi ümmetinin durumuna uygun olup olmayışına göre — caizdir. Aklen bu hususta bir mani yoktur.

İslâm bilginleri, geçmiş şeriatlerin son kısma giren hükümleriyle taabbüd — amel, tatbik — konusunda iki yerde ihtilâf ediyorlar:

1 — **Peyğamber Efendimiz (S.A.), kendisine peygamberlik gelmeden önce, geçmiş bir şeriatle Allah'a kulluk etti mi?**

Eb'ul-Huseyn Basrî ile bazı kelâm bilginlerine göre «hayır».

Diğer bir grup bilginlere göre «evet». Bu ikinci grup da, (İbrâhîm, Mûsâ, İsâ...) gibi peygamberlerden hangisinin şeriatıyla teabbüd ettiğinde farklı görüşlere sahiptirler.

İmam Ğazâlî gibi bazı bilginler de bu konuda bir şey söylememeyi (tevakkuftan) tercih ediyorlar.

Efendimizin, ba'sten önce tefekkürle teabbüd ettiği akla daha yakındır.

2 — **Peyğamber olduktan sonra, gerek kendisinin gerekse ümmetinin bu nevi şeriatlerin bazı hükümleriyle taabbüdü.**

Hanefîlerin çoğu, şafiîlerin tümü, kelâmcılardan bir gruba göre, bir peygamber için sabit olan şeriat, neshedilmedikçe, sonra gelen peygamber için de şeriatdır. Bu bakımdan da amel etmesi tabiidir.

تم اورثنا الكتاب الذين اصطفينا من عبادنا

«Kitabı — vahyi — kullarımız içinden seçtiklerimize — ve günahlardan arıttıklarımıza, yani peygamberlere — miras bıraktık» âyet-i celilesine göre, Peyğamber Efendimiz, bütün geçmiş şeriatlerin vârisidir. (Fatır: 22)

Hanefî, kelâmcıların çoğuna ve bir kaç şafiî bilgine göre ise, peygamberimiz, önceki şeriatlerle müteabbid değildir. Her geçen şeriat, ya peygamberlerinin vefatıyla (Şa'rânî'ye göre), yahutta ikinci peygamberin ba'siyle (Şems'ul-eimme'ye göre) mensûh olur.

Ebû-Mansûr Mâtûridî', kadî Ebû-Zeyd, Serahsî ve müteahhirûna göre, neshedildiği belli olmadıkça, bizim kitap ve sünnetimiz tarafından nakledilen kısımlarla amel bize lâzım olur. Fakat, ehl-i kitabın kendi kitaplarından nakilleriyle, veya müslümanların muharref kitaplardan anlayışlarıyla bilinen kısımlar muteber değildir.

Görülüyor ki (شرع من قبلنا) müstakil bir delil olmayıp, ya kitaba veya sünnete racidir.

İmam Ebû-Yûsuf'un, erkek ile kadın arasında da kısasın cereyan edeceğine (... وكتبنا عليهم فيها ان النفس بالنفس ... Maide 84) âyetiyle istidlâl edişi konumuza örnektir.

Tâlî deliller daha çoksa da, biz en önemlilerini zikrile iktifâ ediyoruz. Bu hususta daha geniş bilgi için bak (İzmirli İsmail Hakkı, İlm-i hilâf).

Bu bahsi, din ve şeriat tabirlerinin tetkikiyle kapayalım:

X. BÖLÜM

(Deliller bahsine ek)

I — DİN VE ŞERİAT

— Münzel, müevvel, mübeddel şeriat —

(DİN) :kelimesi sözlükte şu mânalara gelir:

1 — Ğalip gelmek, otorite, hüküm, emir, itaata zorlama...

2 — İtâat, kulluk, hizmet, bir kimseye râm olmak, bir kimseye karşı mağlûbiyeti kabul. (Eb'ul-a.lâ, Al-Mustalâhât'ul arba'a, S: 116)

Terim mânası: (Tarif islâm içindir)

Beşer hayatının, itikad, fikir, ahlâk ve amel yönlerini kaplayan, Allah'ın Hz. Muhammed vasıtasıyla gönderdiği üstün hayat nizamıdır. (Aynı eser: 129)

Bu tarif, Kur'an-ı kerim'in, islâm ve din kelimelerini kullandığı bütün âyetler gözden geçirilerek elde edilen tariftir.

ومن يتبع غير الاسلام ديناً فلن يقبل منه ان الدين عند الله الاسلام

Al-i imran: 19, 85. âyetleri, islâmdan başka dinlerin artık — yani islâm geldikten sonra — Allah indinde muteber olmadığını anlatır.

Kelâm kitapları dini şöyle tarif eder:

وضع الهى سائق لدوى العقول باختيارهم المحمود الى الخير بالذات

Akıl sahiplerini, yerinde sarfedecekleri — mahmûd — irade ve ihtiyarlarıyla, bizzat hayra ve iyiye sevkeden ilâhî vaz' — Allah tarafından konmuş — dır.

(ŞERİAT): İnsan ve hayvanların, içmek için gidip geldikleri su yolu ve geniş yol anlamına gelen bir kelimedir.

Bu kelimeye şu tarif verilmiştir:

(Allahın, kullarına meşrû' kıldığı din.) ما شرع الله لعباده من الدين

Bu tarife göre şeriat ve din aynı mânayadır. Ancak: İtâat edilen bir nizam olması bakımından «din», gidilecek yol, hüküm elde-

edilecek kaynak olması bakımından da «şeriat» kelimeleriyle isimlendirilmiştir.

«Din» kelimesi, tarifte gösterilen nizam mefhumunun ruh ve özünü — değişmelerden müteessir olmayan kısmını —; «şeriat» kelimesi ise, bu mâna ve özün, insanların medeniyet ve kültür seviyelerine göre, Allahın uygun görüp zaman zaman yenilediği değişen kısmını ve şeklini temsil eder. İşte bu ruh ve şekil, islâmda, ideal seviyelerine ermiş, Allah tarafından «ikmâl ettim» hitabına mazhar olmuşlardır. (اليوم اكملت لكم دينكم...)

Şu âyet-i kerimede, tarif ettiğimiz kelime aynen kullanılmaktadır:

ثم جعلناك على شريعة من الامر فاتبعها ولا تتبع اهواء الذين لا يعلمون

Din hususunda seni doğru ve geniş bir yol — şeriat — üzre kıldık. Onu takib et, bilmeyenlerin havasına — istek — uyma. Casiye: 10

Büyük islâm bilginlerinden İbn'u Teymiye, «Furkan...» adlı kitabında, şeriatı üç kısma ayırmıştır:

1 — MÜNEZZEL ŞERİ' (الشرع المنزل)

Doğrudan doğruya kitap (Kur'an-ı kerim) ve sünnetin açık delâletiyle sabit olan din kaide ve kanunları, Allah tarafından inzal edilen (metlûv veya ğayr-i metlûv) vahye dayandığı için «münezzel şer'» adını alıyor.

2 — MÜEVVEL ŞERİ' (الشرع المؤول)

Kitap ve sünnetten, kıyas ve ictehad yoluyla, yüksek islâm fukahasının elde ettikleri hükümler «müevvel şer'» adını alıyor. (Tevvil bahsine bak).

3 — MÜBEDDEL ŞERİ' (الشرع المبدل)

Din vazının tek mübelliği Hz. Peyğambere, yalan yere isnad edilen sözler (mevzu hadisler) ve nassları, usûlüne uygun olmayan bir şekilde indî olarak tevîl etmek suretiyle elde edilen kaide ve hükümlere de «mübeddel şer'» deniyor.

İslâma göre:

Bunlardan birincisine uymak bütün müslümanlara gerekli ve farzdır.

İkincisine uymak, vacib olmamakla beraber, bizzat ictehadan âciz olanlara caizdir.

Üçüncü kısım, dini tahrif ve ona iftira olduğundan ona uymak ve onu kabul haramdır.

II — FÂSİD İSTİDLALLER

(Mu'teber olmayan deliller)

İstidlâl: zihnin, eserden müessire (eseri meydana getirene) geçmesi demektir. Dumani görünce, orada ateşin varlığını anlamak gibi.

Bazan, tersine olarak, müessirden esere geçmeye de «istidlâl» adı verilmektedir. Burada, müessir olan delilden, onun eseri olan hükme geçtiğimiz için ikinci mânâ kastedilir.

Nakle dayanan bir delilden, hükme **istidlâl** ve intikal, «**muteber olan**» ve «**muteber olmayan**» diye ikiye ayrılır. İlerde (sözün delâleti bakımından taksimi bahsi) birinci kısım istidlâlleri (ibâre, işâret, delâlet ve iktizâ) göreceğiz. [1]

Şimdi, mu'teber olmayan istidlâlleri görelim:

1 — **MUHALİF MEFHUM** (Söylenenden onun ters anlamına **istidlâl**):

Delâlet (söylenenden zihnin muayyen bir mânaya intikali) iki kısma ayrılır:

A — **Mantûka** (المنطوقه = nutk edilen, söylenen): Bu, sözün söylendiği şeye ve yere delâletidir. İbâre, işâret, iktizâ delâletleri gibi.

B — **Mefhûme** (المفهومة = anlaşılan): Bu da, sözün söylediği yer ve şeye değil de, başka bir yer ve şeye, aynen veya tersine delâletidir.

Bu dolaşık ve mücerred tarifi bir misalle açıklayalım: «Anne ve babanıza «öf» demeyin» ifadesi, söylendiği şeye (yani «öf» demeye) delâlet ettiği gibi, şüphesiz, «anne ve babayı, dövmek, sövmek... suretiyle başka şekillerde incitmemeye» de delâlet eder. Bu ikinci mefhum (ma'nâ), kelimelerin ve cümlelerin doğrudan doğruya karşılığı değildir. Fakat, bu sözden, bu ma'nâ da rahatça anlaşılmaktadır. Aynı zamanda ikinci ma'nâ, birinci ma'nânın tersi de değildir. Aralarında uygunluk vardır. «Öf dememek» ve «dövmek» incitmemeye gayesinde birleşirler.

[1] Bak S: 85.

İşte bu sözün şu ikinci ma'nâyâ delâleti «mefhûme» nev'inden olup adına: (مفهوم الموافقة = uygunluk mefhumu, لحن الخطاب , (فحوى الكلام) denilmektedir. Biz bunu (دلالة النص) başlığı altında göreceğiz.

«Cebimde üç lira var» sözünün daha fazlası olmadığına delâleti, öncekinden farklıdır. Çünkü burada «var» hükmü, muhalif ve tersi olan «yok» hükmüne delâlet edecektir. İşte buna benzer delâletlere de (دليل الخطاب) ve (مفهوم المخالفة : ters mefhum) adı verilmektedir.

Sözün, muhalif mefhumunun bir kaç çeşidi vardır:

1 — (مفهوم القاب : **Özel isimden** anlaşılan): «Ahmed var» cümlesinin muhalif mefhumu «başkası yok» tur.

2 — (مفهوم العدد : **sayıdan** anlaşılan): «onlara seksen sopa vurunuz» (Nûr: 4) âyetinin muhalif mefhumu, daha az veya daha çok sayıdır.

3 — (مفهوم الصفة : **sıfattan** anlaşılan): «zengin borçlunun, borcunu vermemesi zulümdür» cümlesinin muhalif mefhumu «fakirinki zulüm değildir» olur.

4 — (مفهوم الشرط : **şarttan** anlaşılan): ... — boşanan kadınlar — hâmile iseler, doğuruncaya kadar onlara nafaka veriniz (Talâk:6) âyetinin muhalif mefhumu «eğer hâmile değilseler nafaka vermezsiniz» dir.

5 — (مفهوم الغاية : Bir sınırla **sınırlamadan** anlaşılan): «Koca, karısını — üç kere — boşarsa, bundan sonra, kadın bir başka eş ile evlenmedikçe ilk kocasına helâl olmaz. Bakara: 230)» âyet-i kerîmesinin muhalif mefhumu, «üçüncü defa boşanmış bir kadın, başka bir eşle evlenir, ikinci eş de onu boşarsa tekrar birinciye helâl olur —yani, dilerlerse evlenirler— şeklindedir. Bu çeşide (منطوق الاشارة) adı verenler de olmuştur. Onlara göre bu çeşit, bir nevi «işâret yoluyla delâlet» olmuş oluyor.

6 — (مفهوم الاستثناء : **İstisnadan** anlaşılan): «Ancak Ahmed geldi», muhalif mefhumu «başkası gelmedi»

7 — Başka üslûb ve cümle şekilleriyle ifade edilen tahsis ve hasr — hükmün muayyen bir şeye ait ve **öz kılınması** — (التخصيص والحصر)nın da muhalif **mefhumu**, hükmün o muayyen şeyden başkasında bulunmamasıdır. «Erkek Ali'dir» sözünün muhalif mefhumu «başkası değildir» olur.

MUHALİF MEFHUM ÜZERİNDE İHTİLÂF:

1 — Bütün bilginler, birinci kısım ile istidlâl edilemeyeceğinde ittifak etmişlerdir. «Muhammed (S.A.) Allah'ın elçisidir» demek, «Ondan başka Allah elçisi yoktur» demek değildir.

Bir insan «Ahmed'i gördüm» deyince, bundan «Başkasını görmedim» mânası çıkmaz.

2 — «Sıfat, şart, sayı ve ğaye» mefhumlarıyla — yani bunların muhalif mefhumlarıyla —, şer'i nasslar haricinde istidlâl edilebileceği hususunda da yine bütün bilginler beraberdir. Âdî ticaret akitlerinde, konuşmalar ve sözleşmelerde, yazarların ve hukukçuların terimlerinde bu istidlâl mu'teberdir.

Meselâ vâkıf — malını vakfeden kimse —: «Benden sonra vakfımın dörtte birini fakir akrabalarımın ait kıyıyorum» dese, «zengin akrabalar bunun dışında kalır».

3 — Bir önceki maddede geçen dört mefhumla, şer'i nasslarda istidlâl muteber midir değil midir? İşte bu konuda islâm hukukçuları ihtilâf etmişlerdir:

A — Cumhûr — çoğunluk — muteber diyor. Bunlara göre Şâri' bir nassı, bu dört kayıttan biriyle kayıtlayınca, bu nass, hükümün bu kayıtlarla bulunacağına «mantûk» yoluyla; bu kayıtların bulunmadığı yerlerde hükümün aksinin bulunacağına «mefhum» yoluyla delâlet etmiştir. Meselâ Allah «akan kan pistir» deyince, bu nass, akan kanın pis olduğuna, akmyanın temiz olduğuna birinci ve ikinci yolla delâlet eder.

B — Hanefilere gelince: «Bu kayıtlar, ne içinse ona delâlet eder, fakat bunlar bulunmayınca hükümün zıddı bulunacağına delâleti muteber değildir» derler.

Kaydın bulunmadığı noktalarda nass sâkit — bir şey demiyor — kabul edilir ve onların hükmü başka delillerde aranır.

Çünkü: I — Böyle bir delâlet lisanda muttarid (değişmez, sabit) değildir. Meselâ: Bir adam diğerine: «Sabahleyin bir fakire rasilarsan işini gör» dese, ikinci şahıs ona, «akşam üzeri rasilarsa durumun ne olacağını» sorabilir. Eğer, birinci sözün muhalif mefhumu mu'teber olsaydı, ikinci şahıs bu soruyu soramamalı idi. Sorabilmesi ve birinci şahsın bu soruyu yadırgamaması, muhalif mefhumun dâimâ — değişmez bir şekilde — muteber olmadığını gösterir.

II — Şer'i nassların bir çoğu, bazı kayıtlarla kayıtlı olduğu halde, bu kayıtlara göre muhalif mefhum muteber olmamış, yâni, kaydın bulunmadığı yerlerde de hüküm sabit olmuştur. Meselâ: Yolculuk halinde dört rek'atlı farzların ikişer kılınacağından bâhis olan âyette (Nisa: 100) «Kâfirlerin başınıza bir iş açmalarından korkar-

sanız» kaydı vardır. Halbuki bu korku bahis konusu olmadan da, yolcu, mezkûr ruhsattan faydalanabilir.

Tevbe sûresinin 37. âyetinde: «Harâm aylarında kendinize zulmetmeyin» buyrulur. Nefse zulm sâdece harâm aylarında değil, daima harâmdır.

Muhalif mefhumu kabul edenler de bunun ancak zan ifade edeceğini ve mantûktan zayıf bulunduğunu kabul etmişlerdir.

Yukarıda örneklerle ileri sürülen itirazlara cevap olarak derler ki: «Bu kayıtlar, aksi halde hükümün bulunmayacağını ifade için değil, başka sebep ve fâideler için konmuştur. Kayıt bulunmayınca hükümün de berakis olacağını ifade için konan kayıtlarda — ki bunlar karinelerle anlaşılır — muhalif mefhum muteberdir.»

II — YAKINLIKLA İSTİDLÂL (الاستدلال بالمقاربة)

FÂSİD istidlâllerden birisi de, iki kelime veya iki cümle, atıf — bağlaç edatlarından biriyle birbirine bağlanma — suretiyle yanyana bulunmalarından, hükümde de aynı olacaklarına istidlâl ve hükmetmektir. Ma'tûf ile (yani bağlanan cümle veya kelime) ma'tûfun aleyh arasında mutlaka bir ilgi olduğundan bu ikisinin, hükümde de eşit olmaları gerekir görüşüne dayanan bu istidlâl taraftarları (Namaz kılınız ve zekât veriniz) âyetinde, «zekât veriniz» cümlesi, «namaz kılınız» cümlesine ma'tuf olduğu için aynı hükümdedir; ya'ni, çocuğa, sahip olduğu maldan dolayı zekât düşmez, çünkü ona namaz farz değildir derler.

Bu istidlâl hanefilere göre mu'teber ve doğru değildir. Bir kere bu âyette çocuğun namaz kılmakla mükellef olmadığına dair bir delil yoktur. Bu husus başka bir delilden anlaşılmalıdır (Üç sınıftan kalem kaldırıldı hâdisi). [1]

Atfedilen cümle, bağlı bulunduğu cümleye hüküm bakımından da eşit olduğuna gelince: bunun olabilmesi için, matûf cümle, kendi başına kastedilen mânayı ifade edememesi gerekir. Eğer bu cümle kendi başına bu mânayı ifade ediyorsa, hükümde de müstakildir.

Meselâ: «Ahmed ve Mehmed geldi» cümlesinde «Ahmed» yalnız başına bir hüküm ifade edemez. Fakat: «Ahmed geldi, ve Mehmed gitti.» cümlesinde «Ahmed geldi» kısmı yalnız başına kastedilen mânayı anlatır ve hükümde de müstakildir.

Böyle müstakil mâna ifade eden cümlelerde, sırf atıf sebebiyle hüküm birliği istidlâlî yapılamaz.

Üç fâsid istidlâl daha vardır ki bunlar: Âmm bahsi ile mutlak ve mukayyed bahsinde gelecektir.

[1] Tirmizî, Ebû-dâvûd, Mişkât: 2/211.

XI. BÖLÜM

HEM KİTAP HEM DE SÜNNETLE İLGİLİ BAZI İNCELEMELER (Bahisler)

I — DELÂLETLER BAHSİ:

Kelime ve cümlelerin, muayyen ma'nâ ve hükümleri ifade etmek üzere vazedildikleri (böylece kullanılageldikleri) malûmdur. İnsanlar bazı hüküm ve ma'nâları da, söz yerine sükût ve işaretlerle ifade etmişlerdir. Şu halde, ma'nâ ve hükmü kendisi sayesinde bildiğimiz (bizi bir tasavvur ve fikre götüren) **delâlet** tabiri üzerinde biraz durmamız gerekecektir. Mantıkçılar, delâleti, fikrin tümüne yahut kısmına ya da lâzımına götürmesi bakımından (tetâbuk, tezammun ve iltizam) diye bir takım kısımlara ayırdıkları gibi; usulcüler de, kendi açılarından **lâfzî** (sözlü olan) **delâlet** ve **lâfzî olmayan delâlet** diye iki kısma ayırmışlardır. Bunlardan hanefî'ler, lâfzî olmayan delâleti şöylece dört kısma ayırıyorlar ve hepsine birden **zarûret beyânı** (açıklaması) adı veriyorlar:

1 — **Söylenen (mezkûr) den, söylenmeyen (meskûtün anh) in lüzûmü** (gerekli olarak ortaya çıkması. Meselâ:

ولا بويه لكل واحد منهما السدس مما ترك ان كان له ولد. فان لم يكن له ولد وورثه ابواه فلأمه الثلث

Eğer onun (ölenin) bir çocuğu varsa, ebeveyni için, herbirine altıda bir (hisse) vardır. Eğer çocuğu yoksa ve ebeveyni ona varis olmuşsa, anasına üçte bir vardır. Nisâ: 11) âyetinde, ikinci durumda babanın söylenmemiş olan üçte iki hakkı, ananın söylenmiş olan hissesinden geri kalan olarak anlaşılmaktadır.

2 — Vazifesi icabı daima (veya muayyen konu ve durumda) açıklaması gereken kimsenin, sükût ettiği zamanki hâlinin delâleti. Meselâ, Râsûlullah (S.A.) in, bir sözü işitip, yahut bir işin işlendiğini görüp de sükût buyurmaları, o söz ve işe izin vermelerine delâlet eder. Çünkü onun vazifesi, şer'a uygun olmayan hususlarda derhal müdahale ve açıklamayı gerektirir. Bunun gibi, velisi tarafından, muayyen bir kimseyle evlendirilmek istenen bâkireye, bu

durum açıklandığında, sükût ederse bu sükût da rızâ kabul edilmiştir.

3 — Susanın sükûtunu, zarar ve aldatmayı önlemek üzere, söyleme gibi bir delâlet kabul etmek. Hacr altına alınmış (hukûkî muamelelerden, bir özürden dolayı menedilmiş) bir kimseyi, alış veriş yaparken gören vasi'sinin onu bu işten menetmemesini, sözle izin vermek olarak kabul etmek gibi. Çünkü halk, bu sükûtunu izin telâkkî ederek muamele yapıyor. Eğer bu sükût izin değil dense onlar aldatılmış ve zarara uğramış olacaklar.

4 — Söz uzamasın diye bil-hassa sayılan şeylerde örf haline gelen haziflere bu durumun (âdet haline geldiğinden söylenmese de anlaşılır olma durumunun) delâleti. Arap dilinde (**بماء وقفيز من بر** — yüz ve bir ölçek buğday) gibi bir ifade kullanılır. Burada, yüzden sonra da buğday tabirini kullanmıyoruz. Buna sonraki kelime delâlet ediyor. (Yüz ölçek buğday ve bir ölçek buğday) desek söz uzayacak.

Bu durumlarda delâletin sadece sükût sebebiyle değil, aynı zamanda karineler yardımıyla olduğu unutulmamalıdır.

Lâfzî (sözlü) olan **delâlete gelince**, bu da hanefî usulcülerine göre dört kısımdır:

1 — **İbâresiyle** (lâfız ve ma'nâsıyla) **delâlet eden** (buna **عبارة النص** da denir). Bir sözün muayyen bir ma'nâ ve hükme delâleti de (o ma'nâyı anlatması) ya söyleyenin asıl maksûdu olur ya da olmaz. Meselâ, insan muayyen bir ma'nâyı anlatmak için bir söz söyler. Bu mânâyı «**asıl maksûd**» denir. Fakat bu sözden, daha başka bir mânâ ve fikir de anlaşılırsa, bu mânâyı da aslî olmayan maksûd denir. İşte böylece sözün ibâre ve ifâdesinden — aslî maksûd olsun olmasın — anlaşılan mânâyı bu sözün delâleti (**دلالة بالعبارة** ibâresiyle delâlet) adını alır. Bu kaideyi şu âyette tatbik edelim:

فانكحوا ما طاب بكم من النساء مثنى وثلاث ورباع...

Ya'ni «beğendiğiniz kadınlardan, ikişer, üçer ve dörder nikâhlayınız.» Bu âyetin gönderilmesinden maksûd, islâm'da evliliğin ancak dörde kadar caiz olduğunu ifâdedir. Fakat bu âyet aynı zamanda yine ifadesiyle «nikâhın helâl» olduğuna da delâlet eder. Bu iki delâlet (bil-ibâre) dir.

2 — **İşâret yoluyla delâlet eden** (buna **إشارة نص** da denir). Bu, sözün hiç maksûd olmayan bir mânâyı delâletidir. Bu mânânın anlaşılmasında insanların zihin ve idrâk kabiliyetleri rol oynadığından, ihtilâflar meydana gelir. Dikkat edilecek nokta telâzüm (sözün o mânâyı mantık ve lisan kaidelerine göre gerektirmesi) dır.

Bu ne kadar kuvvetli ve sahih olursa, delâlet de o nisbette sağlam olur.

وعلى المولود له رزقهن وكسوتهن بالمعروف

Yani «onların — boşanmış kadınların — normal bir şekilde yiyecek ve giyecekleri mevlûdün lehe — çocuk kendisi namına doğurulana — aittir.» âyeti, boşanmış emzikli kadınların yiyecek ve giyeceklerini, kocalarının (boşayan kocaları) temin etmek mecburiyetinde olduklarına ibâresiyle delâlet eder. Fakat ayrıca (mevlûdün leh=kendileri için doğrulmuş) tabiri ve hitisâsa delâlet eden (لام) sebebiyle ve işâret yoluyla bu âyet, çocuğun nesebinin (soyunun) yalnız babaya âit olduğuna da delâlet etmektedir. Meselâ, babası kureyş kabilesinden, annesi de başka bir kabileden ise, çocuk kureyş'li sayılır.

3 — Delâlet yoluyla delâlet eden (buna دلالة النص da denir.)

Bir nassın, lisan bakımından mânası anlaşılınca; yalnız bu anlayış yoluyla illeti (hükümde müessir olan sebebi) de anlaşılıyor. ve bu illet sebebiyle, zikredilen hükümden, zikredilmeyen (bahsi geçmeyen) hüküm de anlaşılabilir oluyorsa, nassın bu zikredilmeyen hükmü göstermesine «nassın delâleti» denir. Meselâ:

(ولا تقل لهما أف ولا تنهرهما) Onlara (anne ve babaya) of deme ve onları azarlama) âyetinde ibâre delâletiyle anne ve babaya karşı «of usandım» demek haram kılınıyor. Nassın mânasını anlayan derhâl, bunun, onları rahatsız edeceği (üzeceği) için yasak edildiğini de anlar. Bu sebep (illet) ten de, onları dövmenin ve onlara sövmenin haram olduğu anlayışına intikal eder. İşte «of» demenin haram olduğu söylenen hüküm, dövme ve sövmenin haram olması da, söylenmediği (meskûtün anh) halde, delâlet yoluyla anlaşılabilir hükümdür. Bazan böyle söylenmeyen daha kuvvetli (evlâ) bazan ise eşit olur. Bu istidlâl yoluna **celî kıyâs** da denmiştir.

4 — İktizâ (gerektilme) yoluyla delâlet eden (buna اقتضاء النص da denir.)

Sözün doğru anlaşılabilmesi ve kabûlü, söylenmemiş (مسكوت عنه) bir kısma bağlı bulunuyorsa, söylenmiş kısmın bu kısma delâletine (nassın iktizası) denir. Rasûl-i Ekrem (S.A.) Efendimiz, bir hadîs-i şeriflerinde şöyle buyuruyorlar:

رفع عن امتي الخطأ والنسيان وما استكرهوا عليه

Ümmetimden, yanlışlık, unutmama ve üzerine zorlandıkları şey kaldırılmıştır). (Keşf'ül-hafâ C: 1, S: 433, Hâkim sahih diyor).

Biz bu hadîsten, unutmama, yanlışlık (hatâ) ve zorlanmanın kalktığını değil, — çünkü bunlar kalkmaz ve olağandır — ancak hükümlerinin ve mes'ûliyetlerinin kalktığını anlıyoruz. Bu sözün doğruluğu, «hüküm ve mes'ûliyet» gibi bir kelimenin takdirine (var kabul edilmesine) bağlı. İşte, sözün umûmunun bu kısma delâleti (iktizâ) yoluyla olmuştur.

Söz, mânâ ve hükme delâleti bakımından taksim ettik. Bu taksim şekli hanêfî usulcülerine aittir. Şâfiî usulcülerinin de kısmen farklı fakat ana hatlarında eşit taksimleri vardır. Şimdi de, sözün, ma'nâyı açık veya kapalı ifâde edişine göre taksimini ve bölümlerini göreceğiz.

II — LAFZIN MÂNAYA AÇIK VEYA KAPALI DELÂLETİNE GÖRE TAKSİMİ

A — Açık delâlet edenler dört kısma ayrılır:

1 — Zâhir (الظاهر): Sevk ve kastedilmediği ma'nâya açıkça delâlet eden sözdür.

2 — Nass (النص): Sevkedildiği (kasden söylendiği) ma'naya, tahsis ve te'vil [1] ihtimaliyle berâber açıkça delâlet eden sözdür.

3 — Müfesser (المفسر): Vazedildiği (konduğu) ma'naya, sâdece nesih ihtimaliyle açıkça delâlet eden sözdür.

4 — Muhkem (المحكم): Vazedildiği ma'nâya — başka hiçbir ihtimâl bulunmadan — açıkça delâlet eden sözdür.

Not: Rasûlullah (S.A.)'ın vefatından sonra nesih ihtimali ortadan kalkmıştır. Bunlar arasında açıklık bakımından derecelendirme şu sırayladır:

1 — Muhkem, 2 — Müfesser, 3 — Nass, 4 — Zâhir.

(واحل الله البيع وحرم الربا): Allah, alış verişi helâl, ribâyı ise haram kıldı. âyeti, bu iki muâmele arasında fark görmeyen kimselelere, farkı ifâde etmek için gönderildiğinden (sevk) nassa örnek olur. (Bakara: 275).

فانكحوا ما طاب لكم من النساء مثنى وثلاث ورباع فان خفتم ان لاتعدلوا فواحدة

Beğendiğiniz kadınlardan, ikişer, üçer, dörder nikâhlayınız, âdil davranmamaktan korkarsanız bir tanesini — nikâhlayınız — (Nisâ: 3). Bu âyet, evlenme hususunda kadın adedini tahdîd için gönderilmiş olduğundan bu hususta nasstır. Nikâhın helâl olduğunu ifâde hususunda ise zâhire misâl teşkil eder.

[1] Tahsis «âm» bahsinde, tevîl ise «müevvel» başlığı altında ilerde anlatılacaktır.

Müfesser, ya aynı âyet ve hadisin bir kısmıyla, ya da bir başka âyet ve hadisle açıklanmış olur. Meselâ:

وكلوا واشربوا حتى يتبين لكم الخيط الأبيض من الخيط الأسود من الفجر

Fecirde, günün, aklı, gecenin karanlığından ayırt edilinceye kadar yeyin, için...) (Bakara: 187) âyetinde (من الفجر) siyah ve beyaz iplikten ilâhî maksûdun ne olduğunu açıklar (müfessir).

B — **Kapalılık bakımından** da sözler dört kısma ayrılır:

1 — **Hafî** (الحفي): Sözü ma'nâ ve medlûlü, sözü eksikliğinden değil de başka bir sebeple kapalı (gizli) bulunursa buna (hafî) denir. Bu şöyle olur: Bir söz muayyen bir mefhûmu (kavram) ifâde için konmuştur. Bu mefhûm içine — ilk nazarda — girdiği sanılan bir başka cüz'î kavram, herhangi bir ârıza dolayısıyla kapalı bulunur (yani, o sözü mefhûmu içine girip girmediği açıkça anlaşılamaz.) Meselâ: Sârik (hırsız) kelimesinin, islâm ceza hukukunda mânası şudur: (Korunan bir maldan nisap miktarı — muayyen bir miktar — gizlice alan). İmdi, yankesici ve kefen soyucu da, korunmuş bir malı gizlice aldıklarına göre hırsız mefhûmuna girerler mi? İlk nazarda evet. Fakat biraz düşünülünce, bu iki fâile ayrı ayrı isim verilmesinin, mefhûmlardaki farklardan ileri geldiği anlaşılır. Yankesici (الطرار) bu ismi, işini gözler önünde yaptığı ve bunun ileri derecede bir hırsızlık olması dolayısıyla almıştır. Yukarıda gördüğümüz nassın delâleti yoluyla, buna da hırsıza verilen ceza verilir.

Kefen soyucuya gelince, kimsenin râğbet etmediği, kimsenin de malı olmayan bir şeyi çalmış, hırsıza nisbetle daha ehven ve eksik bir iş işlemiştir de onun için kendisine (sârik) yerine (nebbâş) denmiştir. Bu sebeple ona, İmam Ebû-Yûsuf ve Muhammede göre, hırsıza verilen ceza verilmez. [1]

2 — **Müşkil** (المشكل): Bir söz bir kaç ma'nâyâ gelir (müşterek olur) ve bu yüzden hangi ma'nâyâ delâlet ettiğinde kapalılık bulunursa (müşkil) adını alır.

(فأتواخرونكم أنى شتم) : «Tarlanızı istediğiniz gibi ekin» âyeti, cinsî münâsebetin şekliyle ilgilidir. (أنى) kelimesi hem (أين) (nerden) hem de (كيف) (nasıl) mânalarında kullanılır. Burada hangi mânada kullanıldığı — bütün müşkillerin halinde olduğu gibi — düşünülerek, diğer âyet ve hadisler, islâmın prensip ve gâye-

[1] Bu açıklamadan anlaşılana, «sârik» kelimesinin, «yan kesici» ve «kefen soyucu» mânalarına göre hafî oluşudur.

leri göz önünde tutularak çözümler ve anlaşılır. Ehl-i sünnet buna «nerden istersen» değil, «nasıl istersen» ma'nâsını verirken, âyetin üst tarafındaki (نساءكم حرث لكم) (kadınlarınız sizin — evlât ektiğiniz — tarlanızdır) kısmını ve Allahın, diğer bir âyette: «hayız hâlinde cinsî münâsebeti yasak etmiş bulunduğunu» göz önüne almışlardır. Her iki husus da arkadan yaklaşmayı meneder durumdadır.

3 — **Mücmel** (المحمل): Bir söz, ya bir kaç mânâyâ geldiği için ya da başka bir sebeple — söyleyen açıklamadıkça — düşünmekle mânası açıkça anlaşılamiyacak derecede kapalı olursa (mücmel) adını alır. Ahkâm âyetlerinde açıklanmamış mücmel yoktur. Kur'ân-ı kerim'in özel mânalarda kullandığı (الصلاة), (الزكاة), (الصيام) tabirleri böyle olduğu gibi, şu âyet de mücmel güzel bir misaldir:

ان الانسان خلق هلوغاً اذا مسه الشر جزوعاً واذا مسه الخير منوعاً

Şüphe yok ki insan, dar gönüllü, hırslı yaratıldı. Ona bir sıkıntı erişti mi feryâd eder. İyilik dokundu mu pinti kesilir. Maâric: 21). Bu âyette, (هلوغ) lâfzı mücmeldir. Onu, sonra gelen iki âyet açıklıyor. Kesin olarak açıklanan mücmel «müfesser», zannî açıklanan «müevvel» adını alır.

4 — **Müteşâbih** (المتشابه): Beşer için, dünyâ hayatında gerçek ma'nâlarını anlamak mümkün olmayan (bir başka tarife göre ancak birinci derecede âlimlerin anlayabileceği) âyet ve hadisler (متشابهات) adını alırlar. Müteşâbih, ma'nâsı açıkça anlaşılana muhkem karşılığıdır. Bunların izahına geçmeden, meselemize temel olan âyeti görelim:

هو الذى أنزل عليك الكتاب منه آيات محكمات هن أم الكتاب واخر متشابهات...

Sana kitabı indiren O'dur. O'nun âyetlerinin bir kısmı muhkemdir. Bunlar kitabın temelidir. Âyetlerin bir kısmı da müteşâbihdir. Kalplerinde eğrilik bulunan kimseler (başkalarını) saptırmak ve bunlara (kendi) tevillerini vermek hedefiyle müteşâbih âyetlere tâbi olurlar. Bunların tevili (hakîkî mânalarını) ancak Allah bilir. İlimde son mertebeyi bulanlar, «Biz ona inandık, hepsi de Rab-bımız tarafındandır.» derler. Bunları ancak tam akıllı olanlar düşünür. (Âl-i İmrân: 7)

İmam Eş'arî, (الراسخون فى العلم) kısmını (الاية) a ma'tuf olarak anladığından, kendisi ve ona tâbi' olan müteahhirün çoğunluğu (selef devrinden sonra gelen bilginler) müteşâbihin mânasını Allah ve ilmin son mertebesine varmış kişiler anlar derler.

Râgıb'ul-İsfehânî (H. 502) ise, anlaşılma bakımından müteşâbihleri üç kısma ayırır:

1 — Anlaşılması ve bilinmesi mümkün olmayanlar: kıyametin vakti, Allahın sıfatları ve bazı fiiller gibi.

الرحمن على العرش استوى - وجاء ربك والملك صفاً صفاً - يا حسرتنا على ما فرطت في جنب

الله - ويبقى وجه ربك - ولتصنع على عيني - يدالله فوق أيديهم

Âyetlerinde geçen sıfat ve fiiller bunlardandır. Bunları selef (ashâb, tâbiîn ve etbâ'ut-tâbiîn âlimleri) kat'iyen tevîl etmez, olduğu gibi — gerçek mânalarını Allaha ısmarlayarak — îman ederler. Müteahhirûn ise «meselâ: **İstivâ'yı** mânevî yükseklik ve hâkimiyetle, **gelmeyi**: Allah emrinin gelmesiyle, **vechi**: zât ile» tevîl ederler.

2 — Muğlak hükümler ve ğarîb lâfızlar gibi insanların anlamaları mümkün olanlar (mücmel, müşkil, hafî gibi; İsfehânî bunları da müteşâbih içinde görüyor.)

3 — Bir kısım âlimlerin anlayabileceği, diğer kimselerin anlayamayacağı: İşte, Rasûlullah: (اللهم فقهه في الدين وعلمه التأويل)

Allahım, onu dinde fakih (derin vukûf sahibi) kıl ve ona te'vîli öğret) diye İbn-i Abbas'a (R.A.) dua ederken, bu türlü müteşâbihin tevîlini kastediyorlardı.

Mânasını beşerin anlayamayacağı müteşâbihlerin Allah tarafından kullara gönderilmiş olmasının hikmeti hususunda ileri sürülen düşüncelerin özü şudur:

1 — Teviline sapmadan, olduğu gibi iman ederek ilâhî emre imtisal suretiyle mânevî imtihanı kazanma imkânı.

2 — Beşer ilminin hudutsuz olmadığını onlara daima hatırlatmak maksadıyla gözlerinin önüne dikilmiş bir levha oluş.

III — LÂFZIN (sözün) BİR VEYA BİRKAÇ MÂNA KARŞILIĞINDA KONMUŞ (vazedilmiş) OLMASI BAKIMINDAN TAKSİMİ

Bu bakımdan da lâfız; hâss (الخاص), âmm (العام), müşterek (المشترك) müevvel (المؤول) diye dört kısma ayrılır.

1 — HASS BAHSİ

Hass: tek başına (على الأفراد) bir mâna karşılığı konmuş lâfızdır.

Cinse, nev'a ve muayyen şahsa aid olmak üzere üç kısma ayrılır.

Cinse ait olan hâss: aralarında — şer'î bakımdan — hüküm birliği bulunmayan bir çok fertler arasında ortak bulunan bir mânaya konmuş (mevzû') olan lâfızdır. «İnsan» lâfzı gibi. Bu kelime, erkek,

kadın ve erselikler arasında ortaktır. Halbuki bunlar, şer'î hüküm bakımından farklı hususiyetler gösterirler. Bununla beraber, insan lâfzı bu cinse hâss bir kelimedir.

Nev'a âit olan hâss: Aralarında hüküm birliği bulunan birçok fertler arasında ortak bulunan bir mânaya konmuş lâfızdır. Erkek, kadın, otuz gibi. Bu isimlerin delâlet ettiği fertler muayyen sayıda değilse de hükümleri birdir.

Şahsa (ayn) ait olan hâss: Ortaklık kabul etmiyen bir mâna için tayin ve vazedilmiş olan sözdür: Zeyd, Halid, Fatma, Orhan gibi.

Gerçi bu isimler bir çok kimseye konabilir, ama konurken ancak bir fert kastedilir.

HÂSSIN HÜKMÜ:

Hâssın hükmü kat'iyet (kesinlik) ve şüphesizliktir. Yani, bu cins lâfızlar, başka bir açıklama istemeden mânalarını açıkça gösterirler.

Meselâ müdâyene âyetinde

واستشهدوا شهيدين من رجالكم فان لم يكونا رجلا فرجل وامرأتان

Erkeklerinizden iki şahit bulundurunuz, eğer iki erkek olmazsa bir erkek ve iki kadın da — yeter — kısmını okuyunca, «iki şahit», «iki erkek», «bir erkek, iki kadın» sözlerinin hep hâss lâfızlar olduğunu, kondukları mânanı — başka bir izaha lüzum kalmadan — açıkça anlattıklarını görüyoruz. Ve diyoruz ki: «İslâm hukukunda, kul haklarıyla ilgili muamelelerde şahid nisâbı (miktar) iki erkek veya iki kadın bir erkektir.

Kezâ, bir müvekkil vekiline, «bana bir koç al» dediğinde, vekil bir koyun alsa, bu alış müvekkil namına olmaz. Zira koç lâfzı hâssdir. Mânası açık ve muayyendir.

HASSIN DİĞER KISIMLARI:

EMİR - NEHİY - MUTLAK - MUKAYYED hassın diğer kısımlarını teşkil etmektedir. Bunlar aynı zamanda usûl-ül-fık'ın önemli konularındandır.

A — EMİR (الأمر)

Emir, kendisi için kullanılan sıyğa (kip ve cümle şekli) bakımından iki kısma ayrılır: sarîh ve sarîh olmayan.

I — **Sarîh emir**: Otorite sahibinin, kesin olarak bir fi'lin meydana gelmesini istemesi için konmuş lâfızdır.

Bu tariftten de anlaşılacağı üzere sarîh emrin beş şartı vardır:

1 — Sözle olacak. İşâret ve fiille sarîh emir meydana gelmez. Ashâb, Peygamber Efendimizin fi'lini emir telâkki ederek visâl orucunda ona uymak istediklerinde bundan menedilmişlerdi. Demek ki fiil emir olmuyor.

2 — Herhangi bir işin meydana gelmesini isteyecek. Emir lâfzı, tehdid ve aczini meydana koymak için kullanılırsa emir (sarîh) sayılmaz. Birinciye misal (اعملوا ما شئتم) İkinciye misal: (فأتوا بسورة من مثله) Onun gibi bir sûre getirin.)

3 — Kullanılan lafız, başkasının bir işi yapmasını istemek için konmuş olacak. «Şu işi senden istiyorum» sözü, sarîh emir değildir.

4 — Kat'i ve kesin olarak istenecek. İbâhe (mübah kılmak) ve nedb (mendûb kılmak) ifade eden emirler sarîh emir değildir.

5 — Üstünlük (otorite) bulunacak. Bundan maksat, emredenin gerçekten üstün olsun olmasın, kendini üstün saymasıdır. Çünkü üst alttan emirle bir şey isteyebileceği gibi, tersi de — her ne kadar edebe aykırı ise de — olabilir.

II — Sârih olmayan emir:

Dilek ve emir kipleriyle değil de, — isim veya fiil cümlelerinden yapılmış — haber kipleriyle ifade edilen fiil talebine «sarîh olmayan emir» denir.

Fiil cümlesiyle olana misal: (كتب عليكم الصيام)

Oruç size farz kılındı.)

ان الله يأمركم ان تؤدوا الامانات الى اهلها

Allah emanetleri ehillerine edâ etmenizi size emreder.

Mübteda ve haberden meydana gelen isim cümlesiyle olana misal:

والمطلقات بتربصن بانفسهن ثلاثة قروء

Boşanmış kadınlar, kendi başlarına üç hayız müddeti beklerler.

Sarîh olmayan emirler birkaç çeşittir:

a) Karar altına alınmış bir hükmü haber vermek üzere söylenmiş olanlar: (والوالدات برضعن اولادهن) Analar, çocuklarını emzirirler).

(فكفارته اطعام عشرة مساكين) Onun — yeminin — kefareti, on fakiri doyurmaktır.) gibi.

b) Yaparı öğmek, terkedeni yermek, yaparı sevap vermek; yapılması istenenlerde Allahın rızasını, yapılmaması istenenlerde ise O'nun gazabı bildirilmek suretiyle söylenmiş olanlar:

والذين آمنوا بالله ورسوله اولئك هم الصديقون

Allah ve Rasûlüne iman edenler yok mu, işte asıl siddik onlardır.)

ومن يطع الله ورسوله يدخله جنات

Allah, kendine ve Rasûlüne itâat edeni cennetlere sokar.

ومن يعص الله ورسوله ويتعد حدوده يدخله ناراً

Kim Allah ve Rasûlüne isyan — itaatsizlik — eder ve haddini tecavüz eylerse, onu nâra sokar. gibi.

Bu örneklerde, öğülen fi'lin istendiği, yerilen veya ceza gösterilen fi'lin istenmediği (terkinin istendiği) anlaşılmaktadır.

Ancak, sarîh olmayan emirlerin, hangi neviden olursa olsun sarîh olanlardan zayıf bulunduğu âşikârdır.

EMRİN MUCEBİ (gerekirdiği hüküm):

Sarîh emrin sıygası, kitab ve sünnet de dahil olduğu halde arap lisanında çeşitli mânalar için kullanılmıştır:

1 — İcâb (الايجاب = vacip kılmak): (اقيموا الصلوة — Namazı kılınız.)

2 — Nedb (الندب = Mendub kılmak):

فكاتبوهم ان علمتم فيهم خيراً

Onları — köleleri — kitabete bağlayarak âzâdediniz; eğer kendilerinde hayır görürseniz.)

3 — İrşâd (yol göstermek):

اذا تدانتم بدين الى اجل مسمى فاكبوه

Muayyen bir müddete kadar borçla muamele yaptığınızda, onu yazınız.)

4 — İbâhe (mübah kılmak)

(فاذا حلتم فاصطادوا) İhramdan çıkınca avlanınız.)

5 — Tehdîd :

(اعملوا ما شئتم) Dilediğinizi yapınız...)

Bunlar gibi daha bir çok mânalarda kullanılmış olan emir sıygası, her türlü karînedan (kastedilen mânayı zihne yaklaştıran delil) sıyrılmış olunca hangi mânayı ifade eder? İşte bu konuda, islâm hukuk bilginlerinin ihtilâfı vardır. Hepsî talebe (istemeğe) delâlet ettiğini kabul etmekle beraber, kimi vücûb yoluyla, kimi nedb yoluyla, kimi mutlak, istemektir diyor. Bir kısmı sadece izne delâlet eder, diğer bir kısım ise, herhangi bir mânasına ancak karîne ile delâlet eder diyorlar.

EMİR VUCUB YOLUYLA TALEBE DELÂLET EDER diyen

fukahâ cumhurunun görüşü ilmin ve tahkikin ifadesidir. Bunun delillerine gelince:

a) ümmetin selefi, (افعل) sıyğasını (kip) vücuba ait diye bilmişler ve böyle istidlâl eylemişlerdir. Bu husustaki ittifakları, «emir sıyğası vücub ifade eder» der gibi bir delil hükmüne girmiştir.

b) Allah teâlâ, meleklere hitaben: « اسجدوا لآدم — Adem'e secde ediniz.» buyurmuş, İblis'ten başkası bu emri derhal yerine getirmişlerdi. Allah, iblis'e: « مامعك ان لاتسجد اذ امرتك : Emrettiğimde, seni ne alkoydu da secde etmedin?» demiş, bu yüzden onu cezalandırmıştı... Burada, karînesiz olarak (doğrudan doğruya) emir vücub ifade etmeseydi, İblis ceza görmezdi.

c) (واذا قيل لهم اركعوا لا يركعون) : Onlara «rükû' ediniz» dendiği zaman rükû, etmezler.) âyetinde, karînesiz olarak emre itâat etmeyenler yeriliyor. Vücupsuz zemm (yerme) olmaz.

d) Allah, Rasûlünün emrine muhalefet etmekten kullarını sakındırarak şöyle buyuruyor:

فليحذر الذين يخالفون عن امره ان تصيبهم فتنة او يصيبهم عذاب اليهم

Onun (Rasûlü Ekrem) emrine muhalefet edenler, başlarına bir fitne gelmesinden yahut elim bir azâbın onlara isabet etmesinden sakınsınlar.» (Nûr: 63).

Bu misalde de emir mutlak (kayıtsız şartsız) zikrediliyor ve ona muhalefetin, fitne ile azâbı başa getireceği bildiriliyor. Böyle üzerine vaîd (korkutma) gelen fiil haramdır. O halde emre muhalefet haramdır. Zaten aranan da bu idi.

Eğer, vücûbdan başka bir mânada kullanıldığına dair bir karîne mevcut olursâ tabîî iş değişir, hüküm karîneye göre olur.

Sarih olmayan emirler de, karînelerden soyulmuş olunca vücuba delâlet hususunda sarîh emirler gibidir. Yalnız bunların, nesih ve tahsise ihtimalleri vardır.

Yasaktan sonra aynı konuda gelen emir ne ifade eder?

Yasak (المحظر) ya mutlaktır, yahut da illeti bellidir.

1 — Mutlak yasaklamadan sonra gelen emre misal:

كنت تهيتكم عن زيارة القبور الا فروروا فانها تذكركم الآخرة

«Sizi, kabirleri ziyaret etmekten menetmiştim, işte şimdi onları ziyaret ediniz; çünkü o — kabir ziyareti — size ahireti hatırlatır.» İbn'u Mâce, Mişkât: 1/556

Burda yasaktan sonra gelen emir, ne vücub, ne nedb ne de ya-

saktan önceki hükme dönüş ifade eder. Bu emir ancak izne delâlet etmektedir.

2 — İleti belli yasaktan sonra yapılan emre misal:

اذنودى للصلوة من يوم الجمعة فاسعوا الى ذكر الله وذروا البيع

«Cum'a günü, namaz için çağrılınca alış-verişi bırakınız.» yasasından sonra gelen:

فاذا قضيت الصلوة فانتشروا في الارض

«Namaz eda edilince yer yüzüne dağılınız.» emridir. (Cum'a: 9) Yasağın illeti, «namaz için çağırılma» dır. Bundan sonra gelen emir, yasaktan önceki hükme dönüş ifade eder.

MUTLAK VE MUKAYYED EMİRLER:

Umum tekrar, husus — özellik —, bir kerrelik gibi bir kayıt ve şarta bağlı olarak verilen emirler «mukayyed»; bunlardan soyulmuş emirler «mutlak» tır.

Mukayyed emirler, ne ile kayıtlı (bağlı) ise onunla muteberdir. Fi'lin bu kayıtlarla meydana gelmesi lüzumunu ifade ederler.

Mutlak emirlere gelince: ne tekrar, ne de umûmîlik ifade ederler. Onlar, bir kerre yerine getirilmekle tamam olur.

Ancak emrin sebebi tekerrür edivorsa, o zaman emrin hükmü de tekerrür ifade eder. Bunun gibi, emir bir şarta veya vasfa bağlanmış olur, o şart ve vasıf da tekerrür ederse, hüküm yine tekerrür eder.

Namazın şer'î sebebi olan vaktin tekrar tekrar gelmesiyle, namaz borcunun (vücub) tekerrür etmesi gibi.

Bunun gibi, öşür alınma emri de, mahsûlün çıkış şartına bağlıdır. Bu tekerrür ettikçe, verme mecburiyeti de tekerrür eder.

Bu örneklerde vücubun tekerrürü, emir sıyğasının bunu gerekli kıldığı için değil, sebep ve şartların tekrar meydana gelmiş olmasındandır.

Emrin mücebi olan «vücûb» hükmüyle ilgili (memurun bih'in çeşitleri, vakitleri, kudret, husûn, eda, kazâ) gibi daha bazı bahisler vardır. Bunları ilerde hüküm bölümünde göreceğiz.

NEHIY (النهى = yasaklama) BAHSİ

Nehiy de sarîh ve sarîh olmayan diye — sıyğa ve ifadesi bakımından — ikiye ayrılır.

Sarîh nehiy: Otorite ve üstünlükle, bir işin yapılmamasını kesin olarak istemek için vazedilmiş sözdür.

Emrin tarifinde geçen şart ve vasıflar bunda da gereklidir.

Sarîh olmayan nehiy: İsim veya fiil cümlesiyle yapılan nehiydir.

Fiil cümlesiyle: (قل أما حرم ربى الفواحش ما ظهر منها وما بطن)

«De ki: Rabbim, ancak çirkin fiilleri (fevahiş); açık olanını da kapalı olanını da haram kıldı.» (A'râf: 33).

İsim cümlesiyle: (مقام ابراهيم ومن دخله كان آمناً)

«İbrahim'in makamı... Kim oraya girerse emindir.» (Â-i İm-rân: 97).

Birincisinde, açık ve kapalı fuhşiyat ile şer'an çirkin sayılan fiiller,

İkincisinde ise, Mescid-i haram'da bir kimseye eziyet ve iş-kence yapmak nehyedilerek haram kılınmıştır.

NEHYİN MUCEBİ (gerekirdiği hüküm) :

Nehyin mucibi intiha (kesin olarak vazgeçmek ve işlememek) dir. Bu hüküm, Cenab-ı Hakkın şu âyetiyle sabittir: (وما نهاكم عنه فانتهوا) «— Rasûl — sizi neden nehyettiye ondan vazgeçin.» (Haşr: 7).

Dinde vârid nehiyeler mutlak (kayıtsız ve şartsız) ise, terkin devamlı olması vacib olur. (ولا تقتلوا أنفسكم : Kendinizi öldürmeyin.) gibi. Bu nehiy mutlak olduğundan, intihardan kaçınmak daimî olarak vacibdir.

Terketmenin devamlı olmayacağını ifade eden bir karîne mevcut olursa, o takdirde nehiy, devamlı olarak terkin vücubunu ifade etmez.

(ولا تأكلوا أموالكم بينكم بالباطل) : mallarınızı aranızda bâtil — meş-rû' olmayan — vesilelerle yemeyiniz.)

Bu nehiy mutlak değildir. «Bâtil yollarla» kısmı gösteriyor ki;

yasak olan, malın, kumar, hırsızlık, ğasb gibi meşrû' olmayan yollarla elde edilip yenmesidir. Yoksa mutlak olarak mal yemek haram değil, bilâkis, ticaret, san'at, hibe, vasiyyet gibi yollarla elde edip yemek helâldir.

NEHYİN MUKTEZASI (Yani nehyi gerektiren vasıf):

Bir şey iyi olduğu için dinimiz onu emrettiği gibi (emrin muktezası hüsn olduğu gibi), kötü olduğu için de nehyetmiştir. Yani nehyin muktezası, nehyedilenin (menhiyyün anı) kötülük (القبح) vasfıdır. Yoksa Eş'arilerin dediği gibi, bir şey emrolunduğu için güzel, yasak edildiği için de kötü olmamıştır. (Bu bahsin tafsilî için üçüncü kitapta, «husün-kubuh» bahsine bak.)

Yasak edilen şey, kötülük (kubh) bakımından iki kısma ayrılır:

1 — Kendinden dolayı kötü (القبح لعينه),

2 — Başka bir şey dolayısıyla kötü (القبح لغيره).

Zatındaki (kendinden ayrı vasfında değil) kötülükten dolayı kabîh olan **vaz'an** (konuşundan) kabîh ve **şer'an** kabîh diye iki kısımdır.

Vaz'an kabîh — dinin kötü sayması göz önüne alınmadan — kötülüğü, sabit ve akıl yönünden malûm bulunan fiillerdir. Zulüm, yalan, ni'mete karşı küfrân gibi.

Şer'an kabîh (li - aynihi) : ehliyet veya diğer gerekli şart ve vasıfların eksikliği dolayısıyla kabîh olduğunu dinin haber verdiği fiildir.

Batıl alış-veriş (meselâ domuz satmak) ve abdestsiz namaz gibi.

Eğer şeriat haber vermezse biz aklımızla, bunların kötü ve çirkin olduğunu bilemeyiz.

Kabîh li-ğayrihi de iki kısımdır:

1 — Vasfen kabîh li-ğayrihi: kendisinden ayrılması mümkün olmayan bir vasıftan dolayı kabîh olan fiillerdir.

Meselâ şer'an beyi' (satış) muamelesinde bedel (semen) rükün değil vasıftır. Eşyaya sahip olmaya bir vesiledir. Fakat, her bey'de mutlaka bedel bulunur. Şu halde bu, bey'in ayrılmaz bir vasfıdır. Satılması şer'an caiz olan bir şeyi, bedel olması caiz olmayan bir şey (meselâ şarap) mukabilinde satmak fasit bir bey' meydana getirir. Yani, aslı caiz, vasfı ise caiz değil. Bundaki kötülük, aslından değil, ayrılmaz vasfından ileri gelmektedir.

2 — Mücaviren (beraber bulunarak) kabîh li-ğayrihi: Kendisinden ayrılması kabil ve mümkün bir vasıf dolayısıyla kabîh olan fiiller.

Cuma namazına çağırılma sırasında alış verişle meşgul olmak, soygun yapmak için yolculuk etmek gibi. Alış veriş ve yolculuk bunlarsız da olabilir. Normal alış-veriş ve yolculuk iyidir. Fakat bu vasıflarla beraber bulununca (mücâvir) kabîh olmuştur.

Emir icâb, nehiy de tahrîm hususunda «hâss» tır. Gelelim mutlak ve mukayyede:

MUTLAK BAHSİ

Mutlak: Cinsinin içine giren bir ferde tayinsiz ve şümlsüz delâlet eden lâfızdır. Tarifi daha iyi anlayabilmek için parçalayarak tahlil edelim:

Mutlak öyle bir lâfız olacak ki, cinsin her ferdi teker teker o lâfız isim olarak alabilecek; fakat hepsine birden şayi' ve şâmil olmayacak. İnsan ve at gibi. Bu iki kelime, insan ve at cinsinin bütün fertlerine uygun gelir. Fakat bütün fertler bir insan kelimesinin içine girmez. Bu kelime muayyen olmayarak ancak bir insanı içine alabilir. At da öyledir.

Her ferde şâmil olmayacak. Eğer cinsin bütün fertlerini içine alabilirse âmm olur ki o biraz sonra gelecek ve genişçe üzerinde duracağız.

Tahsîs ve tayin de bulunmayacak. Eğer cinsin muayyen bir ferdine delâlet ettiğini gösteren bir karîne mevcutsa mutlak olmaksızın çıkar, mukayyed olur.

Yeri gelmişken mukayyedin de tarifini görelim sonra hükümlerine geçelim:

MUKAYYED: Bir cihetden, şüyu'dan (teker teker cinsin her ferdini içine alabilmekten) çıkan lafızdır. Meselâ «arap atı» dediğimiz zaman, at lâfzını «arap» vasfıyla kayıt altına almış oluruz. Artık bu kelime ingiliz atına şâmil değildir. Ona şâmil olmaksızın çıkmıştır. Fakat, arap atlarını ferd ferd içine aldığı için — onlara nisbetle — mutlakdır. Şu halde mutlak ve mukayyed olma nisbî ve izâfîdir.

MUTLAK VE MUKAYYEDİN HÜKÜMLERİ:

Nass veya delâlet yoluyla kayd altına alınmadıkça **mutlak itlâkı üzre cârî olur.** (Yani, bir kayıt ve şarta tabi tutulmadan olduğu gibi anlaşılır ve tatbik edilir.)

Mukayyed de, takyîdi üzre cârî olur (kayıt ve şartı ne ise ona göre tatbik edilir.)

Bu hükümler gereğince, ne için kiraladığını bildirmeden (mutlak olarak) bir haneyi kiralayan bir müstecir, o hanede kendi oturabileceği gibi, bir başkasını da oturabilir, yahut depo olarak kullanır. (Mecelle, Madde: 528).

Birisi terziye bir kumaş getirerek «dik» dese, ister terzi kendi diksin isterse kalfa ve işçisine diktirsin muteberdir, ücrete hak kazanır. (M: 572).

Mutlak, sarahaten (açıkça sözle) kayıt altına alındığı gibi delâlet yoluyla da kayıt altına alınabilir:

Bir kimse, bir başkasını muayyen bir mevsim için lâzım olan bir şeyi almaya vekil etse, vekâlet o mevsimle kayıtlanmış olur. Eğer mevsim geçtikten sonra vekil o şeyi alırsa, müvekkili nâmına almış olmaz. (M: 1484)

Böylece mutlakı, yerine göre zaman, müvekkilin hali, örf ve âdet gibi şeyler kayıtlamaktadır.

Ancak iskaatlar (düşürme) hususunda takyîd muteber değildir. Bir çocuğun velisi, çocuğa alış veriş hususunda izin verse, bu izin, velinin menetme hakkını iskat eder (düşürür) ve çocuk üzerinden hacri kaldırır. Bu iznin, zaman ve mekânla kayıtlanmış olması muteber değildir. (M: 970)

MUTLAK İLE MUKAYYED'in BİR HÜKMÜ AÇIKLAMA HUSUSUNDA BİRLEŞMELERİ:

Bu birleşmeden hanefilere göre beş şekil meydana gelir ve bazılarında mukayyed mutlaka tesir ederek onu kayıtlar, bazılarında her ikisi de oldukları gibi yürürlükte kalırlar. Bunları sırayla görelim:

1 — Birinin hükmü diğerinden ayrı ise birbirine tesir etmezler:

Bir kimse diğerine: «Bana bir at satın al.» «Ve bir arap atı kirala.» dese, birinci cümlede at mutlak, ikincide mukayyettir. Fakat birinci cümlenin ifade ettiği hüküm «satın alma», ikincininki ise «kiralama»dır. Hükümler ayrı olduğundan, istediği gibi bir at satın alabilir ve ancak arap atı kiralar. Birinin diğerini takyîd etmesi için bir delil ve sebep yoktur.

2 — Hükümler ayrı olmakla beraber, biri diğerinin — bizzat veya dolayısıyla — takyidini gerektiriyorsa, mutlak mukayyed üzerine hamlolunur (yani, mutlak, mukayyed'in kaydıyla kayıtlanmış sayılır.)

A — Bizzât kayıtlamaya misal: «Bana bir at satın al» ve «Bana arap atı satın alma» dese, birincinin hükmü müsbet (satın al), ikincininki ise menfî (satın alma) olarak ayrı ayrıdır. Fakat ikinci emir bizzat birinci emri kayıt altına almaktadır. Bu sebeple vekil arap atı alamaz.

B — Dolayısıyla — bil-vasıta — kayıtlamaya misal: Hiç bir ata sahip olmayan bir diğerine: «Benim nâmıma filâna bir at bağışla

ve teslim et.» Ve «Beni, arap atına sahip kılma.» dese, birinci cümle mutlak, ikincisi mukayyedir. Temlik ve hibe de ayrı ayrı hükümlerdir. Fakat, vekil müvekkili namına o kimseye bir at hediye edebilmek için önce onun (müvekkilin) namına o atı satın almalı (yani müvekkilini ata malik ve sahip kılmalıdır.) Birinci emir iktizâ yoluyla buna delâlet eder. İkinci emir de, müvekkili arap atına sahip kılmaya mânidir. Şu halde dolayısıyla birinci «mutlak emri» kayıtlıyor demektir.

3 — Hükümler aynı olursa, hâdiselere bakılır. Hükümlerin verildiği hâdiseler farklı olursa mukayyed mutlaka tesir ettirilmez.

Yeminin keffareti — birinci derecedeki keffaret — «bir köle âzâd etmektir.» Bir mümini kazâra (hataen) öldürmenin keffareti «mümin bir köle âzâd etmektir.». Birincisi mutlak, ikincisi mukayyed olarak iki aynı hüküm. Fakat hâdiseler başka başka.

4 — Hem hükümler hem de olaylar aynı olursa, mutlak ve mukayyed olma durumu, hükmün sebep veya şartında mı yoksa kendinde mi olduğuna bakılır. Sebep veya şartta ise, mutlak ve mukayyed oldukları gibi yürürlükte kalırlar.

Sadaka-i fitır hakkında iki hadîs vardır:

A — (ادوا عن كل حر و عبد) : Hür ve köle namına veriniz.) Bu hadîs mutlaktır. Aile reisine, müslüman olsunlar olmasınlar bütün hanımları, çocukları, köle ve cariyeleri namına sadaka-i fitrı ödeme mecburiyeti yükler. (Aynı mealde: Mişkât: 1/572)

B — (ادوا عن كل حر و عبد من المسلمين) : Müslümanlardan her hür ve köle namına veriniz.) Burada köle de müslüman olma vasfıyla kayıtlı bulunuyor.

Bu hadisteki kayıt hükümde (sadakayı verme mecburiyetinde) değil, bu hükme sebep olan kölededir. Birincisinde kayıtsız ikincisinde kayıtlıdır. Hanefiler bunu şöyle anlarlar: «Köle, müslüman olunca da olmayınca da onun namına sadaka-i fitır vermek sahibine vaciptir.

5 — İtlak ve takyîd hükmün kendisinde olursa, mukayyed'in kaydı, mutlakı da kayıtlar:

Yemin keffareti — en aşağı derecesi — hakkında âyetin mütevatir olan kırâati şöyledir: (فصيام ثلاثة ايام : ... üç gün oruç...). Maide: 93.

Bu âyet, İbn'ü Mes'ud'dan gelen şâzz kırâatta şöylece kayıtlıdır: (فصيام ثلاثة ايام متتابعات : ... peşi peşine üç gün oruç...).

İşte bu gibi yerlerde mutlak mukayyed üzerine haml edilir (yük-

lenir) ve «keffâret orucu — yemin için — peşi peşine üç gündür» denir.

Not: İmam Şâfiî hazretleri, «hükümler aynı olunca, hâdiseler muhtelif veya kayıt ;sebepe ve şartta da olsa mukayyed, mutlakı kayıt altına alır.» diyor.

2 — ÂMM (العام)

Usûl'ül fıkıh ilminde çok münakaşa edilmiş bir mesele de «âmm = genel» lâfızlar meselesidir. Onun teknik izahına geçmeden önce, üzerinde yapılmış ihtilâfa kısaca bir göz atalım:

Bir söz, kendisine uygun gelen her şeyi içine almak üzere vaz edilmiş ve söylenmiş olursa o «âmm» dır. Meselâ: «Zeyd, İsmâil...» dendiği zaman bu isimlerle anılan ancak birer şahıs anlaşılır. Halbuki «erkekler, kadınlar» dendiği zaman bu iki kelimenin delâlet ettiği bütün fertler anlaşılmaktadır. Her dilde, böyle hass ve âmm lâfızlar vardır. Bir adam hizmetçisine: «Evime kim girse ona bir dirhem ver» dese, hizmetçi her girene verebilir. Efendi «ben birisini kastetmişim» yahut «kısa boylulara niçin verdin.» gibi bir itirazda bulunamaz.

Umûm'un şumulü hakkında üç görüş vardır:

1 — Müşrikler, fakirler (المشركون - الفقراء) gibi lâfızların içine aldığı ferdler üç kabul edilir. Çünkü, cemi olan kelimelerin aşgarî şumulü üçtür. Bundan fazlasını içine alıp almadığı şüphelidir. Hükümler şüphe üzerine bina edilemezler.

Bu görüş sakattır. Çünkü şüpheyi defedeyim derken yine şüphe içine düşmüştür: Ya üçten fazlasına şamilse? Bu görüş sahiplerine (Hususçular ارباب التخصيص) denir.

2 — Eş'arilerle bazı kelâmcılar'a göre, umûmun şumulünü gösteren bir karîne ve delil bulunmadıkça bu hususta hüküm verilemez tevakkuf edilir. Bunlara vakıfçılar (ارباب الوقف) denir ve kuvvetli bir delile dayanmazlar.

3 — Umûm lâfızları, ismin şâmil olduğu bütün ferdleri içine alır. İşte bu görüş en doğru kabul edilen, cumhur görüşüdür.

ÂMM'in TARİFİ:

Delâlet ettiği bütün ferdleri, sınırsız olarak içine alan lâfza âmm denir.

Bu tariften de anlaşılacağı üzere, âmm'da üç şart aranır:

1 — İçine aldığı ferdler (maddî veya mânevî) **ikiden fazla sayıda** olacak. Bire veya ikiye delâlet edenler hâss sayılır.

2 — **Sınırsız olacak.** (عدم الانحصار) Yani: Lâfzın bütün ferd-

lerine değil de bazılarına delâlet ettiğini gösteren bir karîne bulunmayacak. Araçlar, yıldızlar (السيارات، النجوم) gibi. Aded isimleri ve ahd-i haricî lâmıyla muarref bulunan cemiler (1) âmm değildir.

3 — **Bütün ferdleri içine alacak** (الاستغراق). Meselâ: Arapça da (من - ما - كل) lâfızları bunlara misal teşkil eder.

Hz. Ebu-Bekir, Rasûlullah (S.A.) in şu hadisindeki (ما) nın umûmiliğine dayanarak Hz. Fatıma'ya babasının mirasını vermişti:

نحن معاشر الانبياء لا نورث ما تركناه صدقة

«Biz bütün peygamberler mevrus olmayız (kimse malımıza konmaz). Ne bırakırsak sadakadır.»

Hz. Ebû-Bekir'in bu istidlâline kimse itiraz etmemiş ve böylece sükûtî icmâ' meydana gelmiştir.

ÂMM'İN HÜKMÜ:

Âmm'in hükmü, lâfzının içine giren, mânasına uygun gelen bütün ferdleri kesin olarak içine almasıdır. İşte bu sebeple de doğrudan doğruya (ibtidaen) zannî bir delille tahsis edilemez. Açıklaması:

Nakiller içinde, umûmi lâfızlar bulunduğu zaman onlar bütün ferdlerine — kat'î bir şekilde — şâmil olarak alınır. Ancak kesin bir delil onu tahsis ederse hüküm değişir.

Tahsis: Âmm'in hükmünden, onun delâlet ettiği bazı ferdlerini çıkarmaktır. Fakat, bu çıkarmayı gerektiren delilin (muhasıs) kat'î delillerden olması lâzımdır. Böyle bir delille tahsis gören âmm, artık — ikinci defa — zannî bir delille de tahsis edilebilir.

Kıyas ve âhâd yoluyla gelen haberler gibi zan ifade eden deliller — amelî bakımdan vücub derecesinde bile hüccet iseler de — inkâr edilmekle mümini dinden çıkarmazlar. Çünkü şâri'e ait olduğu veya delâleti zannîdir, kesin değildir. İşte bu tip delillerle, kitap, sünnet — mütevatir — ve icmâ' tahsis edilemez. Kat'î nass ancak aynı derecede kat'î olanla tahsis edilebilir. Fakat bir kere tahsis görünce, bu kapı açılacağı için — ve nisbeten delâlet ciheti zayıfladığından dolayı — artık zannî delillerle de tahsis edilebilir. (1)

Meselâ: müşriklerin katline dair bulunan:

(1) Meselâ: (قام الرجال : Erkekler kalktı) cümlesinde (الرجال) in başındaki (ال), söyleyenle muhatap tarafından bilinen (ma'hûd) erkeklere delâlet eder. Yoksa cümlenin mânası «Bütün erkekler kalktı» değildir.

فاذا اسلخ الاشهر الحرم فاقتلوا المشركين حيث وجدتموهم و خذوهم واحصوهم
واقعدوا لهم كل مرصد

(Haram aylar geçtimi müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün. yakalayın, kuşatın, gelip gidecek yolları tutun... Tevbe: 5) mealindeki âyet-i kerîme umûmîdir, bütün müşrikleri içine alır. Fakat aynı surenin 7 nci âyeti şöylece eman verilen müşrikleri tahsis ederek hükümden çıkarmaktadır:

وان احد من المشركين استجارك فأجره حتى يسمع كلام الله ثم ابلغه مأمنه...

«Şayet müşriklerden biri sana sığınacak olursa, Allah kelâmını dinlemesi için ona eman ver. Sonra onu emin olacağı yere kadar gönder.»

Burada âmm olan âyet önce (ibtidâen) kat'î olan bir nassla tahsis gördüğünden artık âhâd ve zannî bir nakil de bu âyeti tahsis edebilir. Nitekim:

لا تقتلوا الشيوخ والمعجز

«İhtiyar kadın ve erkekleri öldürmeyiniz» emri, âhâd yolla gelmiş bir hadis olduğu halde öldürme hüküm ve emrinden bu iki sınıfı da çıkarmıştır.

ÂMM İLE HÂSSIN TEÂRUZU (aynî hüküm ve meselede karşılaşması):

Biri âmm diğeri hâs iki nakil, muhalif hükümler ifade ettikleri halde aynı mesele ile ilgili bulunmak suretiyle karşılaştıkları (teâruz) zaman, ikisine birden nazar ederek hüküm çıkarmak zarûreti vardır. Nakiller âyetse «nüzul», hadîsse «vürud» tarihlerine bakılır:

I — Eğer nüzul veya vürud — Rasûlullah'tan meydana geliş — tarihleri malûmsa bundan üç şık ortaya çıkar:

A — İkisi de aynı zamanda nazil ve varid olmak. Bu takdirde hâss âmmi tahsis eder, âmmın hükmü, tahsisle çıkarılan kısımdan geri kalan sahada yürürlükte bulunur. (واحل الله البيع وحرم الربا) — Allah bey'i — alış verişi — halâl kıldı ve ribâyı haram kıldı: 2/275) âyet-i kerimesinde, (واحل الله البيع) kısmı âmmdır bütün

(1) Âmm'in önceden zannî nass'la tahsis edilemeyeceği hanefi mezhebine göredir. İmam Şâfiî hazretleri, âmm'in delâletini zannî saydığı için zannî delil ve nakille onu tahsisi tecviz eder. Bu tahsis ona göre tefsir mahiyetindedir.

alış veriş muamelelerine şâmindir. (وحرم الربا) kısmı bundan ribâ ile olan tahsis eder ve çıkarır.

B — Hâss âmm'dan sonra nazil ve varid olmak. Burada nesh (النسخ) cereyan eder. (Üçüncü kitapta gelecek).

C — Âmm, hâss'tan sonra gelmiş olmak. Bu takdirde de âmm hâssı nesheder.

II — Nüzul ve vürud tarihleri bilinmiyorsa, beraber gelmiş kabul edilirler ve böylece tahsis prensibi harekete geçirilir. Meselâ: Rasûlullah (S.A.) ın kavli sünnetlerinden: (ليس فيما دون خمسة اوسق صدقة) (ما سقته السماء فيه العشر) Beş vesk (وسق) miktarından az olanda sadaka yoktur) hadisi ile (Semânın — yağmurun — sulamasıyla meydana gelen — mahsul — de onda bir sadaka vardır » hadisi arasında böyle bir karşılaşma vardır. Vürud tarihleri de belli değildir. Birinci hadis hâsstur. Ona göre, takriben bir buçuk tona varmayan arazi mahsulâtı zekâta tabi değildir. İmam Ebû-Yusuf'la İmam Muhammed bu nasla diğerini tahsis ederek mezkûr hükmü benimsemişlerdir.

İkinci hadis ise âmm'dır. Miktar ne olursa olsun zekât verilecek. İmam-ı A'zam da ihtiyatan, birinci nasla bunun tahsisine gitmiyerek ikinci hükmü benimsemiştir. (Hadisler için bak: Mişkât: 1/564)

TAHSİSİN NEVİLERİ :

1 — Bundan önce, müstakil ve aynı zamanda vârid (gelen) bir cümle ile âmmın tahsisini gördük: (واحل الله البيع وحرم الربا)

Âmm, istisnâ, şart, gâye ve vasıf yollarıyla da tahsise uğrar:

2 — **İstisnâ ile tahsisi:** Müdâyene âyetinde Cenab-ı Hak, tecil edilmiş borçların yazı — senet — ile tesbitini emrettikten sonra şöyle buyuruyor:

الا ان تكون تجارة حاضرة تدبرونها بينكم فليس عليكم جناح الا تكتبوها

«Ancak elden ele alıp devrettiğiniz — peşin yaptığımız — ticaret işlerinde senet yazmamakta vebal yoktur.» Bakara: 282.

3 — **Şart ile tahsisi:**

وان اردتم ان تسترضعوا اولادكم فلا جناح عليكم اذا سلمتم ما آتيتم بالمعروف

«Eğer çocuklarımızı sütünüye vermek isterseniz, vereceğiniz ücreti usulüne göre verdiğiniz takdirde size vebal yoktur» Baraka: 232.

«Size vebal yoktur» kısmı âmm, sonra gelen şart kısmıyla tahsis edilmiştir.

4 — **Gâye** — sınır ve hadd tayini — suretiyle tahsisi: Bir üstün astına: «Bana isyan etmedikçe isteğini yapmakta serbestsin» demesinde olduğu gibi.

5 — **Vasıfla tahsisi:**

و من لم يستطع منكم طولا ان ينكح المحصنات المؤمنات فما ملكت ايمانكم من فتياتكم المؤمنات

«Aranızda, hür ve mümin kadın almıya servet ve gücü yetmeyenler, mü'minlerin cariyesi — memlûkü — olan mümin kızlardan alsın.» «Mümin kızlardan» mealinde olan kısım vasıftır ve «cariyelerden alsın» kısmını tahsis eder.

6, 7, 8 — Bunlardan başka âmm, **akıl, duygular ve örfler** de tahsis görebilir:

Bütün müslümanlara veya insanlara şâmil emir ve yasaklardan çocukların hariç tutulması aklî tahsistir.

«Allah sana her şeyi verdi» sözünde — kim kime söylerse söylesin — anlayış, ancak hissini tahsisi ile doğrudur.

Birisi «Baş yememek» üzere yemin etse kuş veya balık başı yemekle hânis olmaz — yemini bozulmaz — çünkü bu yemin örf ve âdet yoluyla tahsis edilir ve «maksud koyun veya keçi» başıdır denir.

9 — Hal ve durumun delâleti ile tahsis:

Bir söz, bir soru veya olay üzerine söylenir ve bunlara cevap mahiyetinde olursa, umûmîlik ifade etmekten çıkar ve durumun delâletiyle tahassus eder (özelleşir).

Bir şahıs ikinci şahsa bin lira ödünç vereceğini söylemesi üzerine, üçüncü bir şahıs: «verirsen ben ona kefilim» dese, bu söz bütün zaman ve miktarlar için kefillik ifade etmez. Ancak söylenen miktar için muâmele görür.

Fakat, bir soru veya hâdise üzerine söylenen söz, cevaptan daha fazla şeyler ihtiva etmek suretiyle başlıbaşına bir beyan olursa, sebep ve hal karinesiyle tahsis edilmez; umûmî olarak alınır. Nitekim Ashab-i kiram, Rasûlullah (S.A.) tan sordukları sual veya vukubulan bir hâdise üzerine ondan (S.A.) varid olan umûmî sözleri böyle anlamış ve tatbik etmişlerdir. Medîne-i münevvere'de bulunan Buzâa kuyusunun (bu kuyu çok kullanılır ve içine bazen pis şeyler de atılırdı) suyunun temizlik durumu hakkında kendisinden soru sormuşlar, Efendimiz: (ان الماء طهور لا ينجسه شيء) : Su temizdir, onu birşey kirlilemez; (bir başka rivayette) tadını, rengi-

ni ve kokusunu değiştirmeyen hiç bir şey...) buyurmuşlardır. Bu söz, görüldüğü gibi sadece sorulan süale cevap ve mezkûr kuyu ile ilgili olmayıp, bütün sular hakkında umûmî bir beyandır. (Mezkûr hadis, sünen sahipleri tarafından rivayet edilmiştir. Tac: 1/80.

Cevap, «evet, hayır» gibi, yalnız başına bir hüküm ifade edemiyen (gayr-i müstakil) bir sözle olursa süale bakılır: Süal umûmî ise cevap da umûmî, soru husûsî ise cevap da husûsî sayılır.

Not: Arap lisanında (بلى — Evet) sözünün bir özelliği vardır. Bu, ancak kendinden önce menfi (olumsuz) olarak geçen haber veya soru cümlesini müsbete çevirerek tasdik etme yerinde kullanılır. (اليس لي عليك الف ليرة : Benim sende bin lira alacağım yok mu? « بلى — Evet» (yani var...) gibi.

Ama bir topluluk bu kelimeyi de doğrudan doğruya evet mânasına kullanıyorsa o takdirde bu özellik ortadan kalkar.

Müzekker (erkek) cemi sıyęası (kip) sırf erkekler için kullanılır. Bunda ittifak vardır. Fakat, erkeklerle kadınlara (muhtelit = karışık) karşı aynı kip kullanılabilir mi? Yani bu sıyęa, hem sırf erkekler, hem de kadın-erkek topluluğu için müştereken mevzu — konulmuş — mudur. Hanbelîler bu şıkkı kabul ediyor ve (امطوا منها جميعاً : Cennetten hepiniz ininiz) gibi âyet ve nakilleri delil olarak ileri sürüyorlar. «Cennette Adem, Havvâ ve İblîs vardı, bu söz onların hepsine birden (muhtelit) tevcih edilmişti» diyorlar.

Cumhûra gelince: Bu sıyęa sadece müzekker için mevzûdur. Kadınlar bu sıyęanın içine **taglib** — bir cinsi veya ismi söyleyip diğerini de onun içinde kastetmek — yoluyla ancak mecazî olarak girer diyorlar. Delilleri (المسلمون والمسلّمات) gibi hem kadına hem erkeğe ait ayrı ayrı cemi sıyęalarının muteber kaynaklarda kullanılışıdır. Eğer (المسلمون) sıyęası içine doğrudan doğruya — mecazî olmayarak — kadınlar da girseydi (المسلمات) fazla olurdu...

Cemi müennes sıyęası yalnız ve sadece kadınlara hastır.

RASULULLAHA (S.A.) KARŞI SÖYLENMİŞ SÖZLER (âyetler) ÜMMETE DE ŐAMİL MİDİR?

Kur'an-ı kerim'de,

يا ايها النبي اتق الله ولا تطع الكافرين

(Ey peygamber, Allah'tan ittika et ve kâfirlere uyma...) Ahzâb: 1 gibi, Rasûl-i Ekrem (S.A.) in mübarek şahsına yöneltilmiş

âyetler vardır. Bunlar — hüküm ve mükellefiyet bakımından — ümmete de şâmil midir?

Lisan kaidelerine göre hayır. Çünkü müfred muhatap veya özel sıfat ve ismin içine ancak onlarla maksûd olan ferd girer.

Şer'i örfe göre ise Rasulullah (S.A.) in işgal ettiği örneklik mevkii icabı bu hitablar bütün mükelleflere şâmidir. Bir hükmün ona mahsus ve özel olduğuna delil ve karîne bulunmadıkça, müslümanlar bütün hareket ve sözlerinde, hatta sükûtlarında ona uymaya mecbur ve bununla memurdurlar.

Kendisine has ve öz olan hükümler başkadır. Misal:

يا ايها النبي انا احللتك ازواجك اللاتي آتيت اجورهن و ما ملكت يمينك مما افاء الله عليك و بنات عمك و بنات عماتك و بنات خالاتك اللاتي هاجرن معك وامرأة مؤمنة ان وهبت نفسها للنبي ان اراد النبي ان يستنكحها خالصة لك من دون المؤمنين...

(Ey peygamber, mehirlerini verdiğin zevcelerini, harb esirlerinden Allahın sana verdiği memlûkleri, amcanın, halanın, dayının, teyzenin seninle beraber hicret eden kızlarını sana helâl kıldık. Mümin bir kadın kendini peyğambere — mehirsiz — bağışlar, peyğamber de onunla evlenmek isterse bunu da müminlere şâmil olmamak ve sana mahsus olmak üzere helâl kıldık. Ahzâb suresi: 50)

İşte bu âyette gösterilen tarz ve sayıda evlenme hükmü ancak ve yalnız peyğamber (S.A.) e mahsustur.

Fakat meselâ:

لان اشركت ليجبطن عمك و لتكونن من الحاسرين

«Eğer şirk koşarsan amelin boşa gider ve gerçekten zararlı çıkanlardan olursun» (Zümer: 65) âyet-i kerimesi, her ne kadar Rasûlullah'a müteveccih ise de bütün müslümanlara ve mükelleflere şâmidir.

UMÛMİLİK İFADE EDEN CÜMLE VE KELİMELER :

Âmm olan sözler iki kısma ayrılır: I — Hem lâfız (kelime) hem de mânâ cihetlerinden âmm. II — Sadece ma'nâ yönünden âmm.

I. si (الرجال = Erkekler), (النساء = Kadınlar) gibi çoğul ve bütün müfredlerini içine alan kelimeler.

II. si yine iki kısma ayrılır:

A — Ferdlerin tümüne birden — toplu olarak — delâlet eden kelimeler ve ifadeler: İns, cin, (الابل — deve sürüsü), cemâat, fırka, ordu gibi. (1)

(1) Bunların arapaları harf-i ta'riflidir.

Bir kumandan: «Şu kaleye giren bölüğe bir altın madalye mükâfat var» dese, ancak bölük halinde giren grup bu mükâfata hak kazanır. Ama bir bölükten yalnız bir ferd girse madalye ona verilmeyebilir. Şu halde, bu tip âmm kelimelerde hüküm, ancak ferdlere tümüne birden tealluk ediyor.

B — Bütün ferdlere, toplu olsunlar olmasınlar şâmil olan âmm'lar:

Aynı kumandan: «Şu kaleye kim girerse ona bir madalye var», yahut «Şu kaleye her girene on lira mükâfat var» dese, toplu, tek her giren bu mükâfata hak kazanır.

İşte şümül bakımından bu taksimde yerlerini alan umûmî kelime ve ifadeler şunlardan ibarettir:

1 — Ahd-ı haricî (ma'hud ve malûm bir kaç kişiye işaret) için olmayan tarif harfi (ال) ile veya marife olan bir kelimeye izafetle marife olan **cemiler**.

Böyle cemilerin yapılaş ve kullanılış icabı birden ve ikiden fazla varlığa delâlet etmeleri ve kendilerinden bazı ferdlere istisna etmenin caiz olması onların âmm olduğuna delil teşkil eder.

Meselâ (إنما الأعمال بالنيات) : Bütün amellerin — hüküm ve neticeleri — niyetlere göredir) hadis-i şerifindeki (الأعمال) ve (النيات) kelimeleri böyle cemilerdendir.

2 — **Çokluk isimleri** (Esmâ'ul-cem'i): Şekilleri müfred (tekil) mânaları çoğul olan kelimeler: Cemaat, ordu, kavim... gibi.

Killet (üçten ona kadar) ve kesret (üçten sonsuza kadar) için olan cemilerle, bu çokluk isimleri, lisan kaidelerine göre farklı işler de, örf ve usûl bakımından üçten sonsuza kadar olmak üzere müsavidirler.

3 — Ahd-i haricî için olmayan tarif lâmı veya böyle bir kelimeye izafetle **marife olan müfredler**. Meselâ mecelle'nin yüz maddesi arasında yer alan: (الضرر يزال) : Zarar giderilir, (اليقين لا يزول بالشك) : Kesin olarak bilinen (yakîn) şek ile zail olmaz) cümlelerinde (اليقين) (الضرر) (التاك) gibi kelimeler bu kabilden olup her zarar, yakîn ve şekke şâmindirler. (1)

4 — **Şart ve nefiy siyakında vaki' olan nekreler** (yani: Olumsuzluk veya şart ifade eden edat veya kelimedenden sonra gelip olumsuzluk veya şart kendine tesir eden belgisiz kelime).

(ما في الدار رجل) : Evde erkek yok) dendiği zaman nefi siyakında bulunan ve olumsuzluk kendisine tesir eden kelime (رجل) —

(1) Çoğul bir kelime, müfred mânasına kullanılırsa yine «âmm» dir.

erkek) tir. Ve bu, bütün erkeklere âmm ve şâmil bulunmaktadır.

Kendileriyle yasaklama kastedilen müsbet (olumlu) şartlar da böyledir.

(ان ضربت انساناً عوقبت) — Bir insan döğersen ceza görürsün) şart cümlesinin mânası, hiçbir insanı döğme demektir.

Nefiy (olumsuzluk) iki kısımdır: hakikî ve hükmi.

Hakikî nefiy hem lâfız ve şekil hem de mâna yönlerinden olumsuz olandır:

(لا ضرار ولا ضرار) — Ne doğrudan doğruya ne de karşılık olarak zarar vardır) hadisinde olduğu gibi.

Hükmi olan, şekil bakımından menfi olmadığı halde o mânayı tazammun eden (içine alan) dır. Yukarıda geçen şart ile, nehy (yasaklama) ve inkârî istifham (kabul etmeme sorusu) gibi. Son ikisine misal: «Hiç böyle bir yiğit gördün mü?» (yani görmemişsin-dir). (لا تضرب حيواناً) .

5 — Cümlede **tekrar edilen nekreler** (belgisiz kelimeler):

Nekre bir kelime, aynı cümlede bir daha geçerse, ikinci defa da ya nekredir veya marifedir.

İkincisinde marife ise, başındaki lâm ahd-i haricîye hamledilerek, kelime birincinin aynı kabul edilir (yani âmm olmaz):

(أنا ارسلنا إلى فرعون رسولاً فعصى فرعون الرسول) : Biz Fir'avn'a bir rasûl gönderdik, Fir'avn rasûle — yani gönderdiğimiz o elçiye — itâat etmedi. (Müzzemmil: 16) Burada iki kere geçen (rasûl) kelimesi bu kabildendir.

Eğer ikinci defa yine nekre olarak kullanılırsa, birincinin aynı değil, gayrı — başkası — kabul edilir. (Yani âmm'dır.)

Bir kimse iki ayrı mecliste, bir başkasına ait biner lira olarak iki meblâğı borcu olarak ikrar etse, ikinci, birincinin aynı kabul edilmeyip, başka bir bin lira daha borç olarak tanınır. (Tabîi bu durum, her iki (الف — Bin) kelimesi de nekre olduğundadır.)

6 — Cümlede tekrar edilen marifeler (belirli kelimeler):

Marife de ya yine marife olarak ya da nekre olarak tekerrür eder.

Marife olarak tekerrür ederse birincinin aynıdır. (âmm değil.)

(فان مع العسر يسراً ان مع العسر يسراً) : Şüphesiz ki her güçlükle beraber kolaylık vardır, hiç şüphesiz ki her güçlükle beraber kolaylık vardır.) âyet-i kerimesindeki (العسر — güçlük) kelimesi gibi.

Marife nekre olarak tekrarlanırsa, ikinci birincinin aynı değildir. (âmm'dır.)

(بعضكم لبعض عدو) — Bir kısmınız diğer bir kısmınıza düşmandır.)

Birinci ba'z kelimesi zamîre muzaf olduğundan marifedir. İkincisi nekre olup, birincinin aynı değildir. (Yani, birinci kısma giren şahıslarla, ikinci kısma girenler başka başka.)

Not : Bu tekerrür eden marife ve nekrelere ait kaideler, aksini ifade ettirecek karînelerin bulunmadığında kullanılır. Karîne bulunursa, mâna da ona göre olacaktır.

7 — (من) : Âmm — genel mânalı kelimelerden biri de (من) dir. Bu kelime, şart ve istifham mânalarında kullanıldığı zaman âmm'dır. (Mevsûfe, haberiyye, mevsûle olarak kullanılırsa, bazan âmm bazan hâss olur ve durumu karîneler tayin eder.)

Şart için olana misal: (من احبى ارضاً ميتة فى له) : Kim ölü bir toprağı ihya ve imar ederse o onundur.) (Aynı mealde Buharî ve Ebû-Davûd).

Burada (من) şart içindir ve herkese şâmilidir.

İstifham için olana misal:

(من فى الدار — Evde kim var?) Bu sorunun içine evde olan herkes girer.

8 — (ما) : Bundan önce gördüğümüz (من) akıl sahiplerine mahsusken, bu kelime, akıl taşımayan varlıkların kendileri (zât-ları,) akıl taşıyanların da sıfatlarını ifade için kullanılır: Meselâ: (ما محمد ؟ : Muhammed nedir? sorusunun cevabında onun sıfatları söylenir: (Âlim, iyi huylu, üstün... gibi.)

(ما فى الدار : Evdeki nedir?) sorusuna, Ahmed, Mehmed gibi insanların beyanıyla cevap verilmez ;ancak: koyun, keçi, eşya gibi bir şeyi haber vermekle cevap verilmiş olur.

Not: Bu iki edatın istiâre yoluyla birbirinin yerinde kullanıldıkları da olur.

(ما) Bir kaç mâna için kullanılır. Ancak şart mâna ve siyakında kullanılırsa mutlaka âmm olur. Bunun haricinde has da olabilir.

(ما يعطى و يؤخذ لترويج المرام بمد رشوة) : Bir şey, arzuya revaç vermek — ve onu yerine getirmek için — alınır ve verilirse rüşvet sayılır.)

Bu cümlede (ما) şart ifade eder ve âmm'dır.

9 — (الذى) : Bu edat, bundan önce gördüğümüz iki edatın da mânasında (yani akıllı ve akılsız varlıklar için) kullanılır.

(من ذا الذى يشفع بهذلا : Onun — Allah'ın — izni olmadıkça yanında kim şefâat edebilir?)

Bazan (الذى) mânasına gelir. (Bilhassa müştakk — türemiş — kelimelerin başında).

(... والسارق والسارقة...) Hırsızlık eden kadın ve erkek... Bu ifade aynen şunun karşılığıdır: (الذى سرق والى سرق)

10, 11 — (نى حيث) : Bunlar, bütün yerleri ifade etmek için kullanıldıkları zaman âmm'dırlar:

(اينما تكونوا يدرككم الموت : Nerede olursanız olun ölüm size ulaşır...) Nisâ: 78.

(... فاقتلوا المشركين حيث وجدتموهم...) Müşrikleri nerde bulursanız öldürün... Tevbe: 5. (Bu hüküm, harb haline aittir.)

12 — (متى) : Bütün zamanları ifade için kullanılır:

(امرك بيدك متى شئت) : Her ne zaman istersen işin kendi elindedir.) dese, bu devamlı bir tefvîz — talâkı ısmarlama — olur.

13 — (كل) : Bu edat daima izafet halinde kullanılır. Marife olan cem'a (çoğul) veya nekreye muzaf olduğu zaman, bu kelimelerin bütün ferdlerine yaygın bir umûmiyet ifade eder.

(كل نفس ذائقة الموت : Her nefes ölümü tadacaktır...) Ankebût: 75.

(كلهم آتية يوم القيامة فرداً) : Onların herbiri kıyamet günü, Onun huzuruna yalnız başına gelir.)

Müfred ve marife olan bir kelimeye muzaf olunca, kelimenin ifade ettiği şeyin bütün kısım ve cüzlerine yaygın bir umûmilik ifade eder.

Bir adam: « كل رمان مأكول » : Her nar yenir.» dese doğrudur. Rakat, (كل الرمان مأكول) dese doğru değildir; zira «narın her tarafı yenir» demiş olur ki ,kabukları yenmediği için bu söz realiteye uygun olmaz.

14 — (جميع) : Bu kelime, teker teker değil de toplu halde ferdlere âmm olarak kullanılır. (بيت هذه الدار بجميع حقوقها) : Bu evi, bütün haklarıyla sattım) cümlesi, eve ait bütün hakları toptan içine alır.

(جميع من دخل هذا الحصن اولافه من النفل) : Şu kaleye önce girenlerin hepsine ganimetten şu kadar var) denince, on kişi beraber girse-

ler de, bir kişi önce girse de bir hisse alırlar.

Burada, (جميع) yerine (كل) kullanılsa idi, on kişi beraber girdiklerinde, her biri birer hisse mükâfat alırlardı.

15 — (اى) kelimesi, tek başlarına veya toplu kaydı olmaksızın ferdlere şâmil ve âmm'dır. Kumandan: (ايكم دخل الحصن فله كذا) : Kaleye hanginiz girerse ona şu kadar... dese, va'dedilen mükâfata her giren konar.

MÜNEKKER CEMİ (Ta'rif harfli olmayan çoğul)

- الجمع المنكر -

Bu nevi kelimelerin arap lisanında, şümül bakımından özel bir yeri vardır. Bu bakımdan da, âmm olup olmadıkları hususunda ihtilâf edilmiştir.

Tarifi: **Bütün ferdlere şümülü olmaksızın, sınırsız birçok ferdlere delâlet etsin diye bir defada vazedilmiş kelimelere «münekker cemi» denir.**

1 — Bir defada vazedilmiş olması onu, biraz sonra göreceğimiz «müşterek» nev'inden ayırıyor.

2 — Sınırlı olmayışı hâss'tan,

3 — Şümulsüz oluşu da âmm'dan farkını ifade eder.

Bu tarif ve nev'a giren kelimeler, başlarında tarif harfi bulunmayan cemilerle çokluk isimleridir. (رجال - مسلمون - رهط - قوم) gibi.

Hüküm ve mânası :

Cemi'ler en az üçü gösterdikleri için, bu tip kelimeler de bu aşgari hadde - üçe - şâmindirler. Daha fazlasına da şümulleri vardır. Fakat bu şümül, âmm'da olduğu gibi sonsuz değildir. Sonsuz olmadığı, sınırlı da bulunmadığı için üçten fazlaya olan şümülü meçhul bulunmuştur. Âmm olan kelimelerden, tahsis ve istisnâ yapıldığı halde, bunlardan istisnâ ve tahsis yapılmaz.

Bir kimse (على فلان دراهم) : Filânın bende — ona borcum olarak — derahimi var) dese, bu söz üç dirheme şüphesiz olarak delâlet eder.

Miras, vasiyyetler ve vakf olaylarında bulunan böyle cemiler — Cumhûra göre mecazen — ikiye de şâmindirler.

(فان كان له اخوة فلامه السدس) : Ölünün birden fazla kardeşi varsa, anasına altıda bir...). İşte bu âyetteki (ihva) ikiye de şâmindir.

3 — MÜŞTEREK (المشترك)

İfâde ettikleri mânanın nicelik ve niteliğine göre sözler üzerinde duruyorduk. Onları bu bakımdan dört kısma ayırmıştık. Geçen fasıllarda, hâss ve âmm'ı bütün kısımlarıyla ve kısaca gördük. Şimdi, üçüncü kısım olan «müşterek» lâfızlara gelmiş bulunuyoruz:

Tarifi :

«Bir kaç mâna karşılığı konmuş olduğu için mânası birden fazla olan kelimelere «müşterek» denir .

A — Bu kelimelerin mânalarındaki birden fazlalık onları hâss'tan ayırır.

B — Birkaç mâna karşılığı ayrı ayrı konmuş olması da onu âmm'dan ayırır. Çünkü âmm, birçok efrada şâmindir ama bu şümül bir konuş (vazı') ta olmuştur.

Not: Bir kelimenin asıl — lügat — mânası bir olduğu halde, mecaz yoluyla (arşın lâfzı gibi) bir kaç mânada kullanılırsa ona müşterek denmez. Çünkü, o kelime, aslında yalnız bir mâna ifade etmek üzere konulmuştur (vazedilmiştir)

Müşterek'e örnekler :

(العين) Ma'naları: Göz, altın, kaynak (su kaynağı), mal, bir şeyin özü ve bizzat kendisi.

(القمر) Ma'naları: Hayız (ay hali) ve tuhr (temizlik hali) ve müddetleri.

(الجارية) : Cârîye, gemi.

(المشتري) : Satın alan ve müşteri yıldızı.

(البين) : Ayrılmak ve kavuşmak.

Bu örneklerle görülmüş oluyor ki müşterek, bir kaç mânanın kendisinde ortak olduğu bir lâfızdır.

Müşterek'in Hükümü :

Böyle bir kelime ile karşılaşıldığı zaman, ifade ettiği hüküm ve mânayı anlamak için karîne ve delillere müracaatla düşünülür. Eğer bu tefekkürle, Şâri'in bu kelimedenden maksadı ne olduğu anlaşılırsa buna göre amel edilir. Maksûd anlaşılamazsa lâfız (mücmel) sayılır. Mücmel isè, ancak mücmil'in (yani o mücmeli ifade edenin) açıklamasıyla anlaşılabilir.

Bir memlekette bir kaç türlü lira kullanılırsa, bir aded zikredilip, liranın cinsi zikredilmeksizin yapılan bey' (satış) muameleleri fâsîd (bozuk) olur. Fakat, liralardan birinin daha çok kullanılır (râic) olması gibi bir karîne vasıtasıyla cinsi anlaşılırsa bey' sahihtir.

(والمطلقات يتربصن بأنفسهن ثلاثة قروء) : Boşanan kadınlar üç hayız müddeti beklerler... âyet-i kerimesindeki (قروء) kelimesi de müşterektir. Hanefiler, (قرء) maddesinin cemi, toplama ve toplanma mânasına geldiğini göz önüne alarak bu kelimeyi (طهر) değil de (حيض) mânasına hamletmiş, bu mânada anlamışlardır. Şâfiîler ise birinci mânayı anlarlar.

Müşterek lâfzın böylece mânalarından birisi tercih edilince artık o müşterek olmaktan çıkar ve (müevvel) adını alır.

Müşterek, âmm gibi bütün mânaları aynı zamanda içine almaz. Ancak, tayinsiz olarak herhangi birine delâlet eder. Bu mânalardan birisi, deliller yardımıyla tercih edilince artık diğer mânaya da delâlet eder denmez. Bir başka cümle ve yerde başka mânalarından birine daha sarfedilebilir. Daima bir mâna verilince diğer mânalar maksûd olmaktan çıkarlar.

4 — MÜEVVEL (المؤول)

Bu kelime (اول) kökünden olup, sarf ve rücu' mânalarına gelmektedir.

Usûl istilâhında mânası: «Mânalarından birisi tercih edilen müşterektir».

Ancak burada dikkat edilmesi gereken şöyle bir incelik vardır: Eğer müşterekin mânalarından birisi, tefekkür, kafa yorma ve zann-ı gâliple tercih edilirse buna müevvel denir. Fakat bizzat mücmil tarafından açıklanırsa artık o müevvel değil (müfesser) dir.

Birincisinde ictihad ve karineler rol oynuyor. İkincisinde ise bunlara ve zanna yer vermeyen kuvvetli bir beyan var.

Müşterekin tevilinde tutulacak yol:

Müşterek lâfızlar dört yolla tevil edilir:

1 — Lâfzın kendisine bakmak, hangi kökten (asl) türediğini, kökü meydana getiren asıl maddelerin (harflerin) delâlet ettiği öz mânayı göz önüne almakla :

Meselâ hanefiler, (القرء) kelimesini tevil etmek için bunun öz mânası olan «ictima' = toplanmak) ı göz önüne almış ve hayız mânasına gelmesini tercih etmişlerdir. Kur'an da aynı köktendir ve bir araya toplanmış âyetler ve sûreler olması bakımından bu ismi almıştır. Hayız da, rahimde bir toplanma mânası taşır.

2 — Sibakı — yani, müşterekten önce geçen karîne ve delilleri — düşünmekle: Nitekim, biraz önce geçen (Bakara: 228) âyette (القرء) kelimesini tevil ederken aynı zamanda, kelimenin üst tarafında bulunan (٤ = üç) lâfzını bir sibak karînesi olarak kullanmışlardır. Zira, bu kelime ifâde ediyor ki kadın, üç kar' müddeti bekliyecektir. Bunu, üç hayız müddeti değil de üç temizlik müddeti olarak alsak, kadın temizlik içinde boşanmışsa ve içinde bulunduğu temizliği de sayarsak — bir kaç günü geçmiş olacağından — bekleme müddeti üçten eksik olacaktır. İçinde bulunduğu temizliği saymasak ve müteâkip temizlikten itibaren hesap etsek o zaman da bekleme müddeti üçten fazla olacaktır. Şu halde, kar' kelimesini temizlik mânasına alınca üçü tahakkuk ettirmek mümkün olmuyor.

Halbuki, kelime hayız mânasına alınrsa, boşanma hayzın içinde veya dışında olmakla tam üç bekleyiş müddetini elde edememe durumu meydana gelmez. Şöyle ki, hayzın içinde boşanmış olursa zaten bir kısmı geçmiş olan hayız bir hayız sayılmayacağı için müteakip hayızdan saymağa başlanacak ve eksik olmayacaktır. Boşanma, içinde vukubulan hayza gelince, bundan kalan bir kaç günün fazlalığı bir itiraz olarak ileri sürülebilir. Buna hanefiler şu cevabı veriyorlar: Gerek biz gerek şâfiiler, hayzın tecezzî kabul etmeyeceğini (bölünmeyeceğini) beraberce kabul etmişizdir. Binaenaleyh bu fazlalık «yarım çegrek v.s.» gibi bir nisbetle hayız sayılmaz ve fazlalık teşkil etmez. Nitekim, câriyenin iddeti — bekleme müddeti — hürre — hür kadın — ninkinin yarısı kadardır. Bu bir buçuk hayız olmalıdır. Halbuki hayız tecezzî etmediği için — ittifakla — bu müddetin iki hayız süresi olduğu kabul edilmiştir.

Şu izahtan anlaşılıyor ki, sibak karinesi olan — ثلاثة — burada — müşterekin — tevilinde bize önemli bir yardımcı olmuştur.

3 — Sonra gelen karine — **siyâk** — yardımıyla :

Fâtır suresinin 35. âyetinde

الذی احلنا دار المقامة من فضله لا یمننا فیها نصب و لا یمننا فیها لغوب

«Lutuf ve inayetinden daim kalınacak yurdu bize konak yaptı Burada bize bir meşakkat erişmez, yorgunluk, bıkkınlık gelmez» geçen (احلنا) kelimesinin iki mânası vardır: 1 — Helâl kılmak, 2 — Konaklamak ve konak kılmak. Bundan sonra gelen (دار المقامة — ikâmet edilecek yurt) tabiri — siyâk karinesi — ikinci mânada tevil yardımcıdır.

4 — **Haricî** — dıştan — deliller yardımıyla :

واللأی یسن من المحیض من نسائکم ان ارتبتم فعدتین ثلاثة اشهر

«Kadınlarınız içinde, âdetten kesilenlerin iddetinde şüphe ederseniz, onların iddet zamanları üç aydır...» Talâk: 5. Bu âyetteki «üç ay» yukarda geçen «üç kar» tabirine bedeldir. Ye's — ümit kesilme — de ancak hayızdan olur. Çünkü, temizlikten kesilme diye bir şey yoktur. İşte bu dış karîne de yine «kar»ın, temizlikle değil hayızla teviline yardımcıdır.

Müevvelin hükmü :

Bunun hükmü, tevilde hata etme ihtimalini de göz önünde bulundurarak kendisiyle ameldir. Tatbik sırasında, hata meydana çıkarsa derhal doğruya dönmek gereklidir.

IV — ELFAZIN — sözlerin — LÜĞAT MÂNALARINDA — vazedildikleri mânada — KULLANILMALARI VEYA KULLANILMAMALARI BAKIMINDAN TAKSİMİ

Ma'nada kullanılma yönünden de lâfızlar dört kısma ayrılırlar: **hakikat, mecâz, sarîh, kinâye.**

1 — HAKİKAT

Bir kelimenin bu dört isimden birini alabilmesi için — yahut bu dört sıfattan biriyle nitelenebilmesi için — bir mânada kullanılması gerekir. Kullanılmadan kelimeye mecaz, hakikat v.b. denemez.

Eğer söz «vazedildiği — karşılığında bulunduğu — mânada kullanılıyorsa» bu hakikattir.

Vâzî'lara (mâna karşılığı koyanlara) göre hakikat dört kısma ayrılır:

A — Kelimeyi muayyen bir mâna karşılığı koyan luğat — sözlük — ise — ki bu da o dilin sahibi olan millete dayanır — bu mânada kullanılan kelime «lüğavî hakikat» tir: Düşünen canlı karşılığında «insan» kelimesi gibi.

B — Vâzî' şeriat sahibi — Allah ve Onun namına rasûlü — ise «şer'î hakikat» tir: Özel bir ibadet karşılığı konan (الصلاة) kelimesi gibi.

C — Vâzî, halkın örfü ve kullanması sonucu ise «örfî hakikat» tir: Aslında kaç ayaklı olursa olsun hayvan mânasına gelen (الدابة — dâbbe) kelimesinin halk tarafından «dört ayaklı hayvana» takılıp kullanılması gibi.

D — Eğer takma — vaz' — ve kullanma, özel bir branş, ilim, san'at mensuplarına aitse kelime «ustîlâhî hakikat» tir.

İslâm hukukçularının «istihsan ve akit», kelâmcıların «cevher ve araz», nahivcilerin «ref' ve nasb» kelimeleri gibi.

Bir kelime, bu dört kısma göre bir bakıma hakikat, diğer bakıma mecaz olabilir. Akit kelimesi, sözlük mânasında hakikat, özel şer'î-ticarî muamele mânasında kullanıldığı zaman — sözlük açısından — mecâzdır.

Hakikatın hükmü :

Hakikatle ilgili üç hüküm vardır :

1 — Hakikat olan kelime söylenince; hâss, âmm, emir, nehiy... gibi mevzûu —konduğu mâna — ne ise o' sabit olur, ifade edilmiş bulunur. Söylenen, bu mânayı kasdetmiş olsun veya olmasın müsavidir.

Meselâ (ارکعوا واسجدوا) = rükû' ve secde ediniz,

ولا تقتلوا النفس التي حرم الله الابالحق

= Hükümle hak etmedikçe Allahın haram kıldığı cana kıymayınız.) «âyetlerinde, secde ve rükû' ile emir, cana kıymadan nehiy sırf bu sözlerle sabit ve hâsıldır. Bir kimsenin «aldım, sattım, boşadım...» demesi de böyledir.

2 — Hakikat, vazedildiği mânadan alıkonamaz. Meselâ (الاب = Baba) kelimesi için «bu baba değil — yani o mânaya gelmez —» denemez.

3 — Hakikat mecâza tercih edilir. Yani, hakikî mâna ile beraber mecazî mânaya da ihtimal bulunduğu yerde hakikat mânası alınır. Çünkü bu mâna kelimenin aslî mânası olup karîneye muhtâc değildir. Mecâz ise karîneye muhtaçtır .

Mecâzla müşterek ihtimalleri yanyana gelince de mecâz tercih edilir. Müşterekin karînesi bazan kapalı olur. Halbuki, mecâz için bir karîne bulunursa mecazî mâna alınır, bulunmazsa hakikî ve aslî mânaya hamledilir.

Meselâ: «nikâh» kelimesi, hakikat olarak «vat'» mecâz olarak ta «evlilik akdi» mânasına gelme ihtimaliyle beraber, bu iki mâna arasında müşterek de olabilir. Burada müşterek değil mecâz mânası tercih edilir.

2— MECÂZ

Karşılığında bulunduğu mânadan başka bir mânada — bu iki mâna arasında bir alâka (ilgi) bulunduğu için — **kullanılan söze «mecâz»** denir.

Mecâzın kabul edilebilmesi için, hakikî mânayı anlamaya mani' bir karînenin bulunması gerekir. «Bedrin arslanları ancak bu kadar şanlı idi.» mısra'ında «arslanlar» sözünü, gerçek arslan diye anlamamıza mani' karîne vardır.

İki mâna arasında (hakikî ve mecazî) ki alâka «müşâbehet = benzerlik» ise bu mecaza «istiâre» denir. Alâka, müşâbehetten başka bir şey ise «mecâz-ı mürsel» adı verilir.

Kelimenin hakikî mânasından mecazî mânasına geçmemize sebep olan mu'teber ve usûl-i fıkıh bakımından meşhur olan alâkalar şunlardır:

1 — **Müşâbehet** (المشابهة) — Bir şeyin başka bir şeye öz vasfında benzemesi ve ortaklığı — : Benzeyene «müşebbeh», benzetilene «müşebbehün bih», ortak oldukları vasfa «vech'üş-şebeh» denir.

«Ahmed arslandır» cümlesinde, Ahmed müşebbeh, arslan müşebbehün bih, şecâat — yiğitlik ve atılganlık — ise vech-i şebeh'tir.

2 — **Kevn-i sabık** (الكون السابق) — evvelki oluş — : Bu, bir şeye daha önceki durumunun adını vermektir.

« وآتوا اليتامى اموالهم » : Yetimlere mallarını veriniz...» Nisâ: 2' âyet-i kerimesinde geçen «yetimler» tabiri, bu tip bir mecazdır. Çünkü, yetim onun rüşt yaşından evvelki adıdır. Rüşte erdikten sonra ancak mecazen kendisine «yetim» denir.

3 — **Eylûlet** (الابلولة) — sonra alacağı hale göre isimlendirmek — ki buna kevn-i lâhık (الكون اللاحق) da denir: (من قتل قتيلًا) : kim bir maktulü öldürürse kısasla hükümlenir.) cümlesinde öldürülene «maktûl» demek, sonradan alacağı hale göre isimlendirmektir.

4 — **İsti'dâd** (الاستعداد) Yere dökülmüş bir benzine «motor işleten» dense, o bu haliyle mezkûr ismi — hakikî olarak — alamaz. Fakat isti'dâdı bakımından ona bu isim — mecazen — verilebilir.

5 — **Hulûl** (الحلول) — girmek, yerini almak — : Hakikî mâna ile mecazî mâna birbirinin yerine girmiş ve geçmiş olması: (وأسأل القرية) Köye sor.) dendiği zaman orada oturan köylüler kastedilir. Mahall zikredilmiş, hâll — orda bulunan — kastedilmiştir.

6 — **Cüz'iyet** — iki mânadan birinin diğerine nisbetle cüz' (kısm) olması. — Bu takdirde ya kül söylenmiş cüz' kastedilmiş veya aksi yapılmış olur. Meselâ arapçada (ملك فلان رقية العبد) : Filân kölenin boynuna malik oldu) tabiri tümüne malik oldu demek olup, cüz'den kül'e bir mecazdır. (يجعلون اصابعهم في آذانهم) : Parmaklarını kulaklarına sokuyorlar...)) demek, parmak uçlarını demek olup, külden cüz'e bir mecazdır.

7 — **Sebebiyet**: İki mânadan birinin diğerine sebep olması halinde, sebep söylenip müsebbeb — sebep olduğu olay ve şey — kastedilmek veya tersi.

(اخذ فلان دم اخيه) : Filân kardeşinin kanını aldı.) yani diyetini aldı. Çünkü, kan diyete sebep teşkil eder.

8 — Aliyet (الألية) — âlet olmak — Meselâ dil kelimesi «konuşulan söz» mânasında kullanılır ve «arap dili, türk dili...» denir. Çünkü dil, konuşmada âlettir.

Usûl-i fıkıh bakımından alâka :

Usulcüler alâkayı iki kısma ayırır ve istiârenin alâkasına «mânevî ittisal, mecaz-i mürsel'in alâkasına da «sûrî ittisal» diyorlar.

Hakikî mâna ile mecazî mâna arasında mânevî — mâna ve vasıf yönünden — bir birleşme varsa bu, istiâredir. Meselâ «havâle» kelimesi, vekâlet mânasında kullanılmıştır. Yani vekâlet mânası için istiâre edilmiştir. Çünkü bu iki mâna arasında mâna bakımından ittisal vardır. Her ikisi de «nakil» mânasını ifade ederler. Havâle: «Borcu nakil», vekâlet ise: «Vilâyeti nakil» dir.

Karîne :

Mecâzî mânanın sahih — şayan-ı kabul — olabilmesi için, hakikî mânayı kastetmeye mani' — engel — bir karîne bulunacaktır dedik.

Karîne : Kastedilen mânayı tayin veya, sözün asıl — hakikî — mânası kastedilmediğini beyân için ileri sürülen delildir.

Ta'yin içinse (muayyin karîne — القرينة المعينة), hakikî mânanın kastedilmediğini beyan içinse (mâni' karîne : القرينة المانعة) denir.

Karîne, söz olursa «makaliyye», hâl ve durum olursa «hâliyye» denir. Bu ikisinin misali ilerde gelecek.

Karîne bazan his ve tecrübe olur: Bir kimse «Ben nahle — hurma ağacı — yemem» diye yemin etse, bundan meyvesi anlaşılır. Ve ağacı yemekle yemini bozulmaz.

Karîne akli de olabilir: (واستفوز من استطعت منهم بصوتك) : Onların içinden gücünün yettiğini sesinle aldat... İsrâ: 65) Burada hitap İblis'edir. Allah'ın; onu, aldatmakla mükellef tutacağını akıl kabul etmez. Bu söz, şeytana aldatma kabiliyyet ve kudretinin verildiğini gösterir.

Âdetin karîne oluşu: Bir kimsenin malını satmaya vekil olan onu veresiye de peşin de satabilir. Ancak âdet olmayan uzun bir va'de ile satışa vekil sayılmaz.

Şer'in karîne olması: Husûmet'e tevkil'de, bu gerçek mânasına hamledilemez. Çünkü «husûmet», münakaşa ve mücadele demek olup şer'an memnu'dur. Bu, necâzen «müddeinin da'vasını kabûl» e hamledilir.

Mecâzın hüküm ve tatbiki :

Mecaz olarak ifade edilen sözden iki netice meydana gelir :

1 — Kastedilen mecazî mânanın — âmm, hâss, hakikî mâna onda dahil veya değil — sübutu.

Hakikî mânanın da dahil bulunduğu mecaza misal: «Filânın evine girmem» dir. Bu cümle, o kimsenin, mülk, îcar, iyreti bütün evlerine, yalnayak, pabuçlu, yaya ve binitli bütün girişlere şâmilidir. (Bunların bir kısmı hakikî, diğer kısmı mecazî mâna olur).

Hakikî mânanın dahil olmadığı mecaz: (لا يباع صاعان بصاع) : İki ölçek bir ölçek karşılığı satılmaz.) Bu cümlede geçen «sâ, = ölçek» hakikî ölçek mânasına alınamaz. Çünkü satılan ölçek değil, onunla ölçülen şeydir.

2 — Sözün mecazî mânadan alıkonması ve «bunun mânası bu değildir» demenin caiz olması. Meselâ: «Ahmed arslandır.» denince, «Hayır, Ahmed arslan değildir.» demek caizdir. Halbuki arslana «arslan» dendiği zaman «Hayır bu arslan değildir» demek câiz değildir.

Mecâz hakikatın halefidir :

Hakikat asıl, mecaz fer'dir. Bu durumdan birkaç mesele doğar:

I — Hakikat mâna bakımından imkânsız ve gayr-i makul ise, bu söz hükümsüz sayılır, yoksa mecaza gidilmez. Meselâ bir kimse kendisinden yaşça büyük bir kölesine «Bu benim oğlumdur.» dese, bu söz hükümsüzdür, çünkü imkânsızdır. Bu görüş İmam Ebû-Yusuf ve Muhammed'e aittir.

Büyük üstadları İmam-ı A'zam ise şöyle der: Söz, cümle teşkilâtı bakımından düzgün ise, hakikî mânasına göre anlamak mümkün olmadığı zaman mecaza gidilir ve «söz hükümsüzdür» denmez. Biraz önceki misalde, kölenin hürriyete kavuşturulduğu anlaşılır. Tabii bu anlayış mecazen olup alâka «melzûm'u söyleyip lâzımı kastetme» çeşidindedir. Oğul melzûm, hür olma lâzımdır. Yani, bir kimse, diğer hür bir kimsenin hem oğlu, hem de kölesi olamaz. Oğlu olunca hür olması «lâzım» dır.

II — Hakikî mâna mümkün iken mecazî mânaya gidilmez.

III — Ne hakikî mânası ne de mecazî mânası mümkün olmayan sözler hükümsüz — mühmel — sayılır.

IV — Bir söyleyişte hem hakikî hem de mecazî mânayı kastetmek caiz değildir.

V — Mecâzî mâna hakikî mânayı da içine alacak kadar «âmm» bir durumda olursa, hakikî mâna da mecazî mânada dahil bulunur.

Mecaz niçin kullanılır :

İnsan maksadını ifade etmek istediği zaman aslolan kelimeleri hakikî mânalarında kullanmaktır. Meselâ yiğit bir insan görünce: «Bir yiğit gördüm.» demek gibi. Bu ifadeyi bırakıp da «Ben bir arslan gördüm.» gibi mecazî bir ifade kullanmanın bir takım lâfzî ve mânevî sebepleri vardır.

Bu konu esasen nazarî edebiyat derslerine aittir. Burada, kısaca temas edilecektir.

Lâfzî sebepler :

1 — Mecâz lâfzın daha tatlı ve güzel olması (المقبرة — mezar) yerine (الروضة — cennet bahçesi) lâfzı gibi.

2 — Söz sanatlarının bunu icabettirmesi (Mutabakat, tecnis, mukabele, tarsi') gibi. — Bunların tafsili edebiyata âittir. —

Ma'nevî sebeplerden bir kaç :

1 — Ta'zîm, tahkir, teşvik, tenfir — nefret ettirme — gibi özel mânaların ifadesine, mecâzın hakikatten daha uygun gelmesi. Meselâ bilgin bir kişiye (هذا رجل عالم Bu âlim bir kişidir) demekten,

(هذا ابوحنيفة Bu Ebû-hanife'dir) demek daha fazla tazim ifade eder.

2 — Lâtîf isti'areleri ve kalbe lezzet veren incelikleri içine alan mecâz, muhatabın dikkatini daha çok çeker ve bu yüzden maksûdun daha iyi beyanına imkân verir. İşte bu sebeple de mecaz kullanılabilir.

Mecaz sayılanlar : (1)

1 — **Bir sıyğa — kip — veya şahsın, başka sıyğa veya şahıs yerine kullanılması :** Mastarın, ism-i fâil veya ism-i mef'ul yerine, yahut aksine kullanılması; İsm-i fâil ve ism-i mef'ûlün birbiri yerine kullanılmaları, (فعيل) vezninin (مفعول) vezni için kullanılması, taleb (istek) ve (haber) kiplerinin birbiri yerine kullanılmaları, killet ve kesret cemilerinin birbiri yerine kullanılmaları, müzekker ve müennesin birbiri yerinde kullanılmaları... gibi.

II — **Tağlîb** de mecaz sayılmaktadır. Tağlîb — mecâzen — bir şeyi başka bir şeye ait olan isim içine sokup aynı adla anmaktır. Meselâ âyla güneşe (القمرين) demek gibi. (رب العالمين) terkinde, cem'i - müzekker (erkek çoğul) sıyğası olan (عالمين) in içine müennes (dişi) olan şeylerin de girmesi yine aynı kabildendir.

(1) Maksad, tam mecâz olmadığı halde, ona yakın olduğu için mecâz sayılan ifadelerdir.

III — **Bir harf-i cerrin kendine hâss mânadan başka bir mânada kullanılması :** Meselâ: (في) aslında zarfiyyet içindir. Bunun (ولاصلبتكم في جزوع النجل — Sizi hurma dallarına asacağım) Taha: 71 âyetinde (على) mânasına kullanılması mecâzdır.

IV — Hazif, te'kid, kinaye, takdîm ve te'hîr'in mecaz olup olmadığı hususunda ihtilâf edilmiştir. Bunlardan :

a) Hazif — Bilginler arasında meşhur görüşe göre — mecâzdır.

b) Te'kid hakikate girer.

c) Kinaye, hakikatle mecaz arasındadır. İlerde geleceği üzere bazan birinden bazan diğerinden sayılabilir.

d) Takdîm ve te'hîr ise hakikat kısmına girmektedir.

3 — SARİH (الصريح)

Sarih kelimesi lügatta açık ve hâlis mânasına gelir.

İstılâhta : Mecâz olsun hakikat olsun bir sözün mânası, çok kullanılmak sebebiyle açık olursa bu söze «sarih» denir.

Bundan önce gördüğümüz, zâhir, nass gibi dört açık söz nevi bundan ayrıdır. Çünkü onların açıklığı, delâlet sebebiyle; bunların açıklığı ise, çok kullanmak sebebiyledir.

Sarih olan mâna, işitenin düşünmesine meydan bırakmadan anlaşılacak durumdadır. İster lâfız konduğu mânada kullanılsın (hakikat) ister konduğu mânadan başka bir mânada kullanılsın (mecaz).

Meselâ: «Ben bu çeşmeden içmem» denince, duyan, hiç düşünmeden «suyundan içmem» mânasını anlar. «Bu ağaçtan yemem» cümlesinde «meyvesinden» mânası maksûd olduğu da böyledir.

Şer'î tabirler arasında «sarih» e çok rastlanır.

Hakikat - sarih: «Aldım, sattım...» gibi.

Mecaz - sarih: «Nikâh, talâk, itâk — köle azâd etmek... —» gibi. Bu son üç örnek, sözlük mânaları bakımından mecâzdır. Şer'î mânaları bakımından ise mecaz değil, hakikattir.

Sarihin hükmü :

Sarihin mânası, söyleyenin niyetine bakılmadan ve sözün muhtemel başka mânaları aranmadan sabit olur. Sarih mânaya göre anlaşılır ve tatbik edilir.

Bir kimse «Şu elbiseyi şu kadara sana sattım» der, diğeri de «aldım» derse, akit tamam olup, elbise, alanın mülkü olmuş, satan da bedele hak kazanmıştır. Satanın, «Ben hibe veya rehin kastetmişim» demesine itibar edilmez. Çünkü söylediği söz, alış-veriş akdi için sarıhtır.

Sarih karşısında delâlete itibar edilmez. Meselâ bir şeyin, bir kimsenin elinde ve tasarrufunda bulunması, onun sahip ve maliki bulunduğunu gösterir (yani delâlet eder). Fakat, bir başkası, onun kendine ait olduğunu söyler ve şahitlerle de isbat ederse birinci şahıstan alınır ve ikinci şahsa verilir. Çünkü isbat sarîh, tasarruf ise delâlettir. Sarih karşısında delâletin itibarı yoktur. (M. 13 ve 1758)

4 — KİNAYE (الكناية)

Lügat mânası örtmektir. Mecâzın hakikati örttüğü yerlerde — her ikisine de şâmil olmak üzere — bu tabir kullanılmıştır.

İstilâhta : Kelimeden veya cümleden maksûd olan mâna, bir karine olmadan anlaşılamiyacak şekilde kendisiyle örtülen söz ve ifâdeye «kinâye» denir.

Kinâye, daha önce geçen «hafi» ye benzemez. Çünkü onda maksûd malûmdur. Ancak, kelimenin şeklinden (sıyğa) başka bir sebeple gizli bulunmaktadır.

Kinâye, öyle bir sözdür ki, sözün mânası anlaşılır, fakat, söyleyenin bundan ne kastettiği kapalıdır, anlaşılmaz.

Edebiyatçılara göre kinâye, mecâzın mukabilidir. Bunda, her iki mâna kastedilebilir. Halbuki mecazda, iki mâna — hakîkî ve mecazî — da birden kastedilemez.

Usulcülerin anlayış ve kullanışlarına göre ise, kinâye daha eamm — genel — olup, mecâzın mukabili de aynı de olabilir.

Meselâ bir kimse eşine: (انت بائن) «Sen bainsin» dese bu söz — şer'î ve usûlî — bakımdan kinâye sayılır. Şöyle ki, (بان) lâfzı (بينونة) yani (firkat ve ayrılık) kelimesinden türemiştir. Bu cümlelerin mânası «aramızda ayrılık hasıl oldu» demektir. Bu ayrılık, maddeten ayrılmak mânasına geldiği gibi, nikâh bağının kopup ayrılması mânasına da gelebilir. Bu ikinci mâna için ifade kapalıdır. Maksûd ancak hal karinesi veya başka bir karine ile anlaşılabilir.

Kinâyenin hükmü :

Kinâye, gerekli açıklamayı eksik bir tarzda yaptığı için, niyet eklenmedikçe onun ifâde ettiğine göre hareket gerekmez. Hüdûd — şer'î cezalar — ve keffaretler gibi şüphe üzerine düşen hükümler de bununla sabit olmaz.

Meselâ bir şeyi çalan adam, çaldım yerine aldım dese «hırsız» değil, «ğâsıp» sayılır. Ve kendisine ğasp cezası verilir.

Talâk — boşama — ile ilgili kinâye örnekleri :

1 — Mecâz nev'inden kinâye :

(انت حرام — Sen haramsın),

(حبلك على غاربك — İpin boynunda),

(الحقى باهلك — Ailene iltihak et),

Bunlar ve benzerleri (انت بائن) gibi mecazdan kinâye olup niyetle beraber — Hanefilere göre — bain talâk ifade ederler.

2 — Hakikat nev'inden kinâye :

(اعدى — İddet bekle),

(استبرئى رحمك — Rahmini temizle),

(انت واحدة — Sen tek başınsın),

Bunlar ve benzerleri de hakikat nev'inden kinâyeler olup, kendileriyle talâk kastedilince — ric'î olarak — vaki olur. Ric'î talâk, iddet — bekleme müddeti — içinde, nikâh tazelemeden, özel hareket ve sözlerle tekrar birleşme imkânı olan talâk demektir. Bunların ric'î talâkı gerektirmeleri, Rasûlullahın (S.A.) eşi Sevd'e (اعدى) deyip bilâhare, yukarda anlatılan şekilde birleşmesinden dolaydır. Eğer böyle bir nass bulunmasa idi bunlar da bâin — koca için, nikâh tazelenmeden tekrar birleşme imkânı olmayan — talâk meydana getirirlerdi.

Burada, sözlerin mânalarla igileri bakımından tâbi' tutuldukları taksim ve her kısmın muayyen ölçüde izahı bitti. Arapçada, özel mânalar taşıyan bir takım edatlar vardır. Klâsik usûl kitaplarında, bu bahisten sonra görülürler. Bunlar, daha çok gramer ve lügatı ilgilendirir. Onları, kendi yerlerinde görülmeğe terkederek, deliller arası karşılaşma ve tercih bahsine geçiyoruz.

XII. BÖLÜM

KARŞILAŞMA (TEÂRUZ) VE TERCİH

Teâruz (التعارض), (عرض) kökünden alınmıştır. Bu kelime, yön ve taraf anlamına gelir. Mütearız — karşılaşan — söz demek: «biri diğerinin karşısına ve yönüne durmuş, onu, yöneltildiği tarafa gitmekten engelleyen iki söz» demektir.

Teâruz'un terim mânası: İki delilin, biri müsbet — olumlu — diğeri menfi — olumsuz — olarak karşılaşmasıdır.

Tercih: (الترجيح): «Karşılaşan iki delilden birini takviye ederek onunla amel etmek, diğerini terketmek» demektir.

Zerkeşî der ki: «Allah, her hüküm için kesin bir delil koymuştur. Bilâkis bir çok hükümlerin delillerini ihtimalli (zannî) kılmıştır ki kullar, tek mezhebe bağlı olarak darlığa düşmesinler, hareket imkânı bulsunlar. Zannî deliller, kapalılık ve açıklık noktasından bazan görünüşte karşılaşırlar. İşte o zaman birini tercih etmek ve kuvvetlisiyle amel etmek gerekli olur...» İrşâd'ul-fuhûl. S: 273.

Bilginler, **iki kat'î** — kesin — **delilin** — ister akli olsun, ister nakli — teâruz etmiyeceğinde ittifak etmişlerdir.

Zannî — yâ sahibine ait olup olmayışı yahut da delâleti kesin olmayan — **iki delile gelince:** İslâm bilginleri, Allah ve Rasûlüne ait iki söz arasında gerçekten teâruz olamayacağına keza ittifak halindedirler. Bazı müctehidlere kapalı kalmasından böyle görünebilir-se de, aslında mutlaka birisi daha kuvvetlidir ve, muayyen konuda onunla amel maksûddur derler.

İmam **Şâfiî**, Risâlesinde: «Rasûlullah (S.A.) tan, birinin isbat ettiğini diğeri nefyeden — olumsuz kılan — iki sahîh hadisin varid olması, şu gibi haller müstesna imkânsızdır: Biri özel, diğeri genel, biri mücmel, diğeri müfesser — açıklanmış —, biri nâsih diğeri mensûh... olmak» demiştir.

Tercih'in şartları:

1 — İki delili birden işletmek ve yürütmek, herhangi bir şekilde mümkün olmamak. Eğer mümkün olursa tercihe gidilmez. Çün-

kü tercihte, delillerden birini terk vardır.

2 — Kuvvette eşitlik bulunmak. Tevâtür yoluyla gelmiş bir haberle, âhâd yoluyla gelmiş bir haber arasında teâruz olmaz. Çünkü ittifakla mütevatir öne alınır.

3 — Sübutta eşitlik bulunmak. Kitapla, âhâd yoluyla gelmiş sünnet arasında teâruz olmaz.

4 — Hem hükümde, hem de, vakit, yer, ve yönde birlik olacak. Meselâ, cum'a ezânı sırasında alış verişi yasak etmekle, başka zamanlarda serbest bırakmak arasında teâruz yoktur.

Tercih'in yer ve şekilleri:

I — Metin bakımından tercih:

- 1 — Muhkem müfessere tercih edilir.
- 2 — Müfesser nassa tercih edilir.
- 3 — Nass zâhire tercih edilir.
- 4 — Hakikat mecâza,
- 5 — Sarîh kinâyeye,
- 6 — Mecâz müştereke,
- 7 — İbâre işarete,
- 8 — İşâret delâlete,
- 9 — Delâlet iktizaya... işte böylece, delâleti daha kuvvetli olan diğerine tercih edilir.

II — Sened bakımından tercih dört nevidir:

A — Râvîye göre:

- 1 — Râvîsi çok olan haber, az olana tercih edilir.
- 2 — Güzel ahlâk, ilim, zekâ, anlayış gibi özellikler de râvî bakımından tercih sebebi olurlar.
- 3 — Hafızasına dayanan râvî, yazdığına güvenen râvîye tercih edilir. (Bunun tersine kâni' olanlar da vardır.)
- 4 — Rivayetle tanınmış olan, tanınmamış olana tercih edilir.

B — Rivayete göre:

- 1 — Meşhur hadis, haber-i vâhide tercih edilir.
- 2 — Mütevatir meşhur olana tercih edilir.
- 3 — Müsned hadis, mürsel hadîse, tâbî'nin mürseli, daha sonraki tabaka mensubunun mürseline tercih edilir.
- 4 — Daha kuvvetli olan, az kuvvetli olan rivayete tercih edilir.

C — Mervî — rivayet edilen — ye göre:

- 1 — Merfû' olduğu ihtilâflı olan hadis, ihtilâfsız merfû' dan sonra gelir. Binaenaleyh bu ikincisi tercih edilir.
- 2 — Metni ihtilâfsız hadis, ihtilâflı olana tercih edilir.
- 3 — Rasûlullah'ın huzurunda geçip sükût buyurdukları olayın

haberine, o yokken olup, kendisine haberi ulaştırılan ve bunun üzerine sükût buyurdıkları olayın haberi tercih edilir.

4 — Lâfzıyla — sözleriyle — nakledilen hadis, sadece mâna gözetilerek rivayet edilen hadise tercih edilir.

III — Hüküm bakımından tercih :

1 — Yasak hükmü ifade eden delil; ibâha, nedb ve kerahet ifade eden delile tercih edilir.

2 — Bir şeyi isbat eden delil, nefyeden — olumsuzluk ifade eden — delile tercih edilir.

3 — Vücub delili nedb deliline tercih edilir.

4 — Cezayı düşüren delil, isbat eden delile tercih edilir.

IV — Bunlar haricinde kalan sebeplerle tercih :

1 — Başka bir delile uygun olan hadis, tek başına kalana tercih edilir.

2 — Karşılaşan iki hadisten: Medîneli'lerin tatbikatına, yahut, dört halifenin tatbikine yahut hadiste mütehasıs olan bir bilginin tatbik ve ameline uygun olan tercih edilir.

3 — Karşılaşan iki müevvel — usûlüne göre te'vîl edilen — nasstan: vürud — geliş — ve nüzul — iniş — sebebi, yahut şer'î hükümlerin illetlerinden bir illeti zikredilmiş olanı tercih edilir.

4 — Karşılaşan iki haberden, râvinin sözü veya fi'liyle tefsir edilmiş olanı tercih edilir.

Tercih konusunda daha birçok kaideler varsa da biz en önemlilerini zikrederek bir fikir vermek istedik.

Bu konuda daha fazla bilgi almak ve örnek görmek isteyenler şu eserlere mürâcaat etmelidirler :

I — Şevkânî. **İrşâd'ul-fuhûl**. S: 273

II — Hâzîmî. **Kitâb'ul-i'tibâr**. S: 8

III — İzmirli İsmâil Hakkı. **İlm-i hilâf**, S: 193, 210

Not : Tercih sebepleri arasında da karşılaşma olabilir. Bu takdirde müctehid, önce sebepler arasında tercih yapacak, onun kuvvetlisini tesbit ettikten sonra, onunla delillerden birini tercih edecektir.

ÜÇÜNCÜ KİTAP

(Nesh - Hüküm - Bid'at)

«Sözün en hayırlısı Allah kitabı, yolun en iyisi Muhammed'in yoludur. İşlerin en fenâsı uydurulandır, her uydurma sapıklıktır.» Müslim. Mişkât: 1/51

I. BÖLÜM

NESİH (النسخ)

İlâhî beyanın çeşitleri bahsinde görülmesi gereken «nesh» bahsi, önemli ve ağırca olduğundan sona bırakılmıştı. Üçüncü kitâba bu bahisle giriyoruz.

Nesh çok önemli bir bahistir dedik; sebepleri :

1 — Etraflı ve çeşitli meseleleri içine almaktadır.

2 — Bu meseleler yüzünden usulcüler uzun ve derin münazaralar yapmışlar, mevzuu genişletmişlerdir.

3 — Dinsiz, misyoner, müsteşrik ve benzerleri içinden islâma karşı olanlar, bu meseleyi bahane ederek dine dokunmak ve konuyu kendilerine silâh yapmak istemişler, bu yüzden bazı yarım bilgi ve zayıf görüşlü müslümanların neshi inkârlarına sebeb olmuşlardır.

4 — Nâsîh ve mensûhla meşgul olup onu derinliğine tetkik, dinimizin teşri'de takibettiği seyr ve metodunu, Allahın insanları terbiye ve irşadda gösterdiği hikmet ve sırrı kavratır.

5 — Nâsîh ve mensûh nassları öğrenmek, deliller birbirine hüküm bakımından karşı ve zıt durumda oldukları zaman yol gösterir ve sahih olan şer'î hükme bu sayede ulaşılır.

NESHİN TARİF VE MAHIYYETİ:

Önce neshin lügat mânasını görelim. Bu kelimenin bir değil birkaç lüğavî mânası vardır:

1) Bir şeyi **gidermek** ve **yok etmek** (نسخت الشمس الظل = Güneş gölgeyi giderdi.) (نسخ المشيب الشباب — Kocalık gençliği yok etti.) gibi.

2) Bir şeyi yok etmeden **yerini değiştirmek**, bir yerden diğer bir yere veya duruma nakletmek. Lügat âlimlerinden Sicistânî, «nesh: arı ve balın bir kovandan diğerine naklidir» diyor. Mirasta tenâsuh, ervahta (iddia edenlere göre) tenasuh'ta bu mânadandır.

3) Bunlardan hangi mânada hakîkî, hangisinde mecazi olarak kullanılmıştır meselesinde kullanılışa en uygun hal tarzı, bu kelimenin her iki mâna için müştereken vaz edilmiş (konmuş) olduğudur.

Neshin **istilâhî** (terim) mânasına gelince: Usulcülerin çeşitli tariflerindeki müşterek unsurların ördüğü tarif şu oluyor: **Şer'î bir**

hükümün, yine şer'i bir delille kaldırılmasıdır.

Bu tarifi unsurlarının tek tek üzerinde durmak faydalı olacaktır:

1 — Hükümün kalkması demek mükelleflerle alâkası kalmaması demektir.

2 — (الرفع) tabirini kullandık; bu, tahsîsi tarifimizin dışında bırakır. Çünkü tahsîs, hükümü tamamen kaldırmaz, onu kısmen yürürlükte bırakır.

3 — Şer'i hüküm dedik. Çünkü aklen sabit olanın dinen kaldırılmasına (nesih) denmez. Meselâ namaz farzolmadan önce, aklen biz onunla mükellef değiliz. Çünkü «beraet-i zimmet (borçlu ve mükellef olmamak) asıldır.» Allah, namazı âyetle (kitap) farz kılınca bu, aklen önceki borçsuz olma durumumuzu ortadan kaldırdı ve biz namazla mükellef olduk.

«Şer'i delille» sözü de aklı delille kalkan hükümü tariften çıkarır. Meselâ bir insan aklını kaybeder, ölür yahut dalgın (ğafil) bulunursa bu hallerde kendisinden şer'i hüküm muvakkaten veya tamamen kalkar. Fakat buna da nesh denmez.

NESHİN ŞARTLARI :

1 — Mensûh (neshedilen) şer'i bir hüküm olacak.

2 — Nâsîh (nesheden) yani hükümün kalktığını gösteren delil, şer'i bir delil olacak.

3 — Hükümün kalkmış olduğunu gösteren delil, kalkan hükümün delilinden sonra ve ondan ayrı gelmiş olacak. Bir cümlede bulunan ve dolayısıyla aynı zamanda ifade edilmiş olan kayıt ve şartlar nâsîh sayılmaz.

4 — Bu iki delil arasında (ikisini birden yürürlükte kılmamıza mâni olan) bir karşılaşma (teâruz) olacak. Şer'a uygun bir tefsir ve teville bile olsa bu iki delil uzlaştırılır ve ikisi birden yürürlükte bırakılabilirse neshâ gidilmez.

Bunlardan başka bazı şartlar daha ileri sürülmüşse de onların şart mahiyetinde olmadığı ortaya çıkmıştır.

BEDÂ İLE NESH ARASINDAKİ FARK :

«Bedâ» kelimesi arap dilinde iki mâna ifade eder: 1 — Gizli iken âşikâr olmak. 2 — Evvelce mevcut olmayan bir bilgi ve görüşün sonradan meydana gelmesi. Her iki mânasıyla da bedâ tabirinin Allah'a yakışmıyacağı, Allahın; her şeyi ezelen ve ebeden en kâmil ve eksiksiz bilişle bildiğini, onun ilminden hiçbir şeyin hariçte kalamıyacağını bilenlere açıkça ma'lûmdur. Aklın ve naklin te-

yid ettiği bu açıklığa rağmen bazı ferd ve toplumlar, neshi kabul etmenin Allah'a bedâyı yakıştırmak olacağını iddiâ etmişlerdir. Bunların ikisi de sapıklıkta ve islâmın nesh anlayışına muhalefette müsavidirler. Zirâ, ehl-i sünnetin kabul ettiği nesh, Allahın bir hükümü veya onun fayda ve zararını önceden bilmezken sonra öğrenmesi ve buna göre — hâşâ — hükümünü değiştirmesi değil, hükümünü vazederken birçok hikmetlere mebnî ve bilerek muvakkat koyduğundan, Zat-ı celîlinin bildiği ve tayin buyurduğu vakit gelince o hükümü kaldırmasından ibarettir. Bunda bedâ değil, mazileri ve müstakbelleri kaplayan eşsiz ilim ve hikmetin parıldayışı vardır.

NESH İLE TAHSİS ARASINDAKİ FARKLAR :

Neshi tarif ederken, bunun, şer'i hükümün müahhar şer'i delille temâmen kalkması, tahsîsin ise, âm (hükümü umûmî)ın hükümünün bazı ferd ve kısımlarda hassaten yürürlükte kalması (diğer kısımlarda değil) demek istemiştik. Bazı kimseler bu ikisini de birbirine karıştırdıkları için aralarındaki farkları tesbit etmek yerinde olacaktır:

1 — Âmm tahsîs gördükten sonra mecâz olur. Çünkü dış görünüşü bütün fertlerine şâmil gibi olduğu halde tahsîs karinesi onun bazı fertlere ait olduğunu bize göstermektedir. Vazedildiği mânanın başkasına, mecazen delâlet etmektedir. Halbuki mensûh olan nas, önceden olduğu gibi vazedildiği mânayı muhafaza eder.

2 — Tahsîs ile hükümü yüklenmekten hariçte kalan fert ve cüzler, zaten o hüküm altına sokulmak istenmemiştir. Mensuhta ise önceden yüklenmiş hükümün vakti dolunca kaldırılmıştır.

3 — Nâsîh, mensûhu hüccet ve delil olmaktan çıkarır, tahsîs âmî hüccet olmaktan çıkaramaz.

4 — Nâsîh ancak ya kitap ya da sünnet delili olur. Tahsîs ise his ve akılla da olmaktadır. (1)

5 — Nâsîh ancak mensûhtan — zaman bakımından sonra gelen — bir delille olurken tahsîs; önce, sonra ve beraber delillerle olabilir.

6 — Nesih haberde olmaz, ancak fer'i ve amelî hükümlerde olur. Tahsîs ise haberde de olur.

NESHİN AKIL VE NAKİL YÖNÜNDEN DELİLLERİ :

I — Nesih aklen caizdir. Zira:

a) Yukardaki anlayış dahilinde neshi hiçbir gelişmeye (tenakuza) düşmeden akıl kabul eder.

(1) Bak: Tahsîsin neveleri, mad: 6, 7, 8. S: 107.

b) Neshi inkâr edenler dahi Allah'ın, vakitle ayarlanmış emir ve nehileri olduğunu kabul ederler. Meselâ oruçken yemek, içmek ve cinsî münasebet yasaktır. Halbuki gün batınca bu yasak kalkar. Böyle muvakkat emir ve yasakları kabul ile neshi kabul akıl katında farksızdır.

c) Nesih aklen caiz olmasaydı, Peygamberlerin Hâtemi (sonuncusu olan) Efendimizin peygamberliğinin sabit olmaması gerekirdi. Halbuki Onun, bütün önceki şeriatleri nâsîh olan peygamberliği sayısız delillerle sâbittir.

d) Aşağıda zikredeceğimiz neshin vukubulduğunu gösteren deliller, aynı zamanda aklen caiz olduğunu daha kuvvetle gösterirler. Çünkü olmuş şeyi akıl acaba olabilir mi diye karşılamaz.

II — Neshin vukubulduğunu gösteren **naklî** deliller :

A) Yahudilere karşı gösterilecek delil, inandıkları tevratin muhtelif yerlerindeki nesih örnekleridir. Adem'in (A.S.) evlâdının önceki evlenme durumu ile sonraki nikâh durumu, Hz. İbrahim'e, oğlunu kesmek üzere verilen emrin sonra kaldırılması, cumartesi günleri dünya işlerini yapmak mübah iken sonradan avlanmanın yasak edilmesi... gibi.

B) İslâmı kabul eden sapık mezheb sâliklerine gelince:

Onlara karşı da, aşağıda örnekler sunacağımız nâsîh ve mensûh âyetlerle, doğrudan doğruya nesih mefhum ve kaidesine delâlet eden şu âyetler ileri sürülmektedir:

- 1 — (ما نسخ من آية أو نسها نأت بخير منها أو مثلها) 2/106
- 2 — (يحو الله ما يشاء ويثبت وعنده أم الكتاب) 13/36
- 3 — (واذا بدلنا آية مكان آية والله أعلم بما ينزل قالوا إنما أنت مفر) 16/101
- 4 — (فبظلم من الذين هادوا حرمنا عليهم طيبات احلت لهم وبصدهم عن سبيل الله كثيراً) 4/160

Ümmetin selefi neshin varlığı üzerinde ittifak etmişlerdir. Bu icmâ' konumuzun kuvvetli bir delilidir.

NESHİN HİKMETİ:

Nesih iki ayrı sahada cereyan ediyor: 1 — İslâmın bütün önceki dinleri neshi, 2 — İslâmın kendi bünyesinde bazı nasların diğer bazı nasları neshi.

I. nin hikmeti: Yaratılıştan buyana beşer hayatı, kendisi için Allah tarafından takdir edilen tekâmül ve terakki merhalelerini tedricen aşarak devam etmiş, İslâmın geliş çağında artık beşer (bir bütün halinde alınırsa) çocukluk ve gençlik çağlarını doldurarak

olgunluk merhalesine gelmişti. Daha önceki devrelerde, medenî ve ictimai seviyelere göre, muvakkat olarak Allah tarafından, peygamberleri vasıtasıyla yapılan irşadlar, mukadder zamanlarını doldurdukça, aynı kaynaktan yenileri gönderildiği gibi, lütfen kullarının maslahatına riayet eden Rabb, İslâm diniyle beşere son ve en mükemmel irşadını yapmıştır. Bu irşadın ölmez âbidesi olan Kur'an-ı kerim, her asrın zihin ve muhakemesine hitabedebilecek bir nitelikte gönderilmiş, onun mübelliğ ve müfessiri olan Hâtem'ül enbiya (A.S.) da, her asırda kemâle örnek bir mu'cize olarak yaratılmıştır. İşte bu peygamberin getirdiği o dinin, muvakkat zamanlarını doldurmuş olan edyanı neshetmesi gâyet tabii idi ve böyle oldu.

II — İslâmın kendi bünyesinde, yirmi üç sene içinde ve yalnız bu zamana münhasır olmak üzere Allah tarafından yapılan neshlere gelince, bunları da şu hikmet kadroları içinde mütalâa etmek mümkündür:

Allahın kullarını imtihan etmesi (bizzat görsün ve bilsinler diye).

2 — Eski din ve âdetlerine canları pahasına sarılmış olan bir cemiyette, yepyeni ve bambaşka bir dinin bütün kemâliyle hazmedilmesi ve gelecek nesillere aktarılabilmesi, tedric kanununu, tedric kanunu ise neshi zarûri kılması.

3 — Kolaydan zora geçişte imtihanı başararak Allah'ın hüküm ve emirlerine riayet edenlerin eciri; zordan kolayca geçişte ise nime-tin kadrini bilenlerin şükürü artması...

NESHİ BİLMENİN YOLLARI:

Önceki kısımlarda nâsîhin tarihen mensûhtan sonra olması gerektiğini görmüştük. Bunun tesbiti için elimizde üç delil vardır:

1 — Nasslardan birinde öncelik veya sonralığı tayin eden bir işaretin bulunması. (Sizi — كنت نهيتكم عن زيارة القبور فزوروها فانها تذكركم الاخرة) kabir ziyaretinden menetmişim, şimdi ise onu ziyaret ediniz...) hadis-i şerifinde olduğu gibi. (Müslim. Keş'ul - hafâ: 2/130).

2 — Bir sahabîden, sahîh bir senedle, nasslardan birinin öncelik veya sonralığına dair bir bilgi alınmak. «Filân âyet falandan sonra veya önce nazil oldu» gibi.

3 — Herhangi bir asırda, nassların önce veya sonrasını tayin hususunda ümmetin ittifak (icmâ') etmesi.

KİTAPLA SÜNNETİN BİRBİRİNİ NESHİ MESELESİ:

1 — Kur'an'dan bir âyetin diğerini neshi:

Bu hususun cevazında neshi kabul eden bütün müslümanlar ittifak halindedirler. Yalnız mensûh âyetlerin kemmiyyetinde ihti-

lâf vardır. Bazıları bunları hayli çok sanmışlarsa da Kadı Ebû-Bekir İbn'ül-arabî ile Celâlüddîn Süyûtî gibi âlimler mensûh âyet adedinin yirmi kadar olduğunu tesbit etmişlerdir. Şah Veliyyullah lâkabıyla meşhur bulunan Ahmed b. Abdurrahîm (Öl. H. 1176), «**El-Fevz'ül-kebîr**» isimli eserinde bu yirmi âyeti de birer birer tetkik etmiş ve tam mânasıyla mensûh âyet adedinin beş olduğunu iddiâ etmiştir. Onun mensûh kabul ettiği âyetlerin sûre ve numaraları :

Bakara suresinden :	180	كتب عليكم اذا حضر احدكم الموت الوصية
Enfâl » :	65	ان يكن منكم عشرون صابرون
Ahzâb » :	52	لا يحل لك النساء من بعد
Mücâdele » :	12	اذا ناجيتم الرسول فقدموا
Müzzemmil » :	2	قم الليل الا قليلا

Not : Bu müellifin mensûh olduğunu kabul etmediği âyetler için aynı eserin (23-27) nci sayfalarına bakmalıdır.

2 — Âyetin sünnetle mensûh olması :

Bunun cevazında müctehidler ihtilâf etmişlerdir. Ebû-Hanife, Mâlik, Eş'arî ve mu'tezile mütekellimleri (kelâm alimleri), sünnetin de bir nevi' vahiy mahsulü olduğunu, böylece aynı kaynaktan olduklarından birbirini neshetmekte bir mahzur bulunmadığını ve esâsen bunun vâki' olduğunu söylemişlerdir.

Kabul etmeyenler ise, İmam Şâfiî ile, Ahmed b. Hanbel'dir.

Bu çeşit neshâ misâl : (2/180 كتب عليكم اذا حضر احدكم الموت) : Vârise vasiyyet yoktur.) hadisiyle mensûh olması. Gerek bu misaldeki âyeti, gerekse buna örnek olarak gösterilen diğer âyetleri sünnetin neshetmediğini iddia edenler, nâsih olarak başka âyetler ileri sürerler. Aklen caiz ise de naklen sabit olmadığı görüşünü müdâfaa edenler de vardır. (**Menâhil'ül irfân C: 2, S: 140**).

3 — Sünnetin Kur'anla (âyetle) mensûh olması :

Bunu İmam Şâfiî'den başka bütün İmamlar kabul etmişlerdir. Misâl: Beyt-i mukaddes'e — namaz kılariken — yönelmek sünnetle sâbit iken (فول وجهك شطر المسجد الحرام) âyetinin bunu neshetmesidir.

4 — Sünnetin sünnetle mensûh olması :

Mütevâtir sünnetin, âhâd sünnetle mensûh olmasını Zahirilerden başkası kabul etmez. Bunun haricinde bir sünnetin diğerini

neshetmesini bütün imamlar caiz görmüşlerdir. Örnek: İlk teşri' yıllarında gusül ancak inzâl vâki' olursa gerekiyordu. Eğer inzâl bulunmazsa cimâ' guslü icabetmiyordu. Sonra bu sünnet yine sünnetle mensûh olarak, inzâl bulunsun bulunmasın cimâa başlayıp, haşafenin (kertik) girmiş olması, boy abdestini gerekli kıldı. (Sünnette nesih bahsi ve özellikle bu konu için, Hâzimi'nin (**El-İtibâr** adlı eserine bak S: 28).

II. BÖLÜM HÜKÜM (الحكم)

Fıkıh usûlü'nün, delillerden sonra en önemli kısmını hüküm bahsi teşkil eder. Bu bahis, «**hüküm, hâkim, mahkûmün fih ve mahkûmun aleyh**» başlıkları altında dört bölümde incelenecektir.

Hüküm (الحكم) arap dilinde «**menetmek, önlemek**» mânasına gelir. Devlet idaresine ve hâkimin dâvayı bağladığı neticeye hüküm denmesi bu asıl mâna ile ilgilidir. Fıkıh âlimleri hükmü (bir iş ve muamelenin meydana getirdiği netice ve eser) mânasında kullanırlar. Meselâ: «satış muamelesinin hükmü mülkiyettir» derler ki, bu muâmelenin meydana getirdiği netice demektir. Usûl-i fıkıh'ta şer'î hükmün tarifi şudur:

الحكم مأبوت بكتاب الشارع المتعلق بأفعال المكلفين

Yani: (Hüküm, mükelleflerin işleriyle ilgili olan Şâri' (Allah ve Rasûlullah) hitabının eser ve neticesidir. (Bu hitapla sâbit olan sonuçtur.)

Şâri' hitabının bir neticesi olan bu hüküm iki kısma ayrılır:

1 — Teklifî hüküm (الحكم التكليفي), 2 — Vaz'î hüküm (الحكم الوضعي).

1 — TEKLİFİ HÜKÜM

İnsanlar için şer'î bir mükellefiyet gösteren, bir işin yapılması veya yapılmaması gerektiğini bildiren hükümlerdir.

Teklifî hüküm de ikiye ayrılır: a) Mükellefin işinin **sıfatı** olan hükümler. b) Mükellefin işlerinin netice ve **eseri** olan hükümler.

Birinciye misal: Vücûb — farz olmak —, hürmet — haram olmak —, sıhhat — sahih olmak —, butlân — bâtil ve hükümsüz olmak —.

İkinciye misal: Mükellefin alış veriş muamelesinin meydana getirdiği «mülkiyet» — sahip olma —.

Mükellefin işinin sıfatları olan hükümlerde **dünyevî** (dünyâlık), **uhrevî** (ahiretlik) diye iki kısma ayrılır.

I — **Ahkâm'ın dünyâlık olanı**: Kendileriyle doğrudan doğruya dünyevî fayda ve gâyeler gözetilen hükümlerdir: (Sıhhat, butlân, fesâd, in'ikâd, adem'ü in'ikâd, nefâz, adem-ü nefâz, lüzum, adem-ü lüzûm). Bu hükümler bakımından mükellefin işleri şu vasıflarla anılır: (Sahih, bâtil, fâsid, mün'akid, ğayr'ü-münakid, lâzım, ğayr'ü lâzım). Bu hükümlerin sırayla ve kısaca izahı :

A) **Sıhhat**: Mükellefin fi'linin onu, maksadına ulaştırıcı olmasıdır. Bu ise o işin hem aslen (bizzat o işin) hem de vasfen (işle dışardan ilgili vasıf ve hallerin) meşrû olmasıyla olur. İşte böyle olan fi'le şer'an **sahih** denir.

B) **Butlân**: İş, mükellefi dünyevî maksadına ulaştırıcı olmazsa bu hâle butlan ve o işe **bâtil** denir. Bu da, birincinin tam zıddı olarak hem aslen hem de vasfen bu işin (meselâ domuz alış verişinin) meşrû olmamasıdır. Bir mükellef domuz satışıyla para kazanıp karınını doyurmayı kastediyor. Fakat bu iş tamamen şer'a aykırı olduğundan bâtil oluyor ve mükellef dindar olarak bu işe devam edemiyor. Edemeyince de maksadına ulaşamıyor. Eğer bu yoldan yaptığı bey (satış) muamelesi bir defa bile olsa şer'an caiz olsaydı, mükellefi dünyevî olan kazanç maksadına ulaştırıcı olurdu. Halbuki bâtildir.

C) **Fesâd**: Aslı meşrû' fakat işe karışan bir vasıf ve hâl gayr-i meşrû' olursa bu işin durumuna «fasâd», işe **fâsid** denir. Şartlarına uygun olmayarak vukubulmuş bir ev satışı gibi.

D) **İn'ikâd** (الانقاد) ve **adem'ü in'ikâd**: Bir iş ve akdin, ilgili bulunduğu şeyde eser ve neticesi meydana gelecek şekilde vukubulmasına in'ikad, bir şer'î eksiklik dolayısıyla netice vermeyecek şekilde vukubulmasına da (adem'ü in'itad) denir. Meselâ: Bir satış muamelesinde «aldım-sattım = îcap, kabûl» sözleri, şer'î şartlara uygun bir şekilde birbirine bağlanmışsa, alanın mülke, satanın da semene (para) sahip olma neticesi meydana gelir. Bu bey'a **mün'akid** denir. Eğer bu iki söz, şartlara uygun olmadan yanyana gelmiş bulunursa, mezkûr netice de meydana gelmez o zaman bu satış muamelesi **ğayr'ü mün'akid** olur.

E) **Nefâz**: Bir iş ve tasarruf, mükellefi, maksadına derhâl ulaştırıyor, yani netice heman meydana geliyorsa bu fiil ve tasarruf **nâfiz**, bu durumu «nefâz» dir. Bir başkasının da hakkı bulunan bir malın satış muamelesi nâfiz değildir. Hak sahibinin iznine mevkûf (bağlı) tur. Buna (البيع غير النافذ) denir. Bu hak sahibi izin vermezse satış muamelesi bozulur (bey' **münfesih** olur.)

F) **Lüzûm**: Bir fiil ve tasarrufun; tarafların, hep birden razı olmadıkça bozamiyacıkları bir şekilde vâki' olmasına **lüzûm**, böyle tasarrufa **lâzım** denir.

Tasarrufun, akdi yapanlardan biri tarafından bozulabilecek şekilde vâki' olmasına da (adem'ül-lüzûm) denir. Birinciye misâl, dönme muhayyerliği bulunmamak üzere yapılan satış, ikinciye misal ise, bu muhayyerlik bulunarak yapılan satıştır. Alan şahıs, bu çeşit akdi, meselâ aldığı eşyada bir kusur bulunca bozabilir. O halde bu satış muamelesi (**ğayr'u lâzım**) dır.

Şu tarif ve izahlardan da anlaşılacağı üzere, bir fiil lâzımsa, aynı zamanda mün'akid, nâfiz ve sahihtir. Halbuki her sahih muamele, nâfiz, yahut, mün'akid, yahut lâzım olmayabilir.

Bey' (satış), icâre (kıraya verme), hibe (bağışlama) gibi fiil ve akidlere (**şer'i tasarruflar**) denir. İslâm'ın bu tasarruflara mahsus ve ait kıldığı neticelere de «şer'i ihtisaslar الاختصاصات الشرعية» adı verilir. Meselâ, satış bir şer'i tasarruf, bunun neticesi olan sahip ve mâlik olma ise bir (şer'i ihtisastır). Dikkat edilirse bu şer'i ihtisaslar dediğimiz, bazı tasarruflarımızın neticeleri, bizim **dünyalık fayda ve hedeflerimizdir**.

II — Uhrevî (ahiretlik) hükümler:

Bunlar, dünyalık hükümlerin aksine, kendilerinde herşeyden önce uhrevî maksad ve gâyeler aranan hükümlerdir ve beş nevi'dir: (A — Vücûb, B — Nedb, C — İbâhe, D — Hürmet, E — Kerâhet.)

A — **Vücûb** (vacib olmak); hanefîlere göre ikiye ayrılır: 1 — Kat'i (kesin) bir delille yapılması istenen ki buna **farz** derler. 2 — Zannî bir delille yapılması istenen buna da sâdece (**vâcib**) derler. Farz ve vacibin işlenmesi Allaha itâat, terki isyan sayılır ve uhrevî cezayı gerektirir. Farz kat'i delille sabit olduğundan onu inkâr insanı din sınırının dışına çıkarır. Vâcibi inkâr ise insanı sapıklardan eder

Usulcüler, bu ikisine de (yani ister kat'i, ister zannî delille istenen ve terki yasak edilmiş olan fi'lin hükmüne) vâcib derler.

B — **Nedb** hükmünü taşıyan fi'le (**mendûb**) denir. Bu da, terki cezayı mucib olmayacak şekilde yapılması şer'an istenmiş fiillerdir. Bunlardan, namazlardan önce ve sonra kılınan sünnetler gibi olanları terkedenler isâet (kötülük) etmiş olur ve itâba (kınama ve azarlamaya) uğrarlar. Ezan, ikâmet, cemaatle namaz gibi islâm dininin şîârı (sembol ve alâmeti) olanları kül hâlinde terkedenler ise islâm'da cebir kuvvetiyle bu vazifeleri yerine getirmeye sevk edilirler.

C — **İbâhe**: Bu hükmü taşıyan fiillere (**mübâh**) denir. Mübâh: din nazarında yapılması ile yapılmaması eşit olan fiillerdir.

D — **Hürmet**: Bu hükmü taşıyan fiillere **haram** denir. Haram, kesin bir delille yapılmaması istenen ve yapılması yasak edilen fi-

illerdir. Farzın zıddıdır. İnkâr eden dininden olur, işleyen ceza görür, terkedene sevap vardır.

E — **Kerâhet**: Bu hüküm ve vasfı taşıyan fiillere **mekrûh** denir. Mekrûh: yapılmaması zannî bir delille istenen, bununla beraber, yapılması da cezayı gerektirecek şekilde yasak edilmemiş olan fiillerdir. Tahrimen (harama yakın) ve tenzihen (helâle yakın) diye ikiye ayrılır. İmam Muhammed'e göre, tahrimen mekrûh haram hükmündedir. Bunları terkeden mükâfat görür. İşleyen tekdire uğrar.

Mübâh'ta teklif olmadığından, onu teklifî hükümler arasında zikretmek tağlib kaidesine göre olmuştur.

KENDİNDEN VE DOLAYLI HÜKÜMLER:

Bir şeyin hükmü, onun zâtî (kendine ait) bir vasfından ileri gelmişse ona (liaynihî (لعينه = kendinden) denir. Hüküm onun zâtî vasfından değil de başka bir sebepten ileri geliyorsa ona da (liğayrihî = dolaylı) denir. Meselâ: kan ve lâşe dinimizce harâm sayılmıştır. Bunların haram sayılmaları başka — dıştan — bir sebepten değil, kendilerinden, pislik vasıflarından dolaydır. Binaenaleyh bunlara (**liaynihî haram لعينه حرام**) denir. Halbuki, bir kimse ekmeğe çalsa ve yese bu ekmeğe o kimseye haramdır. Buradaki haram olma hükmü, ekmeğe ait bir vasıftan değil; haricî (ekmekle ilgisi olmayan) bir sebepten (hırsızlıktan) ileri gelmiştir. İşte buna da (**liğayrihî haram لعينه حرام**) denir.

Şuna da dikkat etmek gerekir ki, haram vasfının eşyaya nisbeti (yüklenmesi) mecâzîdir. Çünkü gerçekte haram hükmünün bizim fi'limize nisbet edilmesi ve «şarap haramdır» diyecek yerde «şarap içmek haramdır» demek gerekir.

AZİMET VE RUHSAT (العزيمة والرخصة):

Bir mazeret üzerine değil de, önceden ve doğrudan doğruya konmuş olan hüküm (azîmet), bir mazeret üzerine sonradan konan hüküm ise ruhsattır. Meselâ İslâm, sarhoş edici içkileri yasak etmiştir. Bu yasak hükmü azîmettir. Fakat bir insanın boğazına bir şey dursa ve yanında içkiden başka bir şey de yoksa, boğulmamak için o içkiden bir miktarlık içmesi mübahtır. İşte bu ibahe hükmü ruhsattır.

Ruhsat iki kısımdır:

I — Haram hükmü ve bu hükmün sebebi ortadan kalkmadığı halde mübah muamelesi gören.

II — Haram hükmü ve onun sebebi ortadan kalkan.

Birincisine misal: Bir kimsenin malını, muteber zorlama ile mahvetmeye zorlanan bir kimsenin bu imhayı yapmasıdır. İslâm mal masûniyyetini — ebedî olarak — tanıdığı için, bu masûniyyeti — zorlamayla da olsa — kimsenin bozmaya hakkı yoktur. Hürmet sebebi de — ki bu malda başkasının mülkiyet ilgisidir — mevcuttur. Buna rağmen, ölüm tehdidiyle zorlanarak o malı itlâf eden kimseye bu mal ödetilmez (sanki onun için bu itlâf mübahmış gibi davranılır). Ödeme işi zorlayana düşer. Fakat hürmet ve sebebi ortadan kalkmadığı için, zorlanan kimse, mal ısmetine (dokunulmazlığına) hürmeten bu itlâfı yapmasa ve bu uğurda ölse ecir ve sevap alır.

İkinciye misâl: Açlıktan ölme derecesine gelen kimsenin, başka bir şey bulamadığı için lâşe (kesilmeden ölmüş veya kokmuş hayvan) yemesidir. Burada haram olma ve onun sebebi (sıhhate zarar) yok hükmündedir. Zira islâm dini, leş yemeyi, sıhhate zarar diye haram kılmıştır. Halbuki ölüm bahis konusudur. Ölüm karşısında sıhhate zarar düşünülmez. İşte bu nevi ruhsatı bir kimse kullanmasa ve acıdan ölse günahkâr olur.

Ama, bizi ölümle tehdid eden bir kimse, başkasını öldürmemizi veya ırzına tecâvüz etmemizi istese, biz ölürüz fakat onun isteğini yerine getirmeyiz. Çünkü, islâm, insan hayâtına ve ırzına öyle bir ismet (dokunulmazlık) tanıyor ki onu hiç bir şey ortadan kaldıramıyor.

2 — VAZ'İ HÜKÜM

Yukarda, teklîfî hüküm, mükelleften bir şeyin yapılmasını veya yapılmamasını — ya kesin olarak yahut muhayyer bırakarak — isteyen şâri' hitabının neticeleri demiştik. İşte yine şâri'in hitabıyla sabit olan ve teklîfî hükümlerin şart ve vasıflarını bildiren bir takım hüküm'ler daha vardır ki bunlara «vaz'î» hükümler denir. Bunlar (rükün — الركن —, illet — العلة —, sebep — السبب —, şart — الشرط — olmak üzere dört kısımdır. Alâmet — العلامة —) adıyla bir beşincisini daha ilâve edenler de olmuştur.

1 — Rükün:

Bütünün varlığı kendisine bağlı olan parça ve unsura rükün denir. Rükün iki kısma ayrılır: A — Aslî rükün, B — Zâid rükün.

Eğer, rüknü yok edince rüknün ait olduğu bütün yok oluyorsa bu rükün (aslî), yok olmuyorsa rükün (zâid) dir. Meselâ iman; kalb ile tasdik, lisan ile de ifâde ve ve ikrardan meydana gelen bir bütündür. Bunlardan kalb ile tasdik bulunmazsa iman da bulunmaz. O halde bu rükün aslîdir. Dil ile ikrâr ise zâid rükündür. Çünkü o

bulunmadan, sadece kalbî tasdik bulursa iman vardır. Ne zaman bu tasdik de yok olur, yerini inkâr alırsa iman ortadan kalkmış, yok olmuş olur. Bir mazeret ve engel olmadıkça, inancın dil ile ifâde ve ikrâr edilmesi de gereklidir. Aksi halde biz insanların kalbini bilemediğimiz için, imanı var kabul edemeyiz. İşte bu bakımdan (ikrâr) rükün sayılıyor. Fakat, (tasdik) hiç bir zaman düşmediği (sakıt olmadığı) halde, ağır bir tehdid ve zorlama karşısında iman gizlenebilir (yani ikrâr sâkit olur.)

2 — İlet:

Lügatta «hastalık» mânasına gelir. Fakat' asıl mânası (muğayyir = değiştiren) demektir. Hastalık insanın durumunu değiştirdiği için ona «illet» denmiştir. Şer'i illet de — aşağıda geleceği üzere — hükmü, yok iken var etmek, özel iken genel (umûmî) hâle getirmek gibi değişikliğe uğrattığı için bu ismi almıştır.

İlletin istilâhî mânası: hüküm kendisine dayanan (nisbet olunan), başka bir deyişle, hükümde doğrudan doğruya müessir (meydana gelmesinde etkili) olan şeydir. Sebep de bir bakımdan illete benzer, fakat, yerinde izah edileceği gibi; o, hükmün illeti değil, illetin illetidir. Yani o, doğrudan doğruya (mübâşeretten) değil, illet dolayısıyla hükümde müessir olur.

İlet, şer'i hükümleri vazederken Şâri'in gözettiği maslahat ve hikmetler mânasına (illet-i gâiye) da gelir. Bizim burada bahis konusu ettiğimiz illet bu değildir. Buradaki illetin özelliği, kendi bulunduğu yerde hükmün de bulunacağını «bildirici» olmasıdır. Bu sebeple kendisine (muarrif) denilmiştir. Şâri' hükümlerini buna bağlamış olduğundan (menât'ul-hüküm — مناط الحكم) ismini de almıştır.

İllete örnek vermeden önce, onun taksimini görelim: İlet (tâmme) ve (nâkisa) olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

I — Tam illet (العلة التامة), bir hükmü ifâde etmesi için konmuş, o hükümde müessir olmuş ve hüküm kendisinden gecikmemiş (yani illet bulununca hüküm de derhal bulunmuş) olan illettir. Hanefiler, tarifte geçen üç vasfa birer isim takarak bu illete, hem ismen, hem ma'nen, hem de hükmen illet demişlerdir.

İsmen illet olduğu için, hüküm ona yüklenir (nisber olunur) de, «bu hüküm, şu illettir» denir.

Ma'nen illet olduğu için (hükümde müessir olduğundan dolayı) «bu hükmün müessir ve âmili, şu illettir» denir.

Hükmen illet olduğu için (hüküm illetten ayrılmadığından) «illet tamamıdır» denir.

Meselâ, sahîh ve şartlarına uygun bey', mülkiyyetin tam illeti-

dir. Nerede böyle bir bey' muamelesi bulunsa, derhal, onun netice ve eseri olan mülkiyet (alanın mala, satanın bedele sahip olması) meydana gelir. Malı satan teslim etmemiş bile olsa, alana ait olmuştur. Akidden, teslim zamanına kadar, satılan şeyde hasıl olan semere ve faydalar tamamen alana aittir.

II — Nâkıs — eksik — illet (العلة الناقصة), bir engel (mâni') dolayısıyla, illet bulunduğu halde hüküm geri kalıyorsa bu illet nâkıstır. Bir adam, başkasına ait olan bir malı, birine satsa; mal sahibi, bu satışı kabul edinceye kadar hüküm (mülkiyet) geri kalır. Buna (mevkûf beyi') denir. Mal sahibi kabul edip izin verince de hüküm, izin tarihinden itibaren değil, satış tarihinden itibaren meydana gelmiş sayılır. Çünkü, hükmün illeti izin değil, satıştır. Binaenaleyh, satışla izin arasında, satılan şeyde meydana gelen semere (meyve, yavru, mahsûl v.s.) satın alana aittir.

İşte bu misalde olduğu gibi, illetin hükmü bir mâni'den dolayı derhal câri olamıyorsa bu illetler (nâkıstır). «Mâni' (engel) ile muktezî (hükmü gerektiren illet) teâruz edince (karşılaşınca) mâni' takdim olunur» fıkıh kâidesi burada kendini gösteriyor. Fakat mâni' ortadan kalkınca, hüküm, bu tarihten itibaren değil, illetin bulunduğu andan itibaren muteber oluyor.

Sebep de bazan illet yerine geçer. Bunu biraz sonra (sebeb) bahsinde göreceğiz. İlet hakkında yapılan diğer taksimler, ya nâkıs illet, yâ da illet yerine geçen sebep içine girer.

3 — Sebep:

Hükümde müessir olmadan, illetin tesirine vesile olan — illetle hüküm arasında vasıta ve aracı olan — şeydir. İlet müessir, sebep ise müessir değil vesile ve aracıdır.

Fakat konuşma arasında sebep kelimesinin, hükümde müessir olan illet mânasına kullanıldığı da olur. Bu sebebin geniş (eam) mânasıdır. Biz onun dar (ehass) mânası üzerinde duruyoruz.

Meselâ: bir insan bir kuyu kazsa, bir başkası da bu kuyuya bir hayvan düşürüp öldürse, hayvanın ölümünde müessir (illet) düşürendir ve hayvan ona ödetilir. Kuyuyu kazan ise düşürme illetine vesile hazırlamış olmakla (sebep) tir. Buna (mütesebbib) de denir. Burada, kuyuyu kazan, ölümde müessir değil, müessire yol hazırlayan, imkân verendir. Öldürme fiili de, sebebe değil müessire (fâile, düşürene) yüklenir. «Bir fi'lin hükmü, fâiline muzâf kılınır.» «Mütesebbib ile, mübâşir müctemi' — birleşmiş — olduğunda hüküm mübaşire — müessire — izâfe olunur» mecelle kaideleriyle yukarıda anlattıklarımız kastedilmektedir.

Sebep iki kısma ayrılır: I — Sırf sebep (sebeb-i mahz), II — İlet hükmünde sebep.

Sırf sebep: Geçen izahlardan anlaşılması olmalıdır ki, sebep-let hüküm (sonuç) arasında mutlaka bir müessir (illet) bulunacaktır. Bazan, hüküm bu illete yüklenir (nisbet edilir) bazan da yüklenemez. Birincisinde sebep «sırf ve hakikî sebeptir» ikincisinde hüküm, müessir illetine değil de sebebe yüklendiği için «illet hükmünde — illet yerine geçen — sebeptir». Bunları da birer misalle açıklayalım:

Bir hırsızlık olayında, çalanla, — çalmaya katılmadan — yol gösteren iki kişi olsa, çalan (illet), yol gösteren (sebep) tir. Çünkü burada, sebepten başka, hırsızlığı nisbet edebileceğimiz bir müessir var. İşte bu sebep «hakikî ve sırf sebeptir». Mal çalana ödetilir, yol gösteren ise yalnız bu fi'linin cezasını görür.

Bir kimse, bir hayvanı çekerek veya sürerek götürürken, hayvan birinin malını ezerek telef etse, telefte hayvanın basması müessir olduğu halde; bu, hayvan olduğu ve hareketi çekene bağlı bulunduğu için hüküm hayvana nisbet edilemez. Binaenaleyh burada sebep olan sürücü, illet yerine geçerek, fiil kendisine nisbet edilir ve zarar sebebe ödetilir.

Bir kimse, asılı duran âvizenin ipini kesse, âvize de düşerek parçalansa, düşüp parçalanma hüküm ve neticesinde müessir (illet) yer çekimidir. Fakat bu hüküm yer çekimine nisbet edilemeyeceği için, yine sebep (ipi kesen) illet yerine geçirilir, âvizeyi de o öder.

4 — Şart:

Müessir veya tesire vasıta olma vasıfları bulunmadığı halde, hükmün var olması kendinin var olmasına bağlı ve dayalı olan şey şart denir. Şart, hükümde müessir olmadığı için, illetten, illete vasıta olmadığından dolayı da sebepten başkadır. Her şart bulunduğu hüküm bulunmaz, ama hükmün bulunabilmesi için şart, mutlaka bulunacaktır.

Meselâ, nikâh akdinin şer'an muteber olabilmesi için (yani nikâhın vücut bulabilmesi için) akit esnasında iki erkek veya bir erkekle iki kadının şahit olarak bulunmaları şarttır. İşte bu şart bulunmadıkça meşrut (şarta bağlı olan hüküm yani nikâh) bulunmaz.

Şart üç kısma ayrılır. İlet veya sebep olma mânası bulunmayan şart «**şart-ı mahz**», 2 — **İlet mâna ve hükmünde bulunan şart**. 3 — **Sebep mâna ve hükmünde bulunan şart**.

Sırf şart da iki kısımdır: A — **Hakikî şart**, B — **Ca'li** (sun'î, yapma) şart.

A — Bir şart, tabiat kanunlarının (madde âleminde hâkim olan

ilâhî sünnet ve âdet'in) veya dînin — şeri' icâbı — gerektirdiği ise buna hakikî şart denir. Tarladan mahsul alabilmek için tohum atmak tabîi, alış verişte ve diğer akitlerde islâmın koyduğu bütün şartlar şer'î olan gerçek «hakikî» şartlardır.

B — Bir şartı, islâmın rûhuna aykırı olmamak üzere biz ileri sürüyorsak, biz şart koşuyorsak o da «ca'li» şarttır: **Ta'likî** ve **takyidî** olmak üzere ikiye ayrılır:

I — **Ta'likî olan (ca'li) şart:** Bir şeyin meydana gelmesi kendine bağlanan şarttır. «Filân iş olursa bu malı sana şu kadara sattım.» gibi. İşte bu şart, temlik (sahip ve mâlik etmek) ifâde eden akitler de (satmak gibi) ileri sürülemez. İleri sürülürse akit sahîh olmaz. Zîra, satış, yapıldığı andan itibaren temlik hükmünü meydana getirmek üzere konulmuş bir akit çeşididir. Ta'lik ise hükmün illetine (satış muamelesine) dokunmakta, onun tesirini önlemektedir. Bu takdirde akit «ğayr'ü mün'akid» olmaktadır.

Eğer akit temlik ifâde etmiyor da bil'akis iskat (mülkiyetten çıkarma) meydana getiriyorsa (köle âzâd etmek, boşamak gibi) burada ta'likî şartı ileri sürmek sahîh oluyor. Bir adam, diğer birinin kölesine «Ben seni satın alırsam hürsün» dese, bu şart sahîhtir ve onu satın alınca âzâd edilmiş olur.

II — **Takyidî olan (ca'li) şart:** «şartıyla, olmak üzere» gibi bir ifadeyle, akdin meydana gelmesine tesiri olmadan ileri sürülen şarttır. «Bedelini bir ay sonra vermek üzere şu evi sana sattım» gibi. Hanefî'ler bu şartı da üç kısma ayırmışlardır:

a — **Caiz şart:** Akdin muktezâsı (gerekli neticesi) içine giren veya onu teyid eden şarttır. Bu şart şer'an sahîhtir. Meselâ: satıcı, bedeli alıncaya kadar, sattığını yanında bırakmak üzere vukubulmuş akit gibi. Müşterinin rehin veya kefil vererek bir şeyi satın alması da böyledir.

b — **Lâğiv (hükümsüz) şart:** Âkidler (akdi yapanlar) den hiç birine bir faydası olmayan şarttır. «Başkasına satmamak şartıyla» yapılan satış gibi. Bu bey' sahîh, fakat şart lâğv (hükümsüz) dür.

c — **Müfsid (bozucu) şart:** Caiz şart nev'inden olmamakla beraber, âkitlerden birine fayda getiren şarttır. Böyle bir şartla muamele, halk arasında örf (gelenek) haline gelmemişse sahîh olmaz. İçinde bir müddet oturmak şartıyla, yahut, başka bir haneyi alıcıdan iyreti istemek şartıyla satılan bir ev gibi.

Ama hayvanı yularıyla satmak örf haline gelmiştir.

Bu şartın sahîh olmamasını, Ebû-Hanîfe (R.H.) nin muasırı büyük müctehidlerden İbn-ü Şibrime kabul etmez. Ona göre, örf haline gelsin, gelmesin bu şart muteberdir (Seyyid Bey, Usul-i fıkıh dersleri S-205, C-2 ye bak.)

2 — İlet mâna ve hükmünde bulunan şart:

Hukûkî bir olayda, hüküm ve fiil kendisine yüklenecek bir illet ve sebep bulunamaz da sâdece şart bulunursa bu şarta «illet hükmünde şart» denir. Bir insan umûmî yol üzerinde, veya bir başkasının yerinde bir kuyu (yahut çukur) kazsa, bir başkası da buraya düşerek ölse, buradaki kuyu veya çukur kazma işi, ölümün şartını hazırlamaktır. İlet, düşmesi, sebep (bilmeyerek) kuyuya doğru yürümesidir. Ölüm sonucu, ne düşmeye (isteyerek olmadığı için) ne de kuyuya doğru yürümeye (çünkü önünde kuyu olduğunu bilmiyor) yüklenebilir. Ortada bir şart kalıyor ki o da, kazılmaması gereken bir yere bu kuyuyu kazmaktır.

3 — **Sebeb hükmünde şart:** Bu öyle bir şarttır ki, kendisiyle, meşrûtu (şarta bağlı olan fiil) arasında ihtiyarî bir fiil vardır; fakat sonuç (meşrut) bu fi'le yüklenememektedir. Meselâ: bir kimse bir kafesin veya ahırın kapısını açsa, içerde bulunan kuş ve hayvan da kaçsa, kaçma hayvanın ihtiyarî fi'li (kendi isteği) ile olmuştur. Fakat onlarda akıl yoktur. Akıl olmaması, içgüdüleri icabı bu kaçışın da kendileri için tabîi ve kaçınılmaz bir netice olması cihetini göz önüne alan müctehidler (İmam Muhammed, İmam Şâfiî gibi) kapıyı açanı mütesebbib-i müteaddî (1) kabul ederek suçlandırır ve zararı ödetirler. İmam-ı A'zam'la İmam Yusuf ise, hayvanın aklının olmaması, ihtiyarının da olmamasını gerektirmez, o kendi ihtiyarıyla kaçmıştır diyerek zararı, kapıyı açana ödetmezler.

(1) Haddi aşan sebeb.

TEKLİFİ HÜKÜM KISMINA EK (2)

Vacib fiillerin hak yönünden taksimi :

I — Allah hakkı olan fiiller (حق الله خالصاً). Bunlara Allah hakkı denmesi, muayyen bir ferdi veya toplumu değil umûmun fayda ve maslahatını ilgilendirdiği ve son derece (hiçbir şekilde terk edilmeyecek kadar) önemli oldukları içindir. Bunlar sekiz kısma ayrılır:

1 — Sırf ibâdet (عبادات محضة) olan fiiller: İman, namaz, oruç, zekât, hac, omre cihâd... gibi. Bu fiillerle, Allah'a ta'zîm, kulluk ve şükran ifade edilmektedir.

2 — İbâdet olmakla beraber külfet (angarya = مؤنة) mânası da taşıyan fiiller. Bunun misâli sadaka-i fıtırdir. İbâdet oluşu meydana. Meûnet (külfet) mânası ise, bakmaya mecbur olduğumuz kimseler namına da ödemek bize vacib olduğundandır.

3 — İçinde ibâdet mânası bulunan külfet (meûnet) fiiller. Arâzî için verilen öşür gibi. Bu, toprağın ıslahı ve düşmanlardan korunması gâyesiyle hükûmete verilir. İbâdet mânası taşınması ise, gelişigüzel sarfedilmeyip, nerelere verileceğinin Allah tarafından tayin edilmiş olmasından geliyor.

4 — İçinde ceza mânası bulunan külfet fiiller (mükellefiyetler): Bunun da misali haraçtır. Külfet oluşu toprak sebebiyle verilışinden, ceza mânası da, bu verginin aslında bir zillet (aşağılık) sembolü olmak üzere müslüman olmayanlara konmuş olmasındandır.

5 — Kulların mükellefiyetine ve vermesine tâbi olmayan, (bi-zâtihi kaim) kendi kendine var olan haklar. Bunlar, harb ganimetleriyle, madenler ve yer altından çıkarılan hazinelerden alınan beşte bir nisbette hükûmet haklarıdır. Aslında bunların hepsi Allah'a aitti. (yani, bunlar üzerinde kimsenin mülkiyeti yoktur) Fakat Allah, bunların beşte dördünü bulana veya gâzilere (ganimette) bıraktı. Geri kalan beşte bir ise, zaten Allahındı, kitabında zikrettiklerine dağıtılmasını emretti.

(2) Bahsin bütünlüğünü korumak için, bu konuları buraya aldık.

6 — Tam cezayı gerektiren fiiller. Zina, hırsızlık ve içki cezaları (hadd) gibi. Bunların yerine getirilmesi, islâmda ilâhî hak telâkki edilir.

7 — Eksik ceza gerektiren fiiller (عقوبات ناقصة). Katilin, öldürdüğü kimsenin mirasından mahrum kalması gibi. Bunun Allah hakkı kısmına girişi şundandır: Katili, mirastan mahrum etmekle makûle bir fayda ulaşmaz. Fayda ve zarar özel bir şahsa ait olmaz da bütün insanlığı ilgilendirirse bunu islâm hukuku Allah hakkı telâkki eder. Neticeyi onun namına talebeder.

Cezanın eksik oluşu, katilin şahsına ait mala ve acı şeklinde vücuduna bir zararın gelmemiş olmasındandır.

8 — Hem ibâdet hem de ukûbet (ceza) mânasını taşıyan mükellefiyetler: keffâretler gibi. Bunlar, âzâd etmek, oruç tutmak, sadaka vermek gibi ibâdet cinsinden fiillerle yerine getirildiklerinden ibâdet mânası taşırlar. Ceza oluşları, bazı fiillere karşılık (ceza olarak) konmuş olmasındandır.

II — Sırf kul hakkı olanlar: Alış verişten hasıl olan mülkiyet, zarar vermeden meydana gelen ödemeler gibi.

III — Allah hakkı ile kul hakkı birleştiği halde, Allah hakkı gâlip olanlar: Bunun klâsik misali (kazf = iffete iftirâ) dir. Bu iftirâ, aile hayatıyla, aile hayatı cemiyet hayatıyla ilgili bulunduğundan bunun önlenmesi umûmun fayda ve maslahatı icabı oluyor. Bu arada iftirâyâ uğrayan şahıs da suçluya verilen ceza sayesinde ırzını korumak suretiyle faydalıyor. Bu iftirânın cezasının verilmesi Allah namına istendiği (hakkullah olduğu) için, iftiraya uğrayan affetse bile bu ceza sakıt olmaz. Çünkü kul için (ferd için) Allah hakkını (umûmun hakkını) düşürme salâhiyeti yoktur. Yine bu sebeple (Allah hakkı olduğundan), iftiraya uğrayan cezayı bizzat veremez. Çünkü Allah haklarını talep ve neticelerini ifâ devlet reisine aittir.

IV — Yine bu iki hak birleşmekle beraber, kul hakkı gâlip olan haklar. Bunun misâli kısastır. Kul hakkının galebesi, öldürülenin velisine af (kısastan vazgeçme) hakkı tanınmış olmasındandır.

Bu izahlarda geçen Allah haklarına (umûmî maslahat ve menfaatlar), kul haklarına da (hususî menfaat ve maslahatlar) da denmektedir.

VÂCİBE AİT TAHLİLLER

I — Vacib ya mutlaktır (şâri' onlar için muayyen bir vakit tayin etmemiştir: (keffâretler gibi), yahut da mukayettir (muvakkattir) yani, şâri' onlar için muayyen vakitler koymuştur.

Vacibin vakitleri:

Vacib için konan vakitler üç çeşittir: 1 — Müvessa' (geniş), 2 — Mazik (مضيق = dar), 3 — Zû-şibheyn (ikisine de benzeyen):

1 — Müvessa' (buna hanefiler zarf derler): vacibden artan, geniş olduğu için, mükellefin, istediği kısmında vacibi yerine getirebileceği vakte denir. Beş vakit namazın vakitleri böyledir. Bu çeşit vaktin; vacibin sebebi (yani, onun alâmeti ve sahih olmasının şartı) olduğunda ittifak vardır. İstenilen kısmında vacibin eda edilebileceği ve vacibe niyyetin zarûri olduğu hususları da böyledir. Yalnız bu geniş vaktin hangi kısmının vacibe sebep teşkil ettiğinde ihtilâf edilmiştir. Fukaha cumhuruna göre bu, vaktin evvelidir. Hanefilere göre ise, mükellefin vacibi edâ ettiği kısımındır. Eğer edâ etmezse en son cüz (vaktin, vacip eda edilebilecek en son kısmı) sebep olarak teayyün eder. Vakit çıktıktan sonra da sebep olma durumu bütün vakte izâfe edilir.

2 — Mazik (dar) vakit: Hanefî fukahâsı buna «mi'yar» adını verirler. Mi'yar: vacibin edâ müddetine eşit olan vakittir. Oruç için ramazan gibi. Bu ay içinde şâri'in tayin ettiğinden başka oruç edâ edilemez. Mukim olan kimse hangi oruca niyyet ederse etsin vacibi (burada kullandığımız vacip tabiri ıstılâhî olup farza da şâmil-dir.) eda etmiş olur. Bu son kaide hanefilere göredir.

3 — Zû-şibheyn (ikisine de benzeyen): Hac vaktidir. Bir yılda ancak bir hac yapılabilmesi bakımından mi'yara, hac farızasının bütün yılı kaplamaması bakımından da zarfa benzemektedir. Bu bakımdan, bir insan, tayin etmeden (mutlak) hacca niyyet etse (mi'yara benzeyişi yönünden) vacibi eda etmiş olur, ama nafîle haccı kast ederse (zarfa da benzediğinden) nafileyi edâ etmiş bulunur.

EDÂ - KAZÂ - İÂDE

Edâ: Vacibi, şer'an tayin edilmiş bulunan vaktinde yapmaktır.
Kazâ: Vacibi, vakti geçtikten sonra yapmaktır.

Namaza vakti çıkmadan başlanmış ve vakti çıktıktan sonra bitirilmişse bu edâdır. Fakat şâfiiler, en az bir rek'atın vakit çıkmadan eda edilmiş olmasını şart koşarlar.

Vacibin kazâsı da vaciptir. Bu hususta icmâ' vardır. (İcmâ' meydana geldikten sonra İbn'ü Hazm'in, şâz olarak buna muhalefeti, icmâ'ı bozmamıştır.) Yalnız, «vacibin kazâsı, edâyı icabettiren hitapla mı, yoksa başka bir hitapla mı vacip olmuştur» konusunda ihtilâf edilmiştir. Hanefiler birinci görüşü, diğer fakihler ikinciye ileri sürerler. Bunun tafsili önemli değildir.

Hanefilere göre edâ üç kısma ayrılır: 1 — Kâmil edâ, 2 — Kasır (kusurlu) edâ, 3 — Kaza hüküm ve mânasında edâ.

İbadette bunun misalleri: Namazı (her şer'i matlup böyledir) bütün şer'i vasıf ve şartlarına uygun olarak (cemaatle) kılmak kâmil edâ, yalnız başına kılmak kâsır edâ, imamla kılariken abdesti bozulduğu için bir miktar ara verip abdest aldıktan sonra, yine onunla kılyormuş gibi (okumadan) devam etmesi kaza mânalı edâdır.

Kul haklarından misalleri:

Gasbedilmiş bir malı olduğu gibi geri vermek kâmil edâ, kusurlu vermek kasır edâ, bir insan karısına, başka birine ait bir köleyi borçlansa, köleyi sahibinden satın alınca da bu borcunu yerine getirirse bu da kaza hükmünde edâdır. Çünkü köleyi eşine borçlandığı zaman kendi mülkünde değildi; verirken ise satın aldığından kendi mülküne geçmiştir. Köle üzerindeki mülkiyet değişmesi, kölenin bir nevi değişmesi demek oluyor.

Kazâ da üç kısımdır: 1 — Ma'kul misliyle kazâ, 2 — Ma'kul olmayan misliyle kazâ, 3 — Edâya benzer kazâ.

İbadetten misalleri:

Namazın namazla kazası, orucun oruçla kazası ma'kul misliyle kazâdır. Devamlı güç yetmeme halinde orucu fidye ile kazâ ma'kul olmayan misille kazâdır. «Ma'kul olmayan» tabirinden maksat, yalnız aklın (dinin irşadı olmadan) fidye ile oruç arasındaki mümaseleti (birbirinin misli olmayı) kavrayamamasıdır.

Bayram namazına biraz sonra (imam rükû'da iken) yetişen kimsenin, rükû'u kaçırmamak için, tekbirleri rükû'da alması edâya benzer kazâdır.

Kul haklarından misalleri:

Gasbedilen malın, aynı değil de misli ödenirse makul misille kazâ, hata olarak öldürme suçunda, malın cana ödeme bedeli oluşu, makul olmayan misille kazâ, birisine muayyen olmayan bir köle borçlanan kimsenin, köle yerine onun bedelini vermesi edâya benzer kazâdır.

Aynî vacib kifâi vacib :

Mükelleflerin herbirinden yapılması istenen vacib (aynî), sadece yapılması istenen vacib «kifâi» vacibdir. Bunu herkesin yapması şart değildir.

Namaz, oruç, hac... gibi her mükelleften ayrı ayrı istenen vacibler birincisine, muhtelif sanatlar, hastahane yapımı, hâkimlik, müftülük, selâm vermek ve almak, cenaze namazı kılmak gibi — yapan kimler ve ne kadar olursa olsun — sâdece yapılması ve tema-

men ihmal edilmemesi istenen vacibler ikincisine misaldır.

Kifâî vacib bir hitapla sabittir. Bu hitap herkese yönelmiştir. Eğer herkes ihmal ederse fert fert mes'ul olurlar. Fakat bir kısmı yerine getirirse diğerleri de sorumluluktan kurtulurlar. Şu hale göre, islâm cemiyetinin mübrem ihtiyaçlarının tatmini hususunu her fert kontrol edecek. İhmal edilmiş bir taraf varsa bundan bizzat mes'ul olduğunu bilecek; o eksikliği gidermek (kifâî vacibi yerine getirmek için) elinden geleni geri koymayacaktır.

III. BÖLÜM

HÂKİM VE HUSÜN KUBH (iyilik kötülük) MESELESİ

Giriş :

Bundan önceki bahiste, vücub, hürmet, nedb... gibi bir takım hükümler gördük. Tabîî bu hükümlerin bir vâzı (koyucusu) olacaktır. İşte fıkıh usûlü ilminde bu vâzıa (HÂKİM) denir ki şâri-i A'zam (ALLAH) dır. Fakat acaba bu hükümleri şâri' vaz'etmeseydi, akıl vazededebilir miydi? Yahut, şeriat gelmeden önce akıl bunların iyilik veya kötülüğünü anlar ve bulabilir miydi? İşte bu, hükümlerin dayandığı iyilik ve kötülük (güzellik ve çirkinlik) esasına (hüsn, kubh — الحسن والقيح) deniyor.

Bu konunun izahına girmeden önce şu hususu hatırdan tutmak icabeder: Bir hükmü vazetmek başka, vaz edilen hükmün nâfiz (tesirli ve etkili) olması başkadır. Aklın bulacağı veya koyacağı hükümleri bir din teyid etmedikçe bu hükümler, diğer insanlar üzerinde nâfiz olmuyor. İnsanları harekete sevkeden tek âmil akıl değildir. Bir çok duygular ve tesirler, insan hareketi ve davranışı üzerinde âmildir. Onu, gizli, açık birçok fenalıklardan alıkoymak için, hukûkî ve ahlâkî hüküm ve kaidelerin, mânevî bir müeyyidesi bulunmalıdır. Buna zarûret vardır. Bu kâidelerin tümünün birden normal yürümesine hükümet müeyyideleri kâfi gelmemektedir. Her zaman insanla berâber tek müeyyide, hak dîne olan sarsılmaz iman ve bu iman içinde alınmış din terbiyesidir.

Medenî seviye, beşer aklının harikulâde mahsulleri, iyiliğe olduğu kadar kötülüğe de zemin ve imkân hazırlar. Yalnız başına vicdan da zayıf bir müeyyidedir.

Husn ve kubh:

Hayır şer, iyi kötü, güzel çirkin, hak, batıl gibi bütün tabirlerin gösterdiği mânalar bu iki kelimedenden kastedilen mânada dahildir. Burada daha çok beşeri fiil ve davranışlar bahis konusu olduğundan (iyilik ve kötülük) le tercemesi daha uygundur. Bu iki kelime beş mânada kullanılmıştır:

1 — Ğâye ve maksada uygun olan ve olmayan: Adâlet güzel, zulüm çirkindir.

2 — İnsan tabiatına uygun olan ve olmayan: «Tatlı güzel, acı çirkindir.»

3 — Olgunluk (kemal) veya eksiklik sıfatı olan: «İlim güzel, cehalet çirkindir.»

4 — İnsanlar arasında öğülme ve takdir, yahut yerilme ve tahkir vesilesi olan; «Eli bolluk (cömertlik) güzel, cimrilik çirkindir.»

Bu dört mânayı birinci maddeye sokmak da mümkündür.

5 — **Allah indinde, rızâ ve sevaba yahut yermé ve cezaya lâyük kılan:** Allaha iman, ibâdet, adâlet... güzel, zıtları çirkindir.» İşte bizim burada meşğul olacağımız mâna budur.

Beşerin işlerinde haddizatında, iyilik ve kötülük vasfı var mıdır ve bunları, şeriat gönderilmeden insan akli bulup kavrayabilir mi? Bu meseleye «husün, kubuh» meselesi derler. Kelâm, ahlâk, fıkıh usulü ilimleriyle hukuk felsefesinin en önemli konularından birini teşkil eder. Burada bahis ve münakaşa konusu yapılan mesele üçtür:

1 — İhtiyârî fiillerin gerçekte iyilik ve kötülük vasfı taşıyıp taşıyamamaları. (Buna **husün ile kubh akli midir, şer'i mi?** başlığı da konur.)

2 — Bu vasıfların din gelmeden önce, **ilâhî hükümlerin fiillerle ilgilenmesini**, (mükellefiyeti) gerektirip gerektirmediği.

3 — Bu meselenin, «**itaat edeni cezalandırmak ve güç yetmeyenle teklif**» hususlarıyla ilgisi.

Önce bu üç meselede mezheplerin tutumlarını özetleyelim, sonra tafsile geçelim:

Eş'ariler'le mu'tezile, bu üç meselede de birbirine zıt yoldadırlar. Mâtürîdî'ler, birinci ve üçüncü meselede, mu'tezile ile hem-fikir, ikincisinde ayrıdır. Cebriyye mezhebine gelince, her üçünde de eş'arilerle beraberdirler.

Birinci meselede eş'arilerin görüş ve delilleri :

Bunlara göre fiiller aslında iyilik ve kötülükle vasıflı değildir. Onların ne zatlarında (kendilerinde, mahiyetlerinde) ne de, zâtî vasıflarında güzellik ve çirkinlik, iyilik ve kötülük vardır. İyilik ve kötülük, şeriat geldikten sonra; ilâhî hükümler, beşerî fiillere konduktan sonra bahis konusudur. İşler, iyi oldukları için emredilmiş değil, emredildikleri için iyilik vasfı kazanmışlardır.

Delilleri ve bu delillerin mâtürîdîler tarafından reddi :

1 — Bu vasıflar, fiillerde yerleşmiş, değişmez bir halde sabit değildir. Bir insan veya milletin iyi dediğine diğerleri kötü diyor.

Bütün fiil ve harekette âmil ve sâik iki esasa dayanıyor: 1 — Egoizm, 2 — Hemcinsine karşı alâka ve sevgi. Hattâ bu ikincisi bile birinciye râci oluyor. İnsan, iyiliği ve fedakârlığı, ancak şahsî itibâr ve menfaati bahis konusu olunca yapıyor. Yoksa aynı şeylerin zıtlarını da yapmaktan ve bu defa bunları iyi bilmekten geri durmuyor. Bir şeyin umûmî olarak iyi veya fena kabul edildiği varsa bu da aynı terbiyenin tesiriyle oluyor.

Bu delilin reddi :

Bir toplum veya milletin, övme veya kınaması, Ğâye ve tabiatı ölçü olarak alınır, elbette iyilik ve kötülük sabit birer vasıf olmaz. Coğrafyadan coğrafyaya, zamandan zamana değişirler. Fakat bizim ölçümüz, bütün insanlığın Ğâye ve hedefidir. Bütün din ve şeriatler insanlığı o ulvî Ğayeye (tam ve üstün medeniyete, umûmî ve kâmil saâdet ve selâmete) ulaştırmak için gelmişlerdir. İşte bu sebeptir ki, şahsî menfaat ve maksatlarla hiç ilgisi olmayan fedakârlıkların, üstün ahlâkın, Allaha ve varlığın gerçek yüzüne ait ilimler ve marifetlerin iyiliğinde (hasen oluşunda) hiç bir akıl sahibi, hiçbir zaman ve mekânda tereddüt etmemiştir.

2 — (Eş'arilerin ikinci delili). Hüsün ve kubh eğer fiillerin kendinde var ve sabit birer vasıf olsalardı hiç değişmemeleri gerekirdi. Meselâ, yalan söylemek kabîh (çirkin) kabul edildiği ve şer'an da yasak olduğu halde, masum bir kimsenin hayatını, onu öldürmeğe yeltenmiş bir kimsenin elinden kurtarmak için söylense, hasen (güzel) sayılıyor ve vacib oluyor. O halde yalanın zâtında (kendinde) iyilik ve kötülük vasfı yok.

Bunun cevabı:

Burada, çirkinlik vasfı, yalan söyleme fi'inden ayrılmış değildir. Bil'akis, iki çirkin fiil yanyana gelmiş, daha ehvenini (zararsızını) tercih zarûreti hasıl olmuştur. Doğru söylense (meselâ, masumun gizlendiği yer haber verilse), hem bir günahsız öldürülecek, hem de bir insan ağır bir cinâyet işlemiş olacak. Halbuki yalan söylense, bu iki büyük mefset ve şer (büyük kabîh), küçük şer ile (yalan öncekilere nisbetle burada küçük kabîh oluyor) önlenmiş oluyor. İşte islâm bu sebeple burada yalan söylemeyi vacip kılıyor. Yoksa yalan kabîh olmadığı, yahut bu vasfını gaybettiği için değil.

3 — (Eş'arilerin üçüncü delili): Beşerî fiiller, ihtiyârî (irâde ve istemeye bağlı) değildir. Küllî irâde gibi cüz'î irâde de insanlara Allah tarafından yaratılmış ve verilmiştir. İhtiyârî gibi görülen fiiller de bir çok tabîi ve yaratılmış olan âmillerin tesiri altında meydana geliyor. O halde, ihtiyârî olmayan fiillerde husn ve kubh aramak abestir (mânasızdır).

Cevabı:

İrade-i cüz'iyeye, Allah tarafından yaratılıp bahşedilen küllî iradenin (genel ve mutlak olarak irade ve seçme kabiliyeti), muayyen bir cihet ve fi'le sarfedilmesi, kullanılmasıdır. Bu anlayış içinde, cüz'î irade için mahlûk tabiri kullanılmaz. Çünkü o, var olan kabiliyetin sarfıdır. Sarf etmek, tasarruf etmek gibi mastar mânaları müstakil bir varlığı göstermez ki o yaratılmıştır densin. Şu halde insan, irade kabiliyetini kullanmakta tamamen hürdür. Hâricî ve tabîî âmil ve tesirler de (varlıkları inkâr edilememekle beraber) irâdeyi yok edecek veya tesirsiz bırakacak kuvvette değildir. İrâdeli insanın yapacağı fiiller kendine izâfe edilir ve «filân, şu işi yaptı veya yapmadı» denir. İşte bu fiiller de iyilik, veya, kötülük vasfına lâıyk olurlar. (*)

Aynı meselede mâtürîdîlerin görüş ve delilleri:

Fiillerin hüsn ve kubh ile vasıflanmaları aslıdır. Akıl, birçok fi'lin iyilik veya kötülüğünü, şeriat gelmeden de idrâk eder. Akıl, sadece, şer'in getirdiklerini idrâke âlet değildir. Fiiller, şeriatın emir ve nehiyelerine girdiği için ve sonradan, iyilik ve kötülük vasfını kazanmış değildirler. Allah, iyi olduğu için bir kısım fiilleri emretmiş, aslında kötü oldukları için de diğer bir kısmını nehyetmiştir. Bu konuda fiilleri üçe ayırabiliriz:

I — Akıl, muhakemeye lüzum hissetmeden idrâk edebileceği kısım: (Allahın varlık ve birliğini bilmek ve inanmak, adâlet, ih-san (iyilik etmek), iyilik yapana karşı şükran, hayat kurtarmak gibi.) Bunların hüsnünü akıl muhakeme etmeden ve şer'in gelmesinden önce de kavrar ve bulur.

II — İstidlâl ve aklî muhakeme yoluyla idrâk edebileceği kısım: Hakkı üstün kılmak için cihadın, bir câninin elinden bir masumu kurtarmak amacıyla yalanın (1) güzel olduğu da bu kısma girer. Bu iki maddede geçen örneklerin zıtlarını da akıl, aynı yollarla çirkin ve kötü olarak idrâk eder.

III — Şer'in beyanı olmadan kavrayamayacağı, hüsn veya kubhunu bulamayacağı kısım: (İbâdetin şekilleri, insanlar arasında cârî olan türlü akitlere dair birçok kaideler de buraya girer.)

Şeriat, önceki iki kısımda aklı te'yîd ettiği gibi, son kısımda da ona bulamayacağını açıklar.

Delillerine gelince:

A — İyilik ve kötülük, aslında var olmasaydı, şeriat gelmeden

(1) Şerri ve zararı az olan fi'li tercih.

(*) Geniş izah için bak: (İşârât'ul-merâm 261).

önce, meselâ yalan ile doğrunun bu bakımdan birbirine eşit olması gerekirdi. Şer'in, bunlardan birini diğerine tercih ederek emretmesi ise abes olurdu. Abesle iştiğal, Hakîm olan Allah'ın hikmetine aykırıdır.

B — İyilik, kötülük aslî ve aklî olmasaydı; beşeri, bazı şeyleri yapmak, bazılarını da yapmamak üzere mükellef kılmak, behimî zevklerine mani olmak, bil-hassa bu fiillerden dolayı âhirette mükâfât veya ceza vermek mânasız olurdu. Halbuki durum böyle değildir. Din kaideleri büyük ve derin hikmetler üzerine oturtulmuştur. Hüsn ve kubh da bu hikmet ve maslahatların temellerinden biridir.

C — Eğer fiillerin güzellik ve çirkinlikleri şer'i olsa (aslında bu vasıfları yokken, din onlara bu vasfı takmış bulunsa) idi, meselâ, yalanın kötü, doğrunun iyi, adâletin güzel, zulmün çirkin, ih-sanın iyi, zıddının çirkin olması gibi vasıflarda bütün insanlık âleminin her yer ve zamanda ittifak etmemeleri gerekirdi. Halbuki bunların böyle olduğunda, dinli, dinsiz her insan fikir birliği etmiştir.

Şimdi bahsin ikinci meselesini görelim:

Hüsn ve kubh, şeriat gelmeden insanların mükellef olmalarını gerektirir mi ?

1 — **Eş'arîler**, birinci meseledeki görüşlerinin tabîî bir neticesi olarak, mademki akıl, din gelmeden iyilik ve kötülüğü idrâk edemez, o halde hiç bir hükümlerle de akıl sahibi mükellef olamaz, mükellef olmak, şer'in vürûduna (gelmesine) bağlıdır diyorlar.

2 — **Mu'tezile**: Hüsn ve kubhu meydana (açık) olan fiillerin, şeriat gelmeden de akıl sahiplerine vacip olduğunu iddia ederler. Bu iddianın sonucu şudur: gerek şeriat gelmeden önce, gerekse dinin yayılma ve doğru olarak sunulma sahasından uzak (kutuplar, bazı adalar gibi) yerlerde yaşayan insanlar, iyiliğini bildikleri fiillerle mükellef (onları yapmaya mecbur), kötülüğünü bildikleri fiillerle de mükellef (onları da yapmamaya mecburdurlar). Yoksa azâb görürler.

3 — **Mâtürîdî'lere** gelince: onlar bu konuda ikiye ayrılmışlardır: **Buhâra fakihleri** (İbn-i Hümmâm'da bunların görüşüne iştirâk eder), birinci meselede eş'arîlerden ayrıldıkları halde bu meselede onlara uyan görüştedirler. Derler ki, bir fi'lin iyi veya kötü olduğunu idrâk başka, onunla mükellef olmak başkadır. Birincisi (bazı fiiller hariç) akıl için mümkün olduğu halde, bundan ikinci sık meydana gelmez. Vacip veya haram etmek yalnız şer'a ait bir keyfiyettir. Şu âyet de buna delildir: (وما كنا معذبين حتى نبعث رسولا)

Biz, peygamber (elçi) göndermedikçe aslâ azâb etmeyiz.) İsrâ: 15.

Matürîdî'lerin **ikinci gurubu** ise şu görüştedirler: Akıl, Allah'ın varlık ve birliğini, şeriat gelmeden önce de idrâk edebilir. Bununla da mükelleftir. Geri kalan ahkâmı ise tam idrâk edemeyeceğinden onlarla mükellef değildir. Bunlar, yukarda geçen âyeti şöyle anlarlar: Allah, peygamber göndermedikçe (Nuh, Lût... kavminde olduğu gibi) dünyevî felâketlerle azâb etmez. Ama, şeriat gelmese dahî, Allahın varlık ve birliğine inanmayan, ona kulluk ve şükran arz etmeyen insanlar ahirette ceza görürler.

Ayrıca, yukarda geçen mükellefiyetin yaşında da ihtilâf edilmiş: Ebû-Mansur-i Mâtürîdî, mümeyyiz çocuk mükelleftir derken; Ebû-Zeyd Debûsî, Pezdevî ve Serahsî ergenliği ve tecrube aklını şart koşmuşlardır. Tecrube aklından maksadları kâinat ve hâdiseleri tetkik ederek, eserden müessire istidlâl edebilecek bir zihin kuvvetidir.

İhtilâf edilen **üçüncü mesele: itâat** edene azâb, güç yetmeyecek işi teklif caiz midir, değil midir?

Hiçbir fenalık yapmadan ömrünü ibadetle geçiren bir insana azâb etmek Allah için caiz midir? **Eş'âriler** caizdir diyorlar. Delil olarak ileri sürdükleri şudur: Allah, her şeyin yaratıcısı ve tek malikidir. Kendi mülkünde istediği gibi tasarruf eder. Onun için bunlar kabîh değildir. Bu akıl cihetinden böyledir. Fakat şer'an caiz değildir. Yani islâma göre böyle bir insan azâb görmez.

Mâtürîdîlere gelince, onlar, böyle bir zâta azâb aklen de şer'an da caiz değildir derler. Eğer bu caiz olsaydı, kötülük edenle iyilik ve itaat edenin Allah indinde eşit olması icabederdi. Bu ise ilâhî adâlet ve kemâle aykırıdır.

Mâ-lâ yutâk (مالا يطاق) yani (beşerin kudreti dahilinde olmayan bir şeyi kullara teklif) meselesindeki ihtilâfa geçmeden önce, bunun ne demek olduğunu görelim:

«**Teklif**» lügat bakımından, zor ve külfetli bir işi bir kimseye yüklemek demektir. Terim (ıstılâhî) mânası ise: **ta'ciz** (yapamadığını meydana koymak) **kastı olmaksızın bir işi bir kimseden istemek** ve ona yüklemek demektir.

Mâ-lâ yutâk, beşer kudret ve gücünün üstünde olan şeydir. İslâm âlimleri bunu üç kısma ayırmışlardır:

1 — Ednâ (aşağı, ilk) mertebesi. Bu, gerek akıl, gerekse, âdet yönlerinden mümkün ve beşerin kudreti dahilinde olmakla beraber, olmayacağını Allah bildiği, yahut haber verdiği için olması mümteni' (imkânsız) olan şeydir. Küfür içinde yaşamış ve ölmüş insanların imanı gibi. Bu insanların iman etmeleri mümkün ve kudretle-

ri dahilinde idi. Ama bunlar, iradelerini o yöne sarfetmeyeceklerinden bu husus daha önceden Allah tarafından biliniyordu. Çünkü Allah, her şeyi bütün zaman ve mekânlarda, olduktan sonra veya olmadan önce aynen bilir. Bu hale göre, muayyen bir kâfir düşünelim. Bunun iman etmesi her zaman mümkün. Fakat acaba iman edecek mi, biz bunu bilemeyiz. Ama Allah bilir. İşte bu adam, ölünceye kadar iman etmeyecekse, Allah ilminde onun iman etmeyeceği belli ve sabittir. Bunun imanı, âdet ve akıl yönlerinden mümkün olduğu halde, Allah'ın ilmine göre (ki bu ilimde ma'lûma, yani onun kendi isteği ile iman etmeyeceğine göre sabit olmuştur) muhâl ve mümteni'dir.

2 — Evsat (orta) mertebe ve derecesi: Aslında ve akıl yönünden mümkün olduğu halde âdet olmadığından, beşer güç ve imkânlarına göre mümteni' olandır. Bir şey yaratmak, uçmak (kanatsız, uçaksız) gibi.

3 — Aksâ (en son) mertebesi: Bu, esasen ve aklen mümteni' olandır. Zıtların ictimâi nakizların (çelişiklerin) ictimâi gibi. Meselâ, siyahla beyazın (zıtlar) aynı yerde aynı zamanda bulunmaları gibi. Kezâ, bir şeyin aynı yer ve zamanda hem var olması hem de yok olması gibi. (1)

Bu üç dereceden birincisi ile teklif caizdir. Çünkü anlatıldığı gibi, bu mertebede olan mümteni'ler aslında mümkündür.

Son iki derecede yer alan mümteni'lerle insanları mükellef kılmak Allah hakkında caiz midir? İşte bu konuda ihtilâf edilmiştir. Hüsn ve kubhun aklî olmadığını iddiâ eden eş'arî ve cebrîlere göre bunlarla teklif Allah hakkında caizdir, kabîh değildir. Yalnız şunu unutmamak gerekir ki, bu caizdir sözü sadece (akıl yönünden) caizdir mânâsınadır. Yoksa, bunlarla Allahın kullarını mükellef kılmadığı hususunda ihtilâf yoktur.

Husün ve kubhun, kısmen veya tamamen aklî olduğunu ileri süren matürîdî ve mu'tezileye göre ise, bu iki derecedeki mümteni' ile kulları mükellef kılmak, Allah hakkında akıl yönünden de caiz değildir. Bu, Onun ilim, hikmet, adâlet gibi kemâl sıfatlarına aykırıdır. (2)

(1) Burada kullanılan (mümteni' ile mümkün'in) karşılığında «vacip» tabiri vardır. Vacipten maksat: olması, bulunması zarûri olan, olmaması düşünülemezdir. Meselâ, bu kâinatın var olabilmesi için (Allah) in var olmasının vücubu gibi. Mümteni' olmaması ve bulunmaması zarûri olan, olması düşünülemez demektir. Allah için ortak gibi. Buna (muhâl ve müstahil) de denir. (Mümkün) ise, olması ve olmaması zarûri olmayan, her iki yönü eşit olandır. Kâinat gibi.

(2) Bu konu ve umûmiyetle husûn kubuh meselesi için bak:

المسامرة في شرح المسامرة لابن الهمام : ٢٣٥، اشارات المرام للبياضى : ٢٤١

HÂKİM VE HİKMET :

Din vâzı (hâkim) olan Allah teâlâ'nın bir adı da «HAKÎM» dir. Hikmet O'nun hakkında kullanılınca şu mânaya gelir: «Her şeyi ezelde bilmesi, zamanı gelince son derece güzel, sağlam ve yerinde, yaratması».

Hikmet lügatta menetmek mânasına gelen (hüküm) den alınmıştır. Hayvan ağzına takılan gеме de (onu sağa sola sapmaktan menettiği için) «hikmet» denir. Bu kelime, daha sonraları, bu asıl mâna ile ilgileri dolayısıyla şu mânalarda kullanılmıştır: «İllet (müessir sebep), fâide, maslahat, varlığın hakikatine nüfuz, doğruyu bilmek ve bulmak, hayırlı ve iyi davranış».

Usûl-i fıkıh'ta hikmetten ne kastedildiğine gelince şuna dikkat etmek gerekir: Bir işten hasıl olan fayda ve maslahata dört bakımdan dört ayrı isim verilmiştir:

- 1 — İşin sonunda elde edildiği için (bu itibarla) «ğâye»
- 2 — İşin sonuç ve semeresi olması bakımından «fâide»
- 3 — İş yapanın o işten maksat ve matlûbu olması bakımından «ğaraz»
- 4 — İş yapmanın o iş üzerine eğilip yönelmeye sebep ve sâik (sevkedici) olması bakımından «illet-i ğâiye».

İşte bizim burada meşğul olacağımız hikmet «illet-i ğâiye» mânasınadır.

Allah, şer'î hükümleri koyarken, eşyayı yaratırken, dünyevî ve uhrevî bir takım fayda ve maslahatlar gözetmiş, bazı maksatlar takip etmiş midir?. Bu konu hem son derecede önemli, hem de ihtilâfıdır. Usûl ve kelâm kitaplarında bu mevzu şu başlık altında incelenir: «İlâhî olan fiil ve irâdeler hikmetler ve garazlarla muallel midir (illetlenmiş midir)?»

Eş'ariyye ve cebriyye hayır diyor. Sebep olarak da şunu ileri sürüyorlar: Bir işi, bir hikmet ve ğaraza göre yapmak, o ğarazı elde ederek eksik gidermek demektir. Allah ise eksiklik ve tamamlanmak gibi şeylerden münezzehtir. Sonra, varlıklar içinde, zararlı hayvanlar, sârî hastalıklar gibi birçok şeyler var ki bunlarda bir hikmet ve fayda aramak boşunadır. Bunlardan anlıyoruz ki, İlâhî fiillerde hikmet yoktur.

Bunlara mukabil, mu'tezile ve mâtüridiyye ise, Allah'ın irâde ve fiillerinde hikmet vardır. Bu hikmet ve maslahatların faydası kullara raci' ve ait olduğundan Allahın bunlarla eksik gidermesi bahis konusu değildir. Fiiller ve irâdelerde hikmet ve maslahatların bulunması Allahın şânına aykırı değil, bilâkis lâyıktır. Çünkü kemâl, kemâli gerektirir. Allah kâmillerin ekmevidir. Hikmet de

bir kemaldır. Hikmetsiz iş ve irâde abestir, mânasızdır. Bu ise eksiklikten ileri gelir; işte Allah bundan münezzehtir, diyorlar.

Zararlı hayvanlara ve bulaşıcı hastalıklara gelince derler ki: 1 — Bizim ilmimiz her şeyi kaplamış ve kuşatmış değildir. Günden güne yapılan keşifler, nice faydasız sanılan şeylerin faydalarını ortaya koyuyor. 2 — Zararlı görülen bazı şeyler ve hastalıklar yanında, onlara ğalip (onlardan daha çok ve üstün) maddî ve mânevî faydalar vardır. Allah zarar ve şer bulunmayan âlemler de yaratmıştır. Cennet bunlardan biridir.

İşte Allah, din hükümlerini vazederken de böyle bir takım hikmet ve maksatlar takip buyurmuştur.

Buraya kadar mu'tezile ile mâtüridiyye hemfikirdir. Bu hikmet ve maslahatlara riâyet Allah için vacip midir, yoksa bunlar âdî (onun âdet ve sünneti) ve ilâhî birer lütuf mudur meselesinde bu iki mezhep mensupları birbirinden ayrılmışlar; mu'tezile birincisini, mâtüridiyye de —haklı ve isâbetli olarak — ikincisini kabul etmiştir.

Bu izahlardan varılan netice şudur: şer'î hükümlerde, müessir olarak hikmet ve maslahatların varlığını kabul edenlere göre, bunlar, kıyas bahsinde gördüğümüz illetlerin mesnedi (dayanağı), illetler de hükümlerin mesnedidir. Bu maksatlar ve hikmetler de dünyevî ve uhrevî olmak üzere ikiye ayrılır. Bunların tafsilâtı için «maslahat» bahsine bakmak gerekir.

Husûn kubûh bahsinden hemen sonra «bid'at» meselesini görmemiz gerekirdi. Fakat bu mesele biraz uzayacağından, konunun bütünlüğünü bozmaması için onu en sonda göreceğiz.

IV. BÖLÜM

EL-MAHKÛM'Ü FÎH (المحكوم فيه)

(Mükelleflerin işleri)

Teklif edilen fiilde usul bakımından bir takım şartlar aranır:

- 1 — Mümkün olmak (Bunun tafsili hâkim bahsinde geçti).
- 2 — Kulun, kendi irâde ve ihtiyarıyla kesbedebileceği (yapabileceği) bir iş olmak.
- 3 — Emrolunan tarafından (mükellef) açıkça bilinmek.
- 4 — Ayrıca Allah tarafından emrolunduğu da malûm olmak. Çünkü, Allah tarafından emrolunduğu bilinmeyen bir hususla Ona kulluk ve imtisâl edilemez (Bu şart daha ziyâde ibâdetlere mahsustur.)

Kudret bahsi :

Bundan önceki dersimizde (teklif'ü mâ-lâ yutâk) meselesinde kudretten bahsetmiş, Allahın, kullarını, kudret ve imkânları dahilinde olmayan fiillerle mükellef kılmadığını söylemiştik. Şimdi burada, bir başka açıdan tekrar kudret bahsine dönüyoruz.

Bazı kimseler şöyle düşünmüşlerdir: Kullar, bir işle mükellef kılındıkları zaman, o işi yapmak için gerekli bulunan kudrete sahip değillerdir. Çünkü bu kudreti, Allah onlarda, o işi yapmak istedikleri zaman yaratacaktır. O halde, mükellef kılındıkları zaman bu kudrete sahip olmadıklarından bir çeşit (teklif-i mâ-lâ yutâk) meydana gelmiş olur.

Başta mâtüridiler olduğu halde bir kısım ehl-i sünnet imamları ise bu itiraza, şu taksim ve izahla cevap vermişlerdir:

Kudret, fiilden önce (قبل الفعل) bulunan ,ve fiille beraber bulunan (مع الفعل) diye iki kısma ayrılır. Teklifte esas (menat) olan kudret fiilden önce bulunan kudrettir ki bu da, yapabilme imkânı (miknet), yahut başka bir deyişle, vasıta ve aletlerin selâmette olmasıdır. Bu kudret kullarda, fiilden önce de bulunduğu için, kudretsiz teklif bahis konusu değildir. Bu kudrete hem yapmaya, hem yapmamaya elverişli olduğu için (irâde'de olduğu gibi) küllî kudret de denmiştir.

Yapma esnasında Allah'ın yaratması (imkânımızı devam ettirmesi) ile kullandığımız kudrete ise cüz'î kudret denir. İşte bu cüz'î kudret fiille berâber bulunur, ondan evvel bulunmaz. Fakat Allah, teklifini bu kudrete değil, daha önce de bulunan (imkân mânasına olan) kudrete bağlamıştır.

Bu kudretin ilmî tarifi şudur: (Mükellefi, birçok hallerde (nadiyen değil), meşakkatsiz olarak emrolunduğunu yerine getirmeye mütemekkin (imkân sahibi) kılan kudrettir.

Tarif münasebetiyle, fıkıh usûlü bakımından husûsî bir önemi bulunan «meşakkat = güçlük» tabiri üzerinde biraz duracağız.

Meşakkat ve mükellefiyet :

Mükellefin güç ve kudreti altına giren fakat, yapılmasında **meşakkat** (güçlük) bulunan ameller (iş ve ibâdetler) **iki kısma ayrılır:**

1 — Yapılagelen işler içinde, alışılmamış şekilde bir güçlük arzeden ve icrâsı ruhlara son derece ağır gelen işler. Bunlarla Allahın kullarını mükellef tutması aklen caiz ise de, şer'an (dinde) böyle bir teklif vaki' olmamış, bilâkis şâri', Kur'an-ı kerim'de, kullarını güçlüğe düşürmek istemediğini çok kere ifade buyurmuştur. (يرد الله بكم اليسر ولا يريد بكم العسر) — Allah, sizin için kolaylık ister. zorluk istemez.) Bakara: 185. (ما يريد الله ليجعل عليكم من حرج) — Allah, üzerinize güçlük kılmak murâd etmez» (Mâide: 6).

Bu ve benzeri nasslardan başka, hasta ve yolcu için oruç hakkında tanınan ruhsat, zarûrete düşmüş kimse için az miktar haram yiyecek yeme müsaadesi gibi vakıalar da buna delâlet eder.

2 — Birinci derecede güç olmamakla beraber, tekliften önce yapılmadığından alışılmamış bulunan ve bu yüzden, nefse ağır gelen işler. Bunlar, alışanlar için bir güçlük arzetmediğinden, onlara göre «meşakkatli» de değildirler. İşte bu cins külfetli işlerle şüphesiz Allah, kullarını mükellef kılmıştır. Fakat, bunlardan gözetilen, kullara meşakkat vermek değil, onlara ait maddî ve mânevî bir takım maslahatların teminidir. Bu, doktorun iyi etmek için, hastasına verdiği acı ilâca bir dereceye kadar (sonuç bakımından) benzetilebilir.

Allahın, kulları için güçlük ve meşakkat istemediği sabit olunca, kulun sevap kastıyla kendini güçlüğe koşmasının caiz olmadığı da ortaya çıkmış olur. **Kul, ibâdet ve hareketlerinde güçlüğü değil, ecri büyük olanları hedef edinecektir.**

Allahın izin verdiği veya emrettiği bir fiilde meşakkat, mükellefin arzusu ile değil de; onun, iradesi haricinde meydana gelirse (hastalık, dermansızlık gibi) bu gibi yerlerde şer'in ruhsat kapıları açılır. Beden, akıl veya mala zarar verdiği halde ruhsatları kullanmamak Allahın maksuduna aykırı hareket etmek olur.

Yukarda menat-ut'teklif (mükellef kılmanın dayanağı) olan kudreti tarif etmiştik. Fiilden önce bulunan bu kudret «mümekkine» ve «müyessire» diye de ikiye ayrılır:

Mümekkin kudret (القدرة الممكنة) isminden de anlaşılacağı üzere-mükellefe, fazla güçlüğü maruz kalmadan, vazifesini ifaye imkân veren (aşğarî) kudrettir. Bu, namaz, oruç gibi bedenle yapılan vacipler için şart kılınmıştır. Müyessir kudret (القدرة الميسرة) ise, birincisinden fazla olarak, mükellefe, vacibi edada kolaylık bahşeden kudrettir. Bu da, zekât, öşür gibi malla yapılan vaciplerde şart koşulmuştur. Birinci kudret, sırf şart olduğundan; o gitmekle, o yüzden borçlandığımız vacipler düşmez. Namaz vakti girdiğinde sıhhat üzere olan bir mükellef, bilâhare o namazı kılmadan sıhhatini kaybetse, namaz üzerinden düşmez. Halbuki, ikinci nevi kudret, **illet mânasında** şart nevinden olduğu için, meşrutundan hiç ayrılmaz. O bulunmazsa meşrutu da sakıt olur. Meselâ, malın nemâsı (artma) müyessir kudret olarak zekâta şart kılınmıştır. Nisâb da zekâta ehil olmanın şartıdır. Yıl başında nisâb miktarı nâmî malı olan bir mükellef, yıl ortasında bu malı gaybetse, zekât sakıt olur (zekât borcundan kurtulunmuş bulunur.)

V. BÖLÜM EL-MAHKÛM'U ALEYH (Usûl bakımından mükellef)

Mükellef olmanın şartları (yahut mükellefin vasıfları) :

A — Mükellefliğin ilk şartı teklifi **anlamaktır**. Çünkü, teklifi ifâde eden hitabı anhyamayan kimseyi mükellef tutmak imkânsızdır. Allahın, tekliften maksûdu, ya mükellefin amel etmesi yahut, «bana teklif hitabı vasıl olmadı» gibi bir itiraza yer kalmamasıdır:

لكيلا يكون للناس على الله حجة بعد الرسل

Elçiler (rasuller) den sonra, insanların, Allah'a karşı — itiraza — delilleri olmasın diye...» Nisâ: 165

Anlamayandan bu iki neticeyi beklemek mümkün değildir.

(Biz her peygamberi, ancak kavminin lisanıyla gönderdik ki onlara açıklaya...» İbrâhim: 4

Bu hitabı anlama şart ve vafına şöylece itiraz edilmiştir:

Şeriâtın (islâm dininin) umûmî ve cihansûmul olduğu sabit bir gerçektir. Halbuki insanlar içinde arap olan ve arapçayı anlayanlar bulunduğu gibi, bu dili anlamıyanlar da vardır. Teklifi anlamak mükellefiyetin şartı olursa, anlamıyana arapça hitabetmek nasıl olabilir?

Buna karşı üç hal tarzı ileri sürülebilir:

1 — Kur'an-ı kerimin, islâma da'vet edilen milletlerin dillerine çevrilmesi.

2 — Arap olmayanları, dine dâvet etmeden önce arapçayı öğrenmeye da'vet.

3 — Müslümanlardan bir grubun, muhtelif milletlerin dillerini iyi bir şekilde öğrenerek, da'vetin esaslarını gereği gibi onlara tebliğ etmelerinin vucubu.

I — Birinci şakkın vücûbuna dair kat'î bir delil yoktur. Hatta cevazında dahi ihtilâf edilmiştir. Mütakaddimûn, (bazıları müstennâ) «terceme, mütercimnin fikri ve buluşudur. O da, isabet edebileceği gibi hata da edebilir. Bu sebeple terceme caiz değildir» demişlerdir.

Müteahhirûn çoğunluğu ise: Rasûlullah (S.A.) in, kiralara gönderdiği mektuplarda bulunan âyetlerle, Habeşistana göçen muhacirlerin, Necâşî huzurunda okudukları âyetlerin terceme edilmek suretiyle tebliğ edildiklerini ileri sürerek cevazına kani olmuşlardır. Şu halde bu farzdır denemez. Çünkü cevâzı bile ihtilâflıdır.

II — Arap olmayanlara arapça öğrenmenin farz olduğuna dair de tek dinî delil mevcut değildir.

III — Geriye üçüncü hal tarzı kalıyor. Çeşitli milletlerin dillerini öğrenerek islâmı, olduğu gibi onlara tebliğ etmek ve itirazlarını cevaplandırmak islâm ümmetine farz-ı kifâyedir. Eğer bir grup bunu yapmazsa hepsi mes'ul ve günahkâr olurlar. Nitekim Rasûlullah (S.A.) ashabından bir kaçına ibrânice öğrenmelerini emir buyurmuş ve kiralara gönderdiği mektupları, onların dillerini bilen kimseler vasıtasıyla göndermişlerdir.

B — Mükellef olmanın ikinci şartı «akıl»dır.

Bu kabiliyet, insandan insana farklı olduğundan ve onu ölçerek teklife esas olacak miktarını tesbit için bir âlet de bulunmadığından şâri' (Allah teâlâ), ona esas ve mi'yar olmak üzere bülûğu (ergenlik) almıştır. Davranışlarından akli başında olduğu anlaşılan bir kimse bâliğ olunca mükellefiyet çağına girer.

İnsanoğlu, akıl ve tasarruflarında istiklâl bakımından birkaç safha ve devre geçirdiği için hanefiler, ona ait hükümleri dört hayat devresine bölerek anlatmışlardır:

- 1 — Cenin devresi (başlangıçtan doğuma kadar)
- 2 — Doğumdan temyiz çağına kadar olan devre
- 3 — Temyizden bülûğ çağına kadar olan devre
- 4 — Bülûğdan sonraki devre.

Bunların tafsiline girmeden önce, insanla ilgili bulunan ehliyet üzerinde bir miktar durmak gerekmektedir:

Ehliyet :

Ehliyet, **vücub ehliyeti** (leh veya aleyhinde, şer'in vazettiği haklar için) ve **edâ ehliyeti** (yaptığı işin şer'an muteber olması için) olmak üzere iki kısma ayrılır.

Vücub ehliyeti: zimmetle (yüklenme ve mükellef olma durumu ile) olur. Zimmet: insanın leh ve aleyhinde bir takım hak ve vazifelerinin vücubunu gerektiren şer'i vassıdır.

Eda ehliyeti ise: akılladır. Akıl tamsa eda ehliyeti de tam ve kâmindir. Bu takdirde eda vacib olur. Akıl eksik (kâsır) ise, edâ ehliyeti de kâsırdır. Bu takdirde de eda vacib olmaz fakat bulunursa sahîh olur.

Şimdi bu iki türlü ehliyet bakımından insanın dört devresini inceleyelim:

BİRİNCİ DEVRE :

Ana rahminde teşekkül etmiş çocuğa (cenine) iki ayrı noktadan bakmak mümkündür. I — Annesinden bir cüz olarak, hareket ve sükûnu ona tabi olması bakımından ele alınırsa zimmeti ve leh veya aleyhinde bir vücub bahis konusu olmaz.

Hayat taşıyan bir nefis (canlı) olarak ele alınınca da hakkında zimmet sabit olur.

Bu iki durumdan birini diğerine tercih edemiyen fukaha, her ikisini de ayrı ayrı işleterek; müstakil olmayışı sebebiyle aleyhinde vücub olamaz, hayat taşıyan (ve bu bakımdan müstakil) bir varlık olması sebebiyle de lehinde vücub olur demişlerdir.

İşte bu kaideden hareket ederek, islâm hukukçularının büyük bir kısmı, cenine vasiyyet sahihtir. O varis olur; nesebi sabit olur, anasından ayrı olarak — köle ise — azâd edilmesi sahihtir demişler; fakat, velîsinin onun namına alacağı bir şeyin bedeli yine onun malından ödenemeyeceğini — aleyhinde bir vücub olabildiği için — ileri sürmüşlerdir.

Bazı islâm hukukçuları ise, canlı olarak ana rahminden ayrılıp doğmadıkça irs ve vasiyyetin sahih olmadığına zâhib olmuşlardır.

İKİNCİ DEVRE :

Çocuk canlı olarak ana rahminden ayrılıp doğunca istiklâli sabit olur. Artık onun zimmeti de tahakkuk etmiş ve leh veya aleyhinde vücub (hak ve vazife) ehliyeti kazanmıştır. Fakat aleyhine olan vücub biraz tafsile muhtaçtır:

Kul hakları, malî ve ticarî karşılıklar, meûnetler (kendinden değil, başka bir şey sebebiyle borçlu ve mükellef olma; usûr ve haraç gibi) misâli ibadet veya ceza mânası taşımayan (1) borçlar zimmetinde sabit olur (bunları yüklenir.)

Eğer zimmetinde sabit olacak olan, malî borç değil de bizzat edayı gerektiren fiiller ise, aczinden dolayı bunlarla mükellef olmaz (bunlar onun zimmetine geçmez). Bunun da misali, namaz, oruç, zekât gibi ibadetlerdir. Bu sebeple (ihtiyarî ve bizzat edâ zarûreti olduğundan) İmam Muhammed, bu çağdaki çocuğa fitir sadakası vacib olmaz, çünkü bunda ibadet mânası gâliptir demiş; İmam-ı A'zam'la Ebû-Yusuf ise, meûnet mânasını tercih ederek bu sadaka vacip olur görüşünde bulunmuşlardır. Ceza (ukûbet) ya gelince,

(1) Eğer ibâdet mânası taşıyorsa bu vassına bakılmaz.

bunu kat'iyen yüklenmez (cezâi ehliyeti yoktur). Çünkü ukûbet taksirin karşılığıdır. Çocuğa ise taksir (1) izafe edilemez.

ÜÇÜNCÜ DEVRE :

Çocuk temyiz çağına girince (iyiyi kötüden, faydalıyı zararlıdan ayırmaya başlama çağı) onun için eksik eda ehliyeti tahakkuk etmiş olur. Çünkü akli henüz kemâle ermemiştir.

Kâsır ehliyetle beraber onun hakkında sabit olan şeyler iki kısma ayrılır: I — Allah hakkı, II — Kul hakkı.

Birincisi, ya kötülüğe ihtimali olmayan iyi (hasen) dir «iman» gibi, ya iyiliğe ihtimali olmayan kötüdür «küfür» gibi, yahut da bu ikisi arasındadır «bedenî ibadetler» gibi. Birincisi ne zaman meydana gelse sahih olur. Çünkü o sırf (katışıksız) faydadır. İkincisi de uhrevî hükümler bakımından sahihtir. Dünyevî hüküm ve muâmeleye gelince; İmâm-ı A'zam ve İmam Muhammed'e göre bu bakımdan da sahih ve muteberdir. İmam Ebû-Yusuf'a göre ise — sırf zarar olduğu için — muteber değildir.

Üçüncü kısım, uhrevî bir takım maslahat ve faydalar taşıdığı için sahihtir. Fakat borçlu olma durumu yoktur.

Kul hakları da ya sırf fayda, ya sırf zarar, ya da bu ikisi arasında müşterektir.

Sırf fayda olan, velisinin iznine ihtiyaç olmaksızın sahihtir. Hibe ve sadaka kabulü, bir işte ücretle çalıştığı zaman karşılığına hak kazanması gibi.

Eğer sırf zarar ise, bu çeşit tasarruflara, velisi izin verse bile salâhiyetli değildir. Boşama, âzâd etme, hibe ve sadaka verme gibi.

Alış veriş, nikâh gibi hem kâr hem de zarar celbedebilen tasarruflara gelince, bunlara ancak velisinin izniyle mâlik olabilir.

DÖRDÜNCÜ DEVRE :

Çocuk balığ olunca (ergenlik çağına girince) artık ehliyeti tamamlanmış olur. Ancak bazı ârizalar bu ehliyeti ya tamamen yok eder ya da zedelerler. Hanefî fakihler, bu ârizaları husûsî bir fasıl içinde bahis konusu eder ve adına «ehliyetin ârizaları» derler.

(1) Kaçınılması mümkün bir hata işlemek.

EHLİYETİN ÂRIZALARI (عوارض الاهلية)

Ya tamamen ortadan kaldırmak, ya da değiştirmek suretiyle ehliyetlere (vücub ve edâ) tesir eden ârizalar «semavî» ve «müktesebe» olmak üzere iki çeşittir.

Birincisi, kul tarafından ve onun iradesiyle meydana gelmemiş olan; ikincisi ise — ister mükellefin kendinden, ister başkasından olsun — kulun irâde ve ihtiyarıyla meydana gelen ârizalardır.

SEMAVÎ ÂRIZALAR

1 — Cünûn (Delilik) :

Cünun: İyi ile kötüyü birbirinden ayıran, işlerin neticesini idrak eden zihin kuvveti ve ruh kabiliyyetinin bozulmasıdır. Bu netice hangi sebeple meydana gelmiş olursa olsun hüküm bakımından müsavidir. İki kısma ayrılır:

A — Devamlı (mutbık — مطبق) : Bu mükellefin bütün vakitlerini kaplayan deliliktir.

B — Devamlı olmayan (Ğayr'u mutbık — غير مطبق) : Bu da onun bütün vakitlerini kaplamayıp, zaman zaman gelip geçici olan deliliktir.

Deliden bütün ibadetler sakıttır. Bu zimmetten düşüş, istihsan yoluyla, deliliğin devamına göre kayd altına alınmıştır. Şöyle ki: ârıza, bir günle bir geceyi geçivermekle namaz, bütün ayı kaplamasıyla oruç, bütün yılı kaplamasıyla da zekât sakıt olur.

Deli, bir başkasının malını itlâf ederse, zarar malından ödetilir. Çünkü, ğayrın malı ma'sûm (şer'an korunmuş) dur. Delilik özrü bu ismeti ortadan kaldırmaz.

Delinin sözlü tasarrufları, ikrârları ve akitleri muteber değildir. İsterse velisi izin vermiş bulunsun.

Ârıza gelip geçici ise, normal zamanlarındaki tasarrufları muteberdir. M: 943, 941, 980).

2 — Sığar (الصغر — Küçüklük): Küçük yaşta olanların durumu yukarda geçti. Küçük, kendini idareden âciz olduğu için ona bir veli tayin edilir. Onun bütün işlerini bu veli idâre eder. (M: 642)

3 — **Ateh** (**الته** — Binamak): Sözlere birbirini tutmayan, bazan akıllı, bazan deli gibi konuşan insanların hâlidir. (M: 945)

Binama yaş ile mukayyed değildir. Ekseriya yaşlılarda görülmele beraber bazan çocuklarda da görülebilir. Bu sebeple: «Bâliğ binak, hüküm bakımından, mümeyyiz sabî gibidir. denmiştir. M: 978).

Mümeyyiz sabî hakkında carî olan bütün hükümler, bâliğ binaklar için de carîdir. Onun gibi bu da (binak) vekil olabilir. Fakat, akitlerden hasıl olan bütün haklar ve zararlar vekile değil müvekkile âid ve muzaf olur.

4 — **Nisyan** (**النسيان** — Unutmak): Bu, ihtiyaç duyulduğu vakit bir şeyi hatıra getirememektir.

Unutma, ne vücut ne de eda ehliyetlerini ortadan kaldırır. Akıl yerinde ve tam olduğundan bu ehliyetler de bâkîdir. Hükümüne gelince:

Kul haklarında muteber bir özür değildir. Zira, islâmda kul hakları muhteremdir. Bu durum, unutmakla ortadan kalkmaz. Bu sebeple, bir kimse unutarak diğerinin malını itlâf etse ödemeye mecburdur.

Allah haklarına gelince: Bunda unutmanın iki özelliği vardır:

A) Bu hususta unutmak özürdür. Zira Rasûlullah (S.A.) şöyle buyurmuşlardır: (... رفع عن امتي الخطأ والنسيان ...) Keşf'ul-hafâ: 1/433.

B) Unutanın işlediği fi'le hüküm terettüb eder; ancak iki şartı vardır:

1 — Unutana, üzerinde bulunduğu işi hatırlatacak bir durumun bulunması.

2 — Unutarak işlediği fi'le onu sevkeden bir şeyin bulunması.

Meselâ, namaz kılan birisi unutarak yer veya konuşursa bu fiiller namazını bozar. Çünkü namaz hali ona namazı hatırlatmakta ve namaz kılariken yemeye veya konuşmaya sevkeden tabî bir sâik de bulunmamaktadır.

Bu iki şarttan birisi bulunmazsa, unutmak halinde işlenen fi'lin hükmü yoktur. Oruç tutan kimsenin unutarak yemesi ve içmesi gibi. Çünkü oruç bu hali hatırlatıcı değildir. İnsan tabiatı da onu yemeye ve içmeye sevketmektedir.

5 — **Uyku** (**النوم** — Nivm): Bu, hitabı anlamaya mani' bir haldir. Bu sebeple edâ hitabının tehirine sebep olur. Fakat vücut düşmez. Çünkü uyku, zimmet vasfını ihlâl etmiş değildir. Bunun için de uyanınca kaza etmesi vaciptir.

Uyuyan bir kimse diğerinin üzerine düşer ve onu itlâf ederse diyetini verir. Uyku irâdeyi ortadan kaldırdığı için, uyuyanın sözleri mu'teber değildir.

6 — **Bayılmak** (**الانغماء**): Bu uykudan daha kuvvetli ve şiddetli bir ârizadır. Sahibinden çıkan sözlerin hükmünü iptal eder. Çok uzarsa namaz da sakıt olur. Ancak, bir ay ve yıl gibi uzaması pek vaki' olmadığından, oruç ve zekâtı düşürmez.

7 — **Kölelik** (**الرق**): Milletlerin hayatında esirlik ve kölelik bazan zarûrî olarak bulunmuştur. Bunlar, kâğıt üzerinde kalacak fikir ve prensiplerle yok olmaz. Hür ferdlerin ruhlarına sindirilecek bir ictimâî ve insanî terbiye ile tatbikî telkin bu gibi ârizaların önünü alabilir. İşte islâm, şu ikinci yolu tatbik ederek, önce cemiyyet hayatında var olan ve fakat hayvan hatta eşyadan farklı bulunmayan kölelik müessesesini islâh etmiş; kölelerin insan olduğunu ve insanî bir takım haklara malik bulduklarını kabul ettirmiş, sonra da aldığı tedbirler, koyduğu kaideler (âzâd kaide ve sebepleri gibi.) sayesinde onları hürriyetlerine kavuşturmuştur.

Şimdi usûl-i fıkıh bakımından, kölelik hâlinin ehliyet durumunu inceleyelim:

Kölelik ve âzâd (hürriyete kavuşturma) tecezzî kabul etmez. Yani, kısmen hür kısmen köle olma durumu yoktur. İmameyne göre (Ebu-Yusuf ve Muhammed) bir kısmı âzâd edilen kölenin tümü âzâd edilmiş olur.

Kölelik «hürlerin tasarrufundan hükmen acz» mânasına geldiğinden, kölenin mülkiyet hakkı yoktur. Onun kendisi dahi başkasının memlûküdür.

Eğer köle mükâteb (bedelini ödeyip hür olmak üzere sahibiyile anlaşmış) ise, mülkiyet hakkına zarûrî olarak sahip bulunur.

Köle, izinli tasarruf (ticaret izni gibi), nikâh, hayat ve kan haklarına mâliktir.

Köle, mükellefiyet ve ceza ehliyeti bakımından da hür gibi değildir.

Borçlanmaz, ikiden fazla evlenemez, iddet, talak ve diyeti hürlerininkinin yarısı kadardır. Kazf haddi (iffete iftira cezası) seksen değil kırk celdedir.

8, 9 — **Hayız ve nifâs** (Ay hâli ve lohusalık) :

Bunlar da vücut ve eda ehliyetini düşürmezler. Ancak, gerek oruç ve gerekse namazın edası, bu ârizalardan temizlenmedikçe mümkün değildir. Bu husus nass ile sabittir. Temizlik hasıl olduktan sonra, oruç kaza edilir, namaz ise çok birikeceğinden ve kazasında güçlük olduğundan Şâri' tarafından affedilmiştir.

10 — **Hastalık** (المرض) : Hastalık bazı hususlarda hastayı âciz duruma düşürürse de, aklını ihlâl etmediği için, gerek Allah ve gerekse kul hakları konularında ehliyeti yok etmez. Bu sebeple, hastadan, namaz, zekât, ailesine zarûrî masraf gibi vazifeleri düşmediği gibi, nikâhı, talâkı (boşaması) ve bütün akitleri muteberdir.

Fakat, hastalık ne de olsa bir nevi âczi gerektirdiği için, hasta, ibadetleri imkânına göre yapar. Hastalık arttıkça ibâdet eksilir. Şöyle ki, ayakta namaz kılamayan hasta oturarak; oturarak kılamayan da sırt üstü yatarak namaz kılabilir.

Hastalık bazan ölümle neticelenebilir. Ölüm ise, vâris ve alacaklıların, mal bakımından ölene halef olmalarını sağlar. Bu sebeple ,eğer hastalık ölümle neticelenirse, başlangıçtan ölüme kadar hasta mahcûr (tasarrufları kısıtlanmış) sayılır. Malının üçte birinden fazlasına şâmil tasarrufları verese lehine, tamamı da alacaklı lehine olmak üzere muteber sayılmayıp bozulur. Binaenaleyh, ölümle neticelenen hastalığı sırasında malının tümünü bir kimseye hibe etse, vefat edince varisler bu hibeye razı olmasalar, üçte ikisi hibe edilene verilmeyip, verese arasında taksim edilir. Kezâ, birine borçlu bulunsa ,borcunun tutarına göre — icabında — bütün malı, hibe edilene verilmeyip alacaklıya verilir. (M: 1595, 1601, 1605), (M: 393, 879, 880).

İslâm'da vârise vasiyyet — önce — caiz idi. Nesih bahsinde geçen:

كتب عليكم اذا حضر احدكم الموت ان ترك خيراً الوصية للوالدين والاقربين

âyeti kerimesi bunu ifâde buyurmaktadır. Ancak, bu vecibe bilâ-here şu âyet ve hadislerle ortadan kaldırılmış, artık vârise vasiyyet caiz olmaktan çıkmıştır:

يوصيكم الله في اولادكم للذكر مثل حظ الانثيين...

Allah, çocuklarınız hakkında, erkek için, iki kadın hissesi kadar ..... emir ve vasiyyet eder. (Nisâ: 11).

ان الله اعطى كل ذي حق حقه الا وصية لوارث

Allah, her hak sahibine hakkını verdi. Artık vârise — veraset hakkına sahip olan akrabaya — vasiyyet yok...» Ebû-Dâvûd, İbn'ü mâce, Tirmizî. Mişkât: 2/156.

Bu nasslar karşısında vârise, ne doğrudan doğruya ne de dolayısıyla ona varan bir şekilde vasiyyet muteber değildir.

Hasta, hastalığı esnasında şahsı için yaptığı zarûrî masraflar hakkında bir tahdide tâbi değildir. Yer, içer, doktora, ilâca v.s. ye verebilir.

11 — **Ölüm** (الموت) :

Ölüm, tam mânasıyla bir âcz'dir. Onunla, teklifi — kulun mükellef bulunduğu — bütün dünyevî hükümler sâkit olur. Bunları dört nev'a ircâ' etmek mümkündür:

1 — Mükellef bulunduğu ibâdetler: (namaz, oruç, zekât...) artık bunlarla mükellef değildir..

2 — Başkalarının hak ve ihtiyacından dolayı ona yüklenenler: Bunlar da üç çeşittir:

a) Sıla vazifesiyle ilgili olanlar: fitır sadakası, nafaka borcu gibi. Bunlar, şayet vasiyyet etmemişse düşer. Vasiyyet etmişse, malının üçte birini geçmemek üzere harcanır.

b) Zimmetinde olan borçlar. Bunlar, bıraktığı bir mal veya kefil yoksa — dünyevî bakımdan — düşer.

c) Üzerinde bulunan aynî haklar. Vedîalar, emanetler, gasbettiği mallar... gibi. Bunlar, mükellef bulunan ölünün bizzat yapması ve işlemesi gereken şeyler olmayıp, sahiplerine — kim tarafından olursa olsun — verilmesi matlûb mallardır. Binaenaleyh, ölüm bunları ıskat edemez.

3 — Ölünün kendi ihtiyacından dolayı meşrû, kılınan hakları. Bunlar ölüm sebebiyle sâkit olmazlar. Çünkü meyyit de bir mahluktur. Onun özelliği tam mânasıyla âcz içinde bulunmaktır. Bu ise ihtiyaca aykırı değildir. İşte bu sebeple, ölünün teçhiz, tekfin ve defni için gerekli masraflar borcundan da öne alınarak ifâ edilir.

Sonra, borçları vasiyyetlerine takdim ve tercih edilir. Vasiyyetleri yerine getirilmeden önce borçları ödenir. Çünkü, kulun borcu, kendisiyle Rabbı arasında perdedir. Bundan sonra malının üçte birini geçmemek üzere vasiyyetleri yerine getirilir. Geri kalan emvali ise verese arasında taksim edilir.

4 — Ölünün şahsî ihtiyacı ile ilgisi bulunmayan haklar. Bunun örneği kısastır. Kısas, geride kalan akrabanın tesellî ve huzurunu sağlar. Bunun ölüye tealluku yoktur. Bu sebeple doğrudan doğruya vereseyle alâkadardır. Ve ölünün velisi dilerse kısası afvedebilir.

II — MÜKTESEB ÂRIZALAR

Müktesep, sözlükte hak edilmiş, kazanılmış anlamına gelir. Buradaki mânası: «Ya sebebine yapışmak veya önleyici tedbir almamak sûretiyle meydana gelmesinde kulun ihtiyar ve iradesi rol oynayan mükellefiyet engelleridir.»

Bunlardan yedisi en çok bulunan ve görülenlerini teşkil eder:

1 — **Cehl** — الجهل — : Bilgisizlik :

«Kişinin, bilmesi gereken şeyi bilmemesi» burada «cehl» den kastedilen mânadır. Sâdece bilmemek basit, bilmediği halde bildiğini iddiâ etmek ise mürekkebe cehalet ismini alır.

Konumuzla ilgili olan cehli dört kısma ayırmak gerekir:

A) Ma'zeret sayılmayan cehil. Allahı, birliğini, kemâl sıfatlarını bilmemek gibi. Çünkü, akıl ni'metinden nasibi olan herkese, çeşitli eser ve delillerle bu bilgilere varma kapısı açıktır.

Bu sebeple, put, ateş, hayvan ve benzeri şeylere tapmak islâm nazarında tamamen — hem dünya hem ukbâ bakımlarından — bâ-tıldır.

Halbuki islâmı kabul etmemiş bulunan gayr-i müslimlerin, kendi teâmül ve kitaplarına göre yürüttükleri işler, dünyevî bakımdan muteber sayılır. Kendileri üzerlerinde islâmî hükümlerin icrâ edilmesini istemedikleri müddetçe onlara bu hükümler tatbik edilmez. Meselâ, dinlerinde domuz eti yemek haram olmayan bir gayr-i müslim, domuz satışı yapabilir. Onun domuzları itlâf edilse, — islâm memleketinde olduğunda — itlâf edene ödettilir.

B) Yine mazeret sayılmayan fakat birincinin derecesinde olmayan bilgisizlik:

Ehl-i sünnetin karşısında olan islâm filozoflarının — bir kısmı ile —, mu'tezile gibi bazı fırka ve doktrin sahiplerinin, ilâhî sıfatları inkâr şeklinde tezahür eden cehilleri gibi.

Meşrû olmayan bir bahâne ile — fâsid tevil — meşrû' devlet başkanına karşı isyan edenlerin — bâğilerin — cehilleri de bu kategoriye girer.

Bir müctehid, meşhûr sünnete veya icmâa aykırı bulunan ictihadında da ma'zur sayılmaz. Hayvan keserken besmeleyi bilerek — amden — terkedenin kestiği yenir şeklindeki ictihad gibi ki bu, «Allahın adı üzerine anılmamış — besmelesiz kesilmiş — olandan yemeyiniz, çünkü bu fîsk — Allah emrinden çıkmak — tır. âyeti-ne aykırıdır. (En'am: 122).

C) Ceza ve keffâretlerin düşmesi hususunda şüphe ve mazeret sayılan cehl:

İctihadın cârî olabileceği meşrû sahalarda yapılan hata ve varılan yanlış sonuçlarda olduğu gibi.

D) Doğrudan doğruya ma'zeret olarak kabul edilen cehil:

Vekil ile müvekkil arasında — vekil etme veya azletme hususlarında bulunan — cehil. Vekil, müvekkilinin kendisini vekâletten azlettiğini bilmedikçe yaptığı tasarruflar — müvekkili namına — muteberdir.

Vekil de kendini azletse, müvekkili bundan haberdar oluncaya kadar vekil sayılır.

2 — Sekr — السكر — : Sarhoşluk :

Doğrudan doğruya müskir — sarhoş eden — sıvı veya katı bir cismi, yemek veya içmek suretiyle meydana gelen ve, sözün normal cereyanına — tabîi konuşmaya — engel teşkil edecek dereceye varan durumdur.

Sarhoşluğun, haddi — cezayı — gerektiren derecesinde küçük bir ihtilâf vardır. Fukaha cumhuru yukarda gösterilen dereceyi — kelâmın ihtilâtı — öne sürerken, İmam Ebû-Hanîfe, «yeri gökten farkedememek» tabirini ilâve ediyor.

Bu derece şer'î cezayı vermek için aranan haddir. Yoksa, bu kadarı helâl mânasına değil. Çünkü, «çoğu sarhoş edenin, azı da haramdır.» ifadesi, bu konuda islâmî düsturdur.

Tasarruflarının muteber olmaması bakımından sarhoşluğu iki kısma ayırmak gerekir:

a) Yasak olmayan bir şekil ve yoldan meydana gelen sarhoşluk. İlâç, bazı yiyecekler ve zarûret halinde — hayatı kurtaracak kadar — içilen içkiden meydana gelen sarhoşluk gibi. Bu, fıkıh bakımından baygınlık gibidir. Talâk, itâk — köle âzâd etme —, alış, veriş gibi bütün tasarrufların sıhhatine engeldir.

b) Yasak ve haram olan bir yoldan meydana gelen sarhoşluk. Bu nevi sarhoşluk, ehliyete engel değildir. Bununla, bütün tasarruflar muteberdir.

Not: Muhammed b. Selâm, İmam Şâfiî — bir kavline göre — Kerhî ve Tahâvî gibi fakihlerle, Hz. Osman'a göre, sarhoşun talâkı — boşaması — muteber değildir.

3 — Hezel — الهزل — : Bu tabir ciddiyetin ve ciddî olan tasarrufun zıddı olup, kendisiyle, — hakîkî veya mecazî — bir mâna kastedilmeyen söz ve fiilleri ifade eder.

Burada bahis konusu olan hezlin şartı, akitten önce, açıkça — lisanla — âkidler tarafından ifâde edilmesi, yani, akdin ciddî olmadığını zikredilmesidir. Hâl ve durumun delâletiyle hezl sabit olmaz.

Hezl, ne vücub ne de edâ ehliyetine engel teşkil eder. Kezâ, teşebbüs ve rızaya da aykırı değildir. Yani, ciddî olmasa bile bir akdi yapan, ona râzı olarak teşebbüs etmiştir. Akdi yapanlar, sadece bunun hükmünün meydana gelmesini istemezler. Ama bu hüküm — bunların arzu ve ihtiyarlarına tâbi midir? —

Şimdi, hezlin cârî olduğu tasarrufları kısımlara ayırarak bu sorunun cevabını arayalım:

A — Akaid ve iman konularında hezl hükümsüz — yani mazeret değil — ve hüküm sabittir. Bu sebeple, eğlence yoluyla dinden

çıkışını ifade, dinle istihzâ ve onu küçümsemeye delâlet ettiği için, küfrü muciptir denmiştir. Buna delil olarak da şu âyeti-kerime gösterilir:

ولئن سألتهم ليقولن إنما كنا نخوض ونلعب. قل أبالله وآياته ورسوله كنتم تستهزؤن.
لا تعتذروا قد كفرتم بعد إيمانكم

Onlara soracak olursan «biz ancak lâfa dalarak eğleniyorduk» derler. De ki: «Siz, Allah ile, Allah'ın âyetleri ile ve peygamberi ile mi eğleniyordunuz. Boşuna özür dilemeyin, siz iman ettikten sonra kâfir oldunuz...» Tevbe: 65.

B — **Haber vermede hezl.** Haber vermede dayanılan nokta, haber verilen şeyin doğruluğudur. Hezl ise buna aykırı olup yalan olduğuna delildir. Bunun için, haber vermede — ihbârât — hezl, haberi — ibtal eder — (hükümsüz kılar.)

C — **İnşâatta hezl.** İnşâ, ihbarın zıddıdır. İkincisi olmuşu haber verir, nakleder. Birincisi ise, öyle bir söz veya fiildir ki onunla, o zamana kadar olmayan bir hüküm ve netice meydana gelir.

Bu hüküm ve neticeler de ya feshedilebilir ya da edilemez olmak üzere iki kısımdır:

Alış-veriş, kira akitleri birincisine, talâk, itâk ikincisine örnektir.

İnşâatta hezlin tesiri üzerinde görüş ayrılıkları varsa da, sadece, fesha — âkitlerin anlaşmasıyla bozmaya — kabiliyeti olan tasarruflarda, iki taraf ,akdin hezl ve muvazaa üzerine kurulduğunda ittifak ederlerse, bu akdin fasid olduğu ittifakla kabul edilmiştir.

Diğer kısımların bazılarında hezlin ehliyete ve tasarrufa tesiri ihtilâflıdır.

Ancak, mâlî olmayan tasarruflarda ,talâk, köle âzâd etmek, kıyası afvetmek, yemin ve nezir gibi — fesha kabiliyeti olmayan kısımda — netice ve hükmün meydana geleceği ve hezlin bunlara tesir etmiyeceği kezâ ittifakla tesbit edilmiştir.

ثلاث جدهن جد و هز لهن جد: النكاح والطلاق والرجعة

Üç şey vardır ki, ciddîsi de, hezlisi de ciddî sayılır — ve muteber olur — : nikâh, talâk, ric'at — bir rivayette itâk —. hadis-i şerifi bu kısmın dayanağıdır. (Tirmizî, Ebû-Davûd.) Mişkât: 2/210.

4 — **Sefeh** — السفه — sefih olmak:

Sözlükde bunun mânası, hafiflik ve harekettir.

Terim mânası: insana âriz olan — başına gelen — öyle bir hif-fet — bir nevi irade zayıflığıdır — ki, onu, akıl ve dinin gerektirdiği şekilden başka bir şekilde harekete sevkeder.

Mecelle, sefihi: «malını yersiz sarfeden, masraflarında haddi çok aşan, servetini israfıyla kaybeden adam» diye tarif eder.

Akıl ve bedenî sıhhat var olması dolayısıyla sefeh, her iki ehliyeti de ortadan kaldırmaz. Sefih, hem Allah hakları hem de kul hakları karşısında sorumludur.

Şu âyet-i kerimeden dolayı, bütün islâm fukahası, sefih olarak ergenlik çağına gelmiş bir kimseye, reşid oluncaya kadar malları verilmeyeceğinde ittifak etmişlerdir:

ولا تؤتوا السفهاء أموالكم التي جعل الله لكم قياماً وارزقوهم واكسوهم وقولوا لهم قولا معروفاً... فان آتستم منهم رشداً فادفعوا اليهم أموالهم

«Allahın mâişetinize temel kıldığı mallarınızı akli zayıf olanların ellerine vermeyiniz. Onlara o mallardan yedirin giydirin ve kendilerine ma'rûf — yapıcı, uyarıcı, doğru ve güzel — söz söyleyin... Onların akılca olgunlaştıklarını görürseniz, mallarını kendilerine teslim ediniz.» Nisâ: 5 - 6.

İmam Ebû-Hanîfe'ye göre, yirmi beş yaşına kadar beklenir. Bu yaşa gelince, akılca olgunluk hasıl olsun olmasın artık mal kendisine teslim edilir.

Ergenlik çağından sonda sefahete başlarsa, mahcûr — tasarrufları memnû' ve ğayr-i mu'teber — olur mu olmaz mı? Bu konuda şöylece görüş ayrılıkları vardır:

İmam Ebû-hanîfe, «gerçi, sefih'in tasarruflarını muteber saymada mâlî zarar vardır; fakat, hür ve akli başında bir kimseyi mahcûr kılarak hayvan ve cansız varlıklarla beraber tutmada daha büyük zarar vardır. Bu sebeple, onu mahcûr sayamayız. Tasarrufları muteberdir» diyor.

Büyük İmam, şahsî hürriyet açısından bakarak bu sonuca varırken, iki mümtâz tâlib ve muakkibi Ebû-Yusuf'la Muhammed, amme menfaati bakımından başka bir sonuca varıyorlar. Prensipleri: «Husûsî maslahat — özel menfaat — amme menfaatiyle karşılaşınca ikincisine riayet edilir.» Eğer sefih, hacr altına alınmazsa millî servet — emvâl-i nâs — korunmamış olur. Bu sebeple onun, ehliyetsiz doktorun, halka hile kapısını açan müftinin hacri-vazifeden men'i- gereklidir. Bu şahsî hürriyetlerini kısıtlar fakat daha büyük bir maslahata şahsî hürriyetler feda edilebilir...

Bu iki İmam da, hacrin keyfiyetinde ihtilâf ederler:

İmam Muhammed'e göre, sefeh bulundumu hacr da bulunur.

İmam Ebû-Yusuf'a göre, hacr, hâkimin hükmüyle sabit olur.

5 — **Sefer** — السفر — : Yolculuk:

Sefer, sözlük bakımından yol katetmek demekse de burada mâ-

nası: «yaya on sekiz saat sürecek bir mesafeyi katetmek niyyetiyle bulunduğu yerden ayrılmaktır. (Sefer müddet ve mesafesi için fıkıh kitaplarına bakmalıdır.)

Sefer her iki ehliyete de dokunmaz. Yalnız Şâri' bundan dolayı bazı kolaylıklar ve ruhsatlar koymuştur. Dört rek'atlı farzların iki rek'at kılınması, orucun sonra kaza edilmek üzere açılması... gibi.

6 — **Hata** — الخطأ — : İki mânada kullanılır: Yanlış — doğrunun zıddı — ve yanılma — **bir şeyin kusurlu bir kasıtle yapılması** — İşte burada ikincisi maksuddur.

İnsan oruçlu iken burnunu temizlemek için su alır o da boğazına kaçarsa burada kasıt vardır. Fakat kastın yönü, boğaz değil burun. Şu halde, hatâda irade ve kasıt var. Ama, kasıt vukubulan fi'le yönelmiş değil. Hata edenin aklı başında ve bedeni yerindedir. Bu sebeple ehliyetlere bir engel ârız olmuş sayılmaz. Ancak, Allah haklarında bir mazeret teşkil eder. Hata, ictihad yoluyla meydana gelmişse günah yoktur.

Ceza ve keffaretler konusunda şüphe ifâde ettiği için birincisini düşürür — haddleri — ikincisini ise — keffaret —, bir nevi ihmal ve ihtiyatsızlık bulunduğu için düşürmez.

Kul haklarında özür sayılmaz. Hata yoluyla itlâf edilen mallar ödenir.

7 — **İkrâh** — (الإكراه = Zorlama):

Bir kimseyi, haksız olarak, istemediği bir şeyi yapmaya, korkutma ve tehdid yoluyla sevkettir.

İnsan tahammülünü aşanlar — öldürme, bir uzvu kesme, uzun habs v.s. gibi — «**mülci**»; tahammülü aşmayan ve dolayısıyla rıza ve ihtiyarı gidermeyenler de — dövme, sövme v.s. gibi — «**gayr-i mülci**» adını alır.

İkrâh — her iki kısmıyla — ehliyet durumunu ortadan kaldırmaz. Çünkü, akıl, sıhhat hattâ ihtiyar vardır. Bu son tabiri biraz izah etmek gerekir:

İhtiyar, yapmak veya yapmamak taraflarından birini tercihtir. Bu, zorlanan kişide vardır. **Rıza**: işe, gönül hoşnutluğu ve ferahlığı ile yönelmedir. Zorlananda işte bu yoktur. Bunun olmaması ise ehliyetleri ortadan kaldırmaz.

İkrâh ile meydana gelen iş kime izafe edilir — yüklenir — ve ve mes'ûliyet durumu nasıldır?

Zorlanandan meydana gelen tasarruflar iki kısımdır: I — Zorlayana yüklenmesi (nisbeti) uygun olmayan tasarruflar. (Kavlî tasarruflar). II — Zorlayana nisbeti uygun olan tasarruflar (fi'lî tasarrufların bir kısmı).

İşte bunların herbirine mahsus farklı hüküm ve sonuçlar vardır:

I — **Kavlî** — söyleme ile meydana gelen — **tasarruflar**: Bir insan başka birinin diliyle konuşamayacağı için, zorlananın söylediği sözü ve hükmünü, zorlayana nisbet ederek «o söyledi» diyemeyiz. O halde bu hükümler zaruri olarak söyleyen namına sabit olur.

Sözlü tasarruf, feshi — bozulması — kabil olmayan cinsten ise zorlama hâlinde de muteber sayılır ve hüküm ifade ederler. Bunlar on çeşittir:

1 — Talâk - boşama -. 2 — İtâk - köle âzâd etmek -. 3 — Nikâh, 4 — Ric'at - ric'î talakla boşadığı karısına - bundan vazgeçerek - dönmek -. 5 — Kısası afvetmek. 6 — Yemin, 7 — Nezir - adamak -. 8 — Zihar - aile hayatıyla ilgili özel bir yemin tarzı -. 9 — İlâ - dört ay hanımına yaklaşmamak üzere yapılan yemin -. 10 — Fey' - الفی - (Bu yeminden dönmek).

Bunlar şöyle bir beytte toplanmıştır:

طلاق عتاق والنكاح ورجعة - وعفو قصاص واليمين كذا النذر

ظهار وإيلاء وفي فمته - تصح مع الإكراه عدتها عشر

Not: İkrâhla ilgili taksim ve görüşler hanefî fakihlerine aittir. (Meselâ talâkda olduğu gibi) bu çeşit kavli tasarrufların zorlama ile olduğunda muteber olmadığı görüşünde bulunan imamlar da vardır.

Sözlü tasarruf feshi kabil olanlardan ise — bunlarda rıza şart olduğu için — akitler fasittir. (Mu'teber değildir.)

II — **Zorlama ile meydana gelen fi'lî tasarruflar** :

Bunların bir kısmı, sözlü tasarruflarda olduğu gibi, ancak yapana nisbet edilebilir. Zina, yemek, içmek gibi. Zorlanan yeyince, «bunu zorlayan yedi» denemez. Yiyen oruçlu ise, zorlayanın değil onun orucu bozulur. Ma'nevî mes'ûliyet — günah — ise zorlayana aittir.

Diğer kısmı ise — yapan âlet kabul edilerek — zorlayana nisbet edilebilir.

Bu takdirde bakılır: Fiil zorlayana nisbet edilince cinayetin — suçun — yer ve hükmü değişiyorsa yine zorlanana — yani fâile — nisbet edilir. Değişmiyorsa — doğrudan doğruya zorlayana yüklenir:

Birincisine misâl zorlama ile satıştır. Bu fi'lî zorlayana nisbet etsek, o başkasına ait malı satmış olur; hüküm gâsb'tır. Fâile nisbet etsek, kendi malını zorla satmış olur, hüküm «fasid bey'» dir. (Suçun hükmü değişiyor)

İkincisine misal öldürmek ve itlâf'tır. Bunlar doğrudan doğru-

ya zorlayana — mükrih — nisbet edilir. Malı ödeme, kısas, diyet, keffâret ona düşer.

Bazı özel durumlar:

Bir kimse, bir ava atmaya zorlansa, atış da bir insana isabet etse, tazminat — diyet — zorlayana, keffâret zorlanana düşer.

Bir kimse, diğer bir insanı öldürmeye zorlansa, kısas zorlayandır. Fakat günah'ta yapan da ortaktır. Zira: insan her ne kadar kendi hayatına düşkün ise de, karşısındakininki de aynı derecede muhterem bir hayattır.

Haram üç türdür :

1 — Hiç bir suretle sakıt olmayan — öldürmek gibi —. Bunu zorlanan da yapsa helâl olmaz.

2 — Zaruret halinde düşen haramlar. Meyte yemek, şarap içmek gibi. Bunlar, mülcî zorlama halinde yapılır. Ruhsat olduğunu bildiği halde bunları yapmayan günahkâr olur.

3 — Düşmeyen fakat — bazı hallerde — ruhsata tâbi' olanlar. İmanın lisanla ifadesi ve namaz gibi. Bunlar da kalben inkâr edilmemek üzere, mülcî zorlama halinde terkedilebilirler.

من كفر بالله من بعد إيمانه إلا من أكره وقلبه مطمئن بالإيمان ولكن من شرح
بالكفر صدراً فعليهم غضب من الله ولهم عذاب عظيم.

Kalbi iman ile mutmain — dolu sabit — iken (dininden dönmeğe) zorlanandan başka her kim Allah'a iman ettikten sonra onu tanımaz, fakat küfre göğüs açarsa — gönül rızasıyla kabul — işte Allahın ğazabı bunlardır. Ve büyük azâb bunlara... Nahl: 105.

VI. BÖLÜM

BİD'AT (البدعة)

Tâli delilleri görürken (istihsân, istislâh, örf ve âdet) i de birer tâli delil olarak incelemiştik. Bid'atla bunlar arasında önemli farklar olmasına rağmen, birbirine karıştırıldığı ve bu yönden yukardaki tâli delillere hücum edildiği olmuştur. Bu sebeple, son olarak bid'at bahsini ele alacak, onun neden ibaret olduğunu, kısımlarını ve dindeki yerini belirtmeye çalışacağız.

Bu konuda yazı ve eser yazarların üç yoldan yürüdüklerini görüyoruz:

1 — Önce, bid'atla ilgili tarif ve temel kuralları tesbit edip, sonra bu esaslara göre örnek halinde bazı bid'atları sayma yolu. Meşhur usûlcülerden, «El-muvâfekât» adlı eserin sahibi İbrahim Şâtıbî, «**El-İ'tisâm**» adını verdiği eserinde bu yolu takip etmiştir. (Öl. H. 790)

2 — Usûl ve kaidelere yer vermeden, doğrudan doğruya bid'atları ele alıp, teker, teker kitap ve sünnete uygun olup olmadıklarını tetkik... Mâlîkî fukahâsından İbn'ul-hâc, «**Medhal**» isimli kitabında bu metodu kullanmıştır. (Öl: 737)

3 — Bazıları da bu iki yolu mezcetmiş ve birleştirmişlerdir. Ezer Üniversitesi profesörlerinden «Alî Mahfûz», «**El-İbdâ**» isimli kitabında bu birleşik yolu seçmiştir.

Her üç kitap da basılmıştır .

BİD'AT'ın tarifi :

Bid'at (البدعة), (بدع) kökünden alınmıştır. Sözlük mânası, benzeri bulunmayan, evvelce görülmemiş bir şey icad etmek ve ortaya koymaktır.

Bid'atın istilâh mânası üzerinde bazı görüş ve ifade ayrılıkları vardır. Verilen tarifleri iki grupta toplamak mümkündür:

I. Grubun tarifi:

طريقة في الدين مخترعة تضاهي الشرعية يقصد بالسلوك عليها التبعيد لله سبحانه

Allaha ileri derecede — mübalâğalı — kulluk etmek üzere takip

edilmek için icâd edilen — uydurulan — ve dîninkine benzeyen bir yol — amel metodu — dur.

Bu tarife göre bid'at ancak ibadette bahis konusudur.

Aynı gruptan bazıları âdetleri de tarif içine sokarak şu ifadeyi kullanmıştır: «**Şer'i amel yoluna girilirken kastedilenin tıpkısı kastedilerek uydurulan ve dîni olana benzeyen yol.**»

Bu grubun özelliği, bid'at tarifini sadece «mezmûm — kötü, yerilmiş» olan davranışlara ait kılmaktır.

«Tarifte, dîni olana benzeyen» kısmı önemlidir. Çünkü, bütün bid'atçılar, bid'atlarına revaç ve cazibe verebilmek için, onu dîni bir davranış ve yol gibi sunmuşlardır.

Bid'atı bu şekilde tarif edenlerin başında İmam Mâlik vardır. Şâtîbî de aynı yoldan yürümüştür.

II. Grubun tarifi:

Bu grup da iki tarif vermiştir :

1 — **Sonradan meydana gelen, kitap, sünnet ve icmâ' delillerinden birine aykırı bulunan mezmûm — kötü — olaydır.**

Bu öyle bir hâdisedir ki, dîn vâzı olan Allah — C.C. — ve onun sâdık mübelliği ve elçisi Rasûlullah; söz, fiil, işâret veya sarahat gibi beyan ve ifade yollarından hiç biri ile ona izin vermemişlerdir. Bu tarifi içine, âdetle ilgili olarak işlenen önemsiz hâdiseler girmemekle beraber, dînin yasak ettiği ve kınadığı bütün fiil ve davranışlar girer. Meselâ katl, zina gibi hâdiseler ilk işlendiklerinde bu adı — şu tarife göre — alırlar.

2 — Bu en genel tariftir:

«**Rasûlullah (S.A.) tan sonra ortaya konan, ister iyi, ister kötü, ibâdet veya âdetle ilgili bütün davranış fiil ve eşyadır.**

Burada «âdetle ilgili» den maksad, her çeşit yiyecek, içecek, giyecek ve mesken gibi, kendileriyle sırf dünyalık ihtiyaçların giderilmesi düşünülen şeylerdir.

Birinci grup tariflere, ancak kötü olan bid'atlar girerken bu tarif iyi ve hayırlı olanı da içine almış oluyor. Nitekim bu tarife göre bütün bid'atlar yasak ve kınanmış değildir. (İlerde örnekler verilecek).

Yine birinci grup tariflerde, dînin bir emri ve parçası gibi telâkki edilen, halbuki dinden olmayan âdetle ilgili şeyler de bid'at sayılırken, bu grubun birinci tarifine âdetler girmiyor.

Bu tarifler İmam Şâfi'ye nisbet edilmektedir.

İzzüddîn b. Selâm ile, talebesi Karâfi, bid'at tarif ve taksiminde bunun — sonuncusunun — üzerinden yürürler.

Tariflerin uyuşması :

Bu tarifleri yapanların görüş ayrılıkları tamamen dışta ve te-rim meselesindedir:

I — Bütün islâm bilginleri, dinden olmadığı halde dinden gösterilen ve öyle kabul edilen şeyin, dince makbul olmadığı, bilâkis mezmûm ve kınanmış bulunduğu ve buna «bid'at» deneceğinde ittifak etmişlerdir. Ayakta, konuşmadan ve gölgelenmeden oruç tutmayı adamak, rehbanîyet ile — cemiyet ve aile hayatından ayrılarak — Allah'a ibadet etmek gibi.

II — Dînin yasak ettiği bütün olayların kötü ve gayr-ı makbul olduğu da keza ittifakla kabul edilmiştir. Ancak, bunlara da «bid'at» adı konabilir mi?

a) Birinci tariflere göre (grup) «hayır».

b) İkinci tariflere göre «evet».

Meselâ, katl, zulüm, haraç (1) ve haksız vergi alma gibi dince yasak olaylar, bütün islâm bilginlerine göre kötüdür. Yalnız, birinciler buna «bid'at» demezken, ikinciler diyorlar.

BİD'ATIN KISIMLARI VE BAZI ÖRNEKLER :

Yukarda görüldüğü üzere, bid'atın tarifinde görüş ayrılıkları olduğundan, onu taksim ederken de bu ihtilâfı göz önüne almak gerekiyor. Her iki grup tarife göre de bid'at sayılanlara «âmm — genel —», sadece ikinci gruba göre bid'at sayılanlara da «hâss — özel —» adını verecek ve önce, birincisinin kısımlarını göreceğiz.

A — **Genel** — bütün bilginlerin tariflerine göre bid'at sayılanlar — :

Bunlar, çeşitli bakış noktalarına göre kısımlara ayrılmıştır:

I — **Fiil ve terk suretiyle meydana gelen bid'atlar:**

Bir işi işlemek, şer'an helâl iken bir kimsenin bunu kendine yasak veya haram kılması iki şekilde olur:

a) Dince makbul olan bir sebeple terk. Meselâ, muayyen bir hastalığa tutulmuş kimse, kendisi için zararlı olan şeyleri yemeyi terkeder. İşte bu terk dîne uygundur ve bid'at değildir. Rasûlullah (S.A.) in, müslüman gençlere hitaben:

يامعشر الشباب من استطاع منكم الباءة فليتزوج فإنه أغض للبصر و أحسن

للفرج. و من لم يستطع فعليه بالصوم فإنه له وجاء

Gençler, maddî imkân bulanınız evlensin, çünkü — evlilik, gö-zü yabancıya karşı — daha çok kapayıcı ve ırzı daha ziyade koru-

(1) Buradaki harac zulüm yoluyla alınandır.

yucudur. Buna imkân bulamayanlar ise, oruca sarılsın, çünkü onun için oruç şehvete gemdir.» (Buharî Müslim. Mişkât: 2/158.) buyurmaları da bu konuda sayısız delillerden biridir. Bu hadiste, zinadan korunmak için — ki bu meşrû bir korunmadır — mübah olan yeme içme, meşrû, bir tarzda — yani, tamamen terkederek değil, oruç tutarak — terkediliyor.

b) Dîni bir davranış halinde, hattâ ibadet sayarak terk. İşte bu türlü terk, bid'attır ve dîne aykırıdır. Çünkü din, neyin terkedileceğini açıkça göstermiştir. Ona ilâve yapmak, din vâzından başkasının kârı değildir. Başta İstanbul'luların büyük bir kısmı olmak üzere bazı kimseler, güvercin avlayıp yemeyi, günah sayarak terketmişlerdir. Halbuki dinde bu yasak değildir. Yasak olmayanı avlamak ve yemek tabîi günah da olamaz.

Bir âyet-i kerîmede:

يا ايها الذين آمنوا لا تحرموا طيبات ما احل الله لكم ولا تمتدوا ان الله لا يحب المعتدين

Ey iman edenler, Allahın size helâl ettiği iyi ve temiz şeyleri kendinize haram kılmayın. Haddi aşmayın, zira Allah, haddi aşanları sevmez. «Maide: 87» buyurulmaktadır.

Sahâbeden biri uykuyu terketmeye, ikincisi gündüzleri yiyip içmeyi terketmeye, bir başkası kadınına yaklaşmayı terketmeye azmetmişlerdi. Bu azimlerin hedefi Allaha kulluktu. Rasûlullah (S. A.) bunlara karşı şöyle buyurdu: (من رغب عن سنتي فليس مني :
Sünnetimi bırakan benden değildir. » Mişkât: 1/52 Buhârî, Müslim.

Şu halde, dince yapılması matlup olan bir şeyi, ibadet kastıyla terk bid'attır. Tembellik veya başka bir sebeple terk ise, terkedilen mübah oldukça bid'at değildir.

II — Amelî ve i'tikadî bid'atlar:

Bid'at, organlarla meydana getirilen bir şey ise «amelî», bir fikir ve inanç ise «itikadî» adını alır.

i'tikadî bid'at sahibinin bu itikadı, Rasûlullah (S.A.) tan sünnet ehline mevsuk bir şekilde intikal eden gerçeğe aykırıdır. Fakat bu aykırılık, kasten, — Rasûlullah'a inad olsun diye — ortaya konmamış, bunun sahibi, bir nevi yanılma, tevil ve şüphe içinde — gerçek kendi inandığı sanarak — sünnet ehline muhalif kalmıştır. Eğer inâd yoluyla olsaydı, bid'at olmaktan çıkar, küfre girerdi.

Bazı şîilerin, abdest alırken çıplak ayaklarına meshetmeleri ve mest üzerine meshi inkâr etmeleri bu bid'ata örnektir. Müşebbihe, mücessime, kaderiyye... gibi islâm fırkalarının — ekol ve mezheb — muhalefetleri de bu çeşitten sayılmıştır.

III — Bid'at, hakîkî ve izâfî olmak üzere de ikiye ayrılır:

a) **Hakîkî bid'at**, bütün yönleriyle bid'at olan, hiçbir şekilde sünnetle uzlaşması mümkün olmayan bid'attır.

Bunun bazı örnekleri:

1 — Rehbanîyyet. Yani, ortada bir engel olmadığı halde evlenmeyi terkederek cemiyetten uzaklaşmak ve bu yolla Allah'a yaklaşmayı, onun rızasına ermeyi ummak. Bu, ilk hıristiyanlarda vardı. Zalim kırılların, hunharca davranışları karşısında tamamen yok olmamak için, ilk hıristiyanlar dağlara ve mağaralara çekilmişlerdi. Bunu, şimdi nakledeceğimiz âyetten anlıyoruz. Ancak, rehbanîyyet, biraz önce geçen hadis ve benzeri delillerden anlaşılacağı üzere islâm'da yoktur ve yasaktır. Bunu, bir müslümanın ibadet vesilesi yapması bid'attır.

Hıristiyanlarda olduğunu bildiren âyet:

ورهبانية ابتدعوها ما كتبنا عليهم الا ابتغاء رضوان الله فما رعوها حق رعاتها

«Rehbanîyyete gelince, biz onu onlara — hıristiyanlara — farz kılmadık. Onu, kendileri, Allahı hoşnut etmek için ortaya çıkarmışlar, böyle iken ona hakkıyla riayet etmemişlerdir...» Hadid: 27.

2 — Bazı hind dini mensuplarının, inançlarına göre en yüksek makam ve derecelere ermek için bir an önce ölmeyi temin maksadıyla kendilerine yaptıkları, tüyler ürperten işkenceler.

On muharrem günü, tarihi Kerbelâ vak'asını yâdederek bazı şîilerin, kendi saç ve başlarını yolmak, yüz ve göğüslerini tırmalamak, dövünmek gibi işkenceleri de bu kabildendir.

3 — Kâ'be'den başka bir yeri tavaf etmek ve Arafat'tan başka bir yerde vakfe yapmak...

b) **izâfî bid'at**: Bu türlü bid'atlar daha çok ibadetlerde bahis konusudur. Ve iki yönleri vardır. Bir taraftan ele alınınca meşrû' görünüyor ve bu bakımdan bid'at denemiyor. Fakat, diğer yönünden bakılınca, dinde bir şeyi aslında yokken ortaya koymak ve ilâve etmek şeklinde bir bid'at olarak göze çarpıyor. Aşağıda örneklerini göreceğimiz bu çeşit izâfî bid'atlara doğrudan doğruya bid'at adını vermek her iki grup tarife göre de mümkün olmuyor. Ancak, yapılan işi sünnete uygun, dince makbul olmaktan çıkararak yönüne izafe ederek — ilgileyerek — «şu bakımdan bu bid'attır...» demek gerekiyor.

Örnekler :

1 — Muayyen şekilde ve on iki rek'at olarak kılınan reğâib namazı, Şa'ban ayının ortasına raslayan Berat gecesi, yüz rek'at olarak kılınan «berat namazı», imanı koruma namazı, mûnis'ul kabr namazı, birr'ul-valideyn namazı...

Bu namazlara, sırf namaz olmaları bakımından göz atılsa — namaz dinde makbul bir ibadet şekli olduğu için — meşrû' görünürler. Fakat sanki Allah veya Rasûlü tarafından tesbit edilmiş gibi, bunları muayyen zamanlarda ve belirli şekilde kılma göz önüne alınırsa bid'at oldukları tebeyyün eder.

2 — Cehennem azâbından kurtulmak üzere okunan büyük itâk — âzâd — (yani, yüz bin ihlâs sûresi) ve küçük itâk (yani yetmiş bin kerre «Allah» demek).

Bunların aslına baksak, gerek ihlâs suresini okumak gerekse ism-i celâli zikretmek meşrû' birer ibadet vesilesidir. Ancak, bunların bu sayıda, cehennemden azâd olmak için okunması bid'attır. Çünkü, ne Rasûlullah (S.A.) ne de ashabından böyle bir şey görülüp duyulmamıştır.

3 — Bayram namazları veya güneş tutulması için ezan okumak. Ezan, meşrû', mezkûr gayelerle okumak bid'at.

4 — Namazlardan sonra, toplu bir şekilde ve yüksek sesle istiğfâr. Bu da aslında meşrû'; fakat toplu bir şekilde yüksek sesle ve cami içinde olması bid'at.

5 — Dînin tesbit etmediği bir günü oruç için tesbit, bir geceyi namaz için tahsis. Oruç ve namaz meşrû', bunları dâimâ o gün ve gecede yapmak bid'at.

6 — Cenaze önünde, yüksek sesle zikrederek veya kur'an okuyarak gitmek. Zikir ve Kur'an meşrû', fakat burada — hem yer hem keyfiyet (yüksek sesle) bakımlarından — bid'at.

7 — Ezandan sonra, yüksek sesle aynı yerde «salât'u selâm» okumak.

Görüldüğü gibi, izafi bid'at sahipleri, bir yönü meşrû', bir ciheti gayr-i meşrû' olan hareketlerle Allaha ibadet etmektedirler. Halbuki, ibâdetin, sırf — katıksız olarak — meşrû' vesilelerle yapılması gereklidir.

Birçok deliller arasında Müslim'in kitabına aldığı şu hadis, konumuzu aydınlatır: *من عمل عملاً ليس عليه امرنا فهو رد*: Bizimkine benzemeyen bir amel işleyenin ameli merduttur.) Mişkât; 1/51, Buhârî, Müslim.

B — **Özel** — İkinci gruba göre tarif içine giren — **bid'atların** kısımları:

Bunlar, mezmum olsun olmasın — iyi kötü — sonradan ortaya konmuş her şeye bid'at adını verdikleri için, zarûri olarak «vacip, mendup, mekruh, haram ve mübah» diye kısımlara ayırmışlardır.

Vacip — farz olana da usûlcüler vacip derler —, mendûb ve mübah gibi müsbit ve matlup olanlara iyi bid'at (*البدعة الحسنة*) adı da verilir.

Meselâ Kur'an-ı kerimi tahriften korumak için Rasûlullah (S. A.) tan hemen sonra cemetmiş — ayrı ayrı sayfa, taş, kemik v.s. gibi yerlerden toplayarak asıl tertibine koymuşlardır. —

b) Teravîh namazı, Efendimiz zamanında, cami içinde cemâatle kılınmazken, Hz. Ömer zamanında bu hâle getirildi.

c) Evvelce yok iken sonradan, masa üzerinde, çatal ve kaşıkla yemek, un elemek için elek, cami tezyinatı v.s. ortaya çıktı.

Bunlardan birincisi «vacib», ikincisi «mendûb», üçüncüsü de «mübâh» olana misaldir.

İşte bunları, ikinci grup tarifçiler bid'at (fakat hasen bid'at) sayarken, birinci grup, haklı olarak bunlara bid'at adını vermiyor. Ve diyor ki:

a) Cem'i-Kur'an gibi olaylar, «mesalih-i mürsele» kısmına girerler, bid'at değildirler. (Mesalih-i mürsele bahsi daha önce geçti, ayrıca ilerde tekrar kısaca ele alınacak).

b) Teravîh namazı, Râsûlullah zamanında vardı. Bir kaç gece Efendimiz onu mescidde kıldı. Kendisine cemâat de, gittikçe artarak iştirâk ediyordu. Bunun böyle devam etmesi, farz olmasını intâc edeceğinden çekinerek odasında kılmaya devam etti. Kendisi (S.A.) vefat edince, artık farz olma korkusu ortadan kalktığı için (mâni' kalkınca memnu'ü avdet eder) kaidesinde, Hz. Ömer zamanında, toplu bir şekilde mescidde eda edilmeğe başlandı. Bunun da bid'atle alâkası yoktur.

c) Yemek, içmek, giyim tarzı, beşerî hayat için zarûri olan âlet ve malzemelerin kullanılması vb. gibi doğrudan doğruya dinle ilgisi olmayan, âdet, örf, zaman ve mekânın değişmesiyle değişen ve gelişen şeylere gelince, bunları iki kısma ayırmak gerekir:

1 — Dünya hayatına ait ihtiyaçları gideren, daha iyi ve daha rahat yaşamayı temin maksadına dayanan, bunun için icâd edilen ve kullanılan şeyler. Bunlar içinde, kitap ve sünnetin yasak kıldığı bir şey olmadıkça alınır, kullanılır hatta icâd edilirler. Bunlar içinde, savunma, tedavî, taşıt, mesken vb. gibi öyleleri vardır ki, dîni hayatın da normal cereyanı bunlara bağlı olduğundan, bütün müslümanlar, onları temin etmek, tekâmül ettirmek ve düşmanlarından asla geri olmayan bir seviyeye ulaştırmakla görevlidirler.

2 — Dünyalık bir iş olmakla beraber, itikad ve ibâdet hayatına tesir eden, ve böylece de dîni tarafı bulunan şeyler. Meselâ, güvercin etini yemeyi günah saymak, kabirden şifâ beklemek, ölü başında mum yakmak... aslında, dünyalık işler olduğu halde, ibâdet ve itikad hayatına katıldığı için bid'attırlar ve mezmum — dince makbul olmayan — durlar.

Sonuç olarak denebilir ki bid'at kelimesini kullanmak ve tarif

konusunda bazı görüş ayrılıkları olmakla beraber, bütün islâm bilgileri, iman ve ibâdet hayatına katma — artırma veya eksiltme — teşkil eden iş ve davranışların «bid'at » olduğunda ve dince makbul bulunmadığında ittifak etmişlerdir.

BİD'ATI YEREN (zemmeden) ÂYET VE HADİSLER :

I — وَأَنْ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السَّبِيلَ فَتَفْرَقَ بَكُمِ عَنْ سَبِيلِهِ
ذَلِكَمُ وَصَاكُمُ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ

«İşte düz olarak benim yolum budur, onu takip ediniz; (başka) yollara sapmayınız ki (o yollar) sizi Allah yolundan ayırır. İşte size Allah bunu tavsiye ve emreder ki çekinesiniz.» En'am: 153

Büyük müfessir İbn'ü Atiyye, bu âyetin tefsirinde der ki «Burada sapılması yasak edilen yollar içine ,yahûdilik, hıristiyanlık, mecûsilik ve diğer dinlerle, bütün bid'at sahipleri ve şâzz (cumhûra muhalif) görüşlülere girmektedir. Bunların hepsi, ayağın kaymasına ve itikadın bozulmasına sebep teşkil eden yollardır.» Feth'ul-kadîr (tefsir) 2/169.

II — أَمْ لَهُمْ شُرَكَاءُ شَرَعُوا لَهُمْ مِنَ الدِّينِ مَا لَمْ يَأْذَنَ بِهِ اللَّهُ

Yoksa, Allahın izin vermediği dini onlara vazeden ortaklar mı var?» Şûrâ: 21.

Bu âyet-i kerîmede Allah, dîni ve dînî hükümleri ancak kendi vazedeceğini, başkasının, hak dîne bir şey katmaya hakkı olmadığını ifade buyuruyor.

Hadisler:

I — Bu konuda (132 ve 134) üncü sayfalarda iki hadis geçmişti

III — أَمَّا بَعْدُ: فَانْ خَيْرَ الْحَدِيثِ كِتَابُ اللَّهِ وَخَيْرُ الْهَدْيِ هَدْيُ مُحَمَّدٍ وَشَرُّ الْأُمُورِ
مُحَدَّثَاتُهَا وَكُلُّ مُحَدَّثَةٍ ضَلَالَةٌ

«— Râsûlullah (S.A.), bir hutbesinin sonunda bu hadisi îradî buyurmuşlardır — : Sözü en hayırlısı Allahın kitabıdır. Yolun en hayırlısı, Muhammed'in yoludur. İşlerin en kötüsü sonradan çıkanlardır. Her bid'at sapıklıktır. Müslim, Mişkât: C: 1, S: 51.

IV — أَوْصِيَكُمْ بِتَقْوَى اللَّهِ وَالسَّمْعِ وَالطَّاعَةِ وَإِنْ كَانَ عَبْدًا حَبِشًا فَإِنَّهُ مِنْ يَمِينِ مَنْكُمْ
بَعْدِي فَسِيرِي اخْتِلَافًا كَثِيرًا فَعَلَيْكُمْ بِسُنَّتِي وَسُنَّةِ الْخُلَفَاءِ الرَّاشِدِينَ الْمُهْتَدِينَ . تَمَسَّكُوا بِهَا وَعَضُوا
عَلَيْهَا بِالنَّوَاجِدِ . وَإِيَّاكُمْ وَمُحَدَّثَاتِ الْأُمُورِ فَإِنَّ كُلَّ مُحَدَّثَةٍ بَدْعَةٌ وَكُلُّ بَدْعَةٍ ضَلَالَةٌ

«Size Allah'tan korkmayı (takvâ), habeşli bir köle de olsa — başkanımıza — itâat edip sözünü dinlemeyi tavsiye (vasiyyet)

ederim. Çünkü içinizden benden sonra yaşayanlar çok ihtilâf (anlaşmazlık) görecekler. Size benim sünnetim ve ergin, doğru yolda halîfelerimin sünneti gereklidir. Bunlara sımsıkı sarılınız ve hiç bırakmayınız. Sonradan ortaya çıkan işlerden (bid'atlar) kaçınınız. Çünkü — dinde — her sonradan ortaya çıkan bid'attır. Her bid'at da sapıklıktır.» Ahmed, Ebû-Dâvûd, Tirmizî. Mişkât: 1/58.

BİD'ATIN HÜKMÜ :

Bid'atla ilgili âyet ve hadislerde; tehdit, gûnahtan ve azâbtan sakındırma gibi ifâdeler geçmektedir. Bütün bu ifâdeler, bid'atın «haram» olduğunu gösterir .

Harâm şeklinde meydana gelen günahın (ma'siyyet) bir çok dereceleri vardır. En küçüğünü bile işlemek — islâm nazarında — azâbı gerektirir.

İslâm hukukunda, bid'at için — dünyevî — ceza maddelerine deraslanır. Bunlar işlenen bid'atın, büyüklük veya küçüklüğüne, bid'ata başkalarını da'vet ve teşvikin bulunup bulunmamasına, bilerek veya bilmeyerek yapmaya göre değişiktir.

En büyüğü, islâm diniyle kişinin alâkasını kesendir. Bu durum tahakkuk ederse, sahibine verilen ceza «irtidad» cezasıdır.

Bundan sonra, darb, hapsetmek, sürgün, ilgi kesmek, evlenmek gibi cezalar gelir.

Bid'at sahiplerinin şahidlikleri ve rivayetleri kabul edilmez. Vâli, kadı, imam ve hatib ta'yîn edilmezler. (El-İbdâ', S: 140).

BİD'AT VE MESÂLİH-İ MÜRSELE (1) :

Bundan önceki derslerimizden birinde (kıyas) «serbest bırakılmış maslahatlar» bahsini görmüştük. Çoğu defa, bununla bid'at birbirine karıştırıldığı için burada farkları üzerinde duracağız.

Dinin bütün emirleri ve hükümleri kulların maslahatı (onlar için zararlı olan şeyleri ortadan kaldırmak, faydalı olanları temin etmek) üzerine kurulmuştur. Bu maslahatlardan bazıları, onlara bağlı hükümler münasebetiyle açıkça ifade edilmiştir. Meselâ «kıyas»ın insan hayatını korumak, içki yasağının akıl ve sıhhati korumak, sefihe malını teslim etmemenin millî serveti korumak için olduğu böylece gösterilmiştir.

Devr-i risaletten sonra, meydana gelen birçok olaylara hüküm aranırken, kıyas gibi «maslahat» da bir hüküm prensibi olarak kullanılmıştır. **Dinin, doğrudan doğruya (müsbet veya menfi bir şekil-**

(1) Bu ta'bir, «illet - münâsebet» bahsinde açıklandı.

de) ifade etmediği; fakat, ifade ettiklerinin içine sokmak mümkün olan maslahatlara « serbest bırakılmış maslahatlar» mânasında (المصالح المرسله) denmiş ve bu maslahatlara uygun hükümler verilmiştir.

Birkaç misal:

1 — Rasûlullah (S.A.) zamanında Kur'an-ı kerim, toplu bir kitap şekline konmamıştı. Çünkü, vahiy devam ediyor, zaman zaman inen âyetlerin yerli yerine konması Kur'an'ın sayfalar halinde olmasını gerektiriyordu. Peygamber Efendimiz, âyet ve surelerin yazılmasına, yazılanların iyi korunmasına büyük itina gösteriyordu.

Kendileri (S.A.) vefat edince, bu sayfaların, Rasûlullah tarafından tesbit edilen sıra ve tertibe göre «toplanması» gerekti. Bunkî maslahat (fayda ve iyilik) kur'an-ı kerimi olduğu gibi korumaktı. Gerçi, böylece toplanıp bir mushaf şekline konması hakkında Peygamberimizden nakledilmiş bir söz yoktu ama, bu işin, **dince muteber sayılan maslahatlara uyduğu** ortada idi.

2 — Bir zanaat sahibine, yapılmak üzere teslim edilen eşya (kumaş, demir, ağaç ve benzeri işlenecek ve yapılacak şeyler) onun nezdinde zayi olursa, zanâatkâr bunu öder mi? Dört halife, mürsel maslahatlar prensibine göre ödemesi gerektiği hükmünde bulunmuşlardır. Böyle bir olay Rasûlullah (S.A.) devrinde geçmediği için, bu ödetmenin maslahat oluşu hakkında muayyen bir nass yoktur. Fakat, râşid halifeler şöyle düşünmüşlerdir: «Ödetilmese ya halk, malımız zayi oluyor diye yaptırılacak şeyleri yaptırmak için ustaya götüremeyecekler bu büyük bir ictimâî kriz doğuracak; yahut da, onlar mecbur olur götürürlerse, yapımcılar zâyî'den mes'ul olmadıkları için eşyayı korumaya itina etmeyecekler ve halkın malları korunmayacak. Bu iki başlı mefsedeti (zararlı durumu) ortadan kaldırmak için ödetmeye karar vermek, şer'in malı koruma prensip ve maslahatına uygundur. Biz birçok hükümlerde, dinin malı korumaya büyük önem verdiğini görüyoruz. Bu da onlardan birini teşkil edebilir...»

Bu hükmün, bazı durumlarda (meselâ malın ziyândan zanaat sahibinin haberi bile olmamak gibi) cüz'î zarar ve mahzurları bulunduğu ileri sürülürse denir ki, islâmda «**büyük maslahat — fayda — yanında küçük zarar ve mefsedete itibar edilmez.**»

4 — Bazı suçlarda, kaçması veya gaybolması muhtemel maznûnun (sanık) tevkif edilmesi de böyledir. Yani, hakkında nass olmadığı halde, yukarıda geçen prensip icabı tecviz edilmiştir.

Daha önce bid'atın, burada da mürsel maslahatın ne olduğunu anladık. Şimdi bu ikisinin farklarını tesbit edelim:

I — Bid'atlar, ya doğrudan doğruya veya âdetlerin ibâdet haline getirilmesinde olduğu gibi dolayısıyla İBADETLER de olur. Halbuki ibâdetler sahası, aklın tümünü idrâk edebileceği ve benzetmeler yapabileceği saha değildir.

Mürsel maslahatlar ise, aklın idrakine giren ve kıyasa sahne teşkil edebilen MUÂMELÂT — idare, ticâret, ceza gibi beşerî işler — da carîdir.

II — İslâm'da, Allah'a itâat ve kulluk — ibadet — gâye, buna götüren ve bunu rahatça mümkün kılan bütün dünya işleri yasadır. Dikkat edilirse görülür ki, bid'at doğrudan doğruya gâye ve maksadda meydana gelmekte, buna mukabil, mürsel maslahatlar prensibi vasıtalarında geçmektedir.

Bid'atla istihsan kaidesini de birbirine karıştıranlar olmuştur. Fakat, istihsan mutlaka şer'î bir delile dayanmaya mecburdur. Halbuki bid'at, muteber olan şer'î delilden mahrumdur. (İstihsan tabiri için «tâlî deliller» kısmına bak.)

BİD'ATIN DOĞUŞ SEBEPLERİ

Ferdlerin tesadüfen değil de, türlü ma'nevî ve maddî bağların tesiriyle bir araya gelmeleri milletleri doğuruyor. Milletleri birbirinden ayıran en önemli faktör kültür oluyor. O halde kültür nedir?

Kültür:

«Bir cemiyetin sahip olduğu maddî ve mânevî kıymetlerden teşekkül eden öyle bir bütündür ki, cemiyet içinde mevcut her nevi bilgiyi, alâkaları, itiyatları, kıymet ölçülerini, umûmî durum, görüş ve zihniyet ile her nevi davranış şekillerini içine alır. Bütün bunlar birlikte, o cemiyet mensuplarının ekserisinde müşterek olan ve onu diğer cemiyetlerden ayırd eden husûsî bir hayat tarzı temin eder.» (Mümtaz Turhan. **Kültür Değişmeleri. S: 40**).

İşte semâvî dinler bu kültürün hâkim unsuru olmak ve onun bütününe kendi rengini vermek üzere Allah tarafından — peygamberler vasıtasıyla — gönderiliyorlar. Umûmiyetle dinlerin ilk muhâtabı muayyen bir millet oluyor. Bu millet, yeni dini temessül ettikten sonra, başka milletlere taşıma ve yayma vazifesini üzerine alıyor.

Sosyal psikoloji bakımından bu olay — yeni bir dine muhatap olmak, onu benimsemek ve başkalarına benimsetmek —, bazan serbest, bazan da mecburî bir «**kültür değişmesi**» dir. Bid'atlar, işte bu kültür değişmeleri sırasında meydana geldiğinden, biz önce, sosyal psikolojinin, kültür değişmelerine dâir ve bizi ilgilendiren bazı kaideslerini nakledelim:

«... yeni bir kültür unsurunun alınmasında olduğu gibi, cemi-

yet içinde yayılmasında da müessir olan en mühim faktörler esas itibarıyla şunlardır: **Fayda temini, itibar kazanma, yenilik arzusu** ve bir de yeni unsurun, mevcut kültür sistemine uyması...»

«... Serbest kültür değişmelerinin kadrosu içinde tetkik edilmesi lâzım gelen bir hâdise de, yeni veya yabancı kültür unsurları kabul edildikten sonra, aynı ihtiyaçları tatmin eden eski unsurların akibetinin ne olacağı meselesidir.

Evvelâ en çok raslanan vak'alarda olduğu gibi yeni unsurla eskisi arasında vukûu muhtemel uzun veya kısa bir mücadeleden sonra, yeninin bariz üstünlüğü karşısında eski unsurun temamiyle ortadan kalkmasıdır...»

İşte islâm dini geldikten biraz sonra cahiliyye devri araplarına ait ve islâm dinine yabancı bütün unsurlar bu akibete uğramış, arabistan kıtasında, yeni dinin elifi elifine mümessili bir ümmet doğmuştu.

«... bazı hallerde ise yeni unsur, eskinin fonksiyon veya vazifelerinden yalnız bir kısmını ifa ettiği veya ESKİ UNSUR YENİ BİR MÂNA KAZANDIĞI İÇİN her ikisinin de yanyana yaşayabilmesidir.»

İşte, eski âdet ve an'aneleri, yeni tevîl ve mânalarla dine sokmak bid'atın doğuşunu teşkil ediyor.

«... İctimâî kültür karışmaları esnasında veya başka kültür mensuplarına benzeme, o kültürü benimseme cehdlerinden doğan sukut-ı hayaller ve ümitsizlikler «yerli hareketler» denen aksülâ-mellere bir başlangıç sayılmaktadır. Bu nevi yerli hareketler, değişmekte olan bir cemiyetin mazîsini, kültürünün geçmişteki muayyen bir safhasını tebcil etmesi ve mümkün olduğu takdirde ONLARI İHYA ETMEĞE ÇALIŞMASI diye vasıflandırılmıştır...» (1)

Gerek araplarda ve gerekse başka milletlerde — bilhassa İran'da — bir çok bid'atlar, eski kültürün bazı unsurlarını ihya meylin-den doğmuştur.

Eski müelliflerden İbrahim'üş-Şatibî (H. 790), (El-İ'tisâm) adlı eserinde (C:2, S: 166) bid'at ve mezheb ihtilâflarının sebeplerine temas etmiş ve bu sebepleri üç maddede toplamıştır:

I — Çeşitli din ve felsefelerin tesiri.

II — Şahsî arzu ve görüşlere uyup, bunları dinin süzgecinden geçirecek yerde dini bunların süzgecinden geçirmek.

III — Kör taklîd ve âdetlere düşkünlük.

(1) Kültür Değişmeleri. S: 47, 52, 116, 198.

Şatibî, bu sonuncu sebebi izah ederken der ki: «Bid'at çukuru-na yuvarlanmış avâmm, kendisine uydukları ve mürşid edindikle-ri kimsenin her yaptığını aynen yapar ve bunu ibâdet telâkki eder-ler. Bu adamın, ilmî derecesi ve hata ihtimalini göz önüne almaz-lar. Yaptıklarının bazıları şer'a aykırı olup bu kendilerine söylense, hatalarını düzeltip, bid'atlarından vazgeçecek yerde, «ecdadımız ve-ya büyüklerimiz bunu yapıyorlardı, onlar boşuna yapmazlar» cevabını verirler.» (S: 182 den kısaca).

BİD'ATIN TEDAVİSİ :

Bid'at hastalığına tutulmuş cemiyeti hasta bir bedene benzete-biliriz. Tedaviden maksad, bu bedenin berhayat kalmasını ve sıh-hate kavuşmasını temindir, yoksa, tedavî kastıyla onu öldürmek as-la değildir. Cemiyetin hayatı iki temel üzerinde durur — islâmî bakımdan — : I — İttibâ', II — İttihad.

I — İttibâ', dinin emirlerine uymak, ehl-i sünnet yolundan ay-rılmamaktır. Bid'at mikrobu buraya sokulmuştur. Bunu mürşid öy-le çıkaracak ve tedavî edecek ki bu arada ikinci temel de çökmeyecek.

İkinci temel ittihad demiştik. İttihad, müslümanlar arasında, Al-lah ve Rasûlullah sevgisi ile aynı ideallere bağlılık harcının beton-laştırdığı birlik ve beraberliktir.

Çeşitli devirlerde, bu çok hayırlı tedavî işini yapmak üzere or-taya çıkan müceddidler, karşılarında menfaat ve cehalet zümreleri-ni bulmuşlar, bu yüzden, hayırlı teşebbüsler bazan kötü sonuçlar (TEFRİKA) doğurmuştur. Tefrika, her toplumun en amansız düş-manıdır.

Bu faslı, İbn'ü Teymiye'nin (H. 728), **İktizâ'us-sırât'il-müstak-kîm...** adlı eserinden bir parçayı, kısaltarak sunup kapayacağız. Bu sözler, bid'atın hem çeşitli devrelerdeki sebeplerini hem de çarele-rini göstermektedir. (S: 281):

«... devlet idarecileri, din namına onda olmayan bir çok vergi-ler ve cezalar ortaya çıkardılar. Halbuki onlar, alınması caiz ola-nı alsalar ve gerekli yerlere sarfetselerdi, kendi otoritelerine ve sal-tanatlarına değil, Allahın emirlerine riayet etselerdi, adâletten ay-rılmayıp, yakın uzak, asil âdî herkese adâleti aynen tatbik etseler-di bu bid'atları çıkarmaya ihtiyaç duymuyacaklardı.

«... bilginler, Allah'ın kitabındaki hüccet ve hidayeti (ki o, fay-dalı ilim ve sâlih ameldir) ve Rasûlullah'ın sünnetlerinde tecelli eden ilâhî hikmeti alıp, karşındakilere sadece bunlarla çıkıldılar, ne mu'tezilenin sırf akla dayanan re'y ve hüccetleri, ne de felasife-

nin görüşlerinden ibaret olan bid'atlar doğardı. Bu ümmet, yukarıdaki iki kaynakla, hakkı batıldan ayırır, «örnek ve şahid ümmet» — sûre 2, âyet: 143 — vasfını daima muhafaza ederdi...»

«... âbid ve zâhidler, dînin meşrû' kıldığı söz ve amellerle ibâdet etseler, Rasûlullah (S.A) ın öğrettiği kelime-i tevhîdle salih amellerin zevkini tatsalardı; onlarda öylesine büyük sonuçlar, yüce makamlar ve temiz haller bulacaklardı ki, sonradan uydurulan bu konudaki bid'atlara kat'iyyen ihtiyaç duymayacaklardı...»

Bid'at ve hurafe savaşında, idareciler, bilginler ve gerçek dindarlar, kardeşçe elele vermeye mecburdurlar. Tekrar edelim ki, muvaffak tedavi, ancak ve ancak islâm kardeşliğini bozmayan ve tefrikaya düşürmeyen tedâvidir.

(Bu kitap için en çok kullanılan kaynaklar)

Türkçe (arap harfleriyle)

Usûl-i fıkıh (medhal) Seyyid bey İst. 1333

Usûl-i fıkıh (irâde, kader, kazâ) Seyyid bey İst. 1338

İlm-i hilâf. İsmâil Hakkı İzmirli İst. 1330

Arapça

۱۳۷۸	المعجم المفهرس لالفاظ القرآن . م . فؤاد عبد الباقي
۱۹۶۲ دمشق	مشكاة المصابيح . محمد بن عبدالله (الخطيب التبريزي)
القاهرة ۱۳۵۱	كشف الحقا . . . اسماعيل بن محمد العجلوني
۱۹۶۲ »	اصول الفقه . محمد الحضري بك
دمشق ۱۹۴۸	اصول الفقه الاسلامي . شاكر الحنبلي
مصر ۱۹۵۵	اعلام الموقعين عن رب العالمين . ابن القيم الجوزية (۱ - ۴)
۱۳۲۴ »	كتاب المستصفي . الغزالي
» »	فوائح الوجوه شرح مسلم الثبوت . عبد العلي محمد نظام الدين
» بلا تاريخ	المذاهب الاسلامية . م . احمد ابو زهرة

KİTAPLARA AİT İNDEKS

A

A'lâm'ul - muvakkîn ... 4, 67

B

Bedî', 41
Buhârî (El-câmi'us-sahîh) 60,
66, 70, 112, 186, 188
Bülûğ'ul-emânî, (önsöz)
Bürhân, 40

C

Cem'ul-cevâmi', 73

E

Ebü-dâvûd (sünen) 8, 83, 112,
174, 178, 191
Esrâr, 40

F

Feth'ul-kadîr (tefsîr) 190
El-fevz'ul-kebîr, 138
El-fıkh'ul-ekber, 4
El-fıkh'ul-islâmiyyü fi sevbih'il
-cedîd (önsöz)
El-furkaan, 79
Füsûl'ul-bedâyi', 41

H

Hüsn'üt-tekaazî fi sîret'il-imam
Ebî-Yûsuf'il-kaazî, 30
Hâsıl, 40
Hidâye, 33

İ

El-ibdâ', 183, 191
İbn'u Hâcib muhtasarı, 41
İbn'u mâce, 94, 174
El-ihkâm, 40, 41, 46
İktizâ'us-sırât'il-müstakîm... 195
İlm'i hilâf, 63, 66, 77, 130
İrşâd'ul-fühûl, 128, 130
İşârât'ul-merâm, 158, 161
El-i'tibâr, 139
El-i'tisâm, 183, 194

K

Keşf'ul-esrâr, 40
Keşf'ul-hafâ, 18, 86, 172
El-kifâye, 46
Kitab'ul-i'tibâr, 130
Kültür Değişmeleri, 193, 194

M

Mahsûl, 40, 41
Mâlik, 12
Mebisût, 69
Mecelle, 99, 100, 126, 171, 172,
174
Medhal, 40, 183
Menâhil'ul-irfân, 138
Menâr, 41
Mevâkîf, 19
Minhâc, 40
Mir'ât, 41
Mişkât'ul-mesâbih, 60, 66, 83, 94,
101, 106, 174, 178, 186, 188, 190,
191

Mizân'ul-usûl... 40, 41
Muhtasar'ul-müntehâ, 40
Muhtasar'u Müzenî, 25
El-mustalahât'ul-erbaa fi'l-kur'-
an, 78
Mu'temed, 40
El-muvâfekaat, 41, 183
Münteha'l-vüsûl, 40
El-müsâmere fi şerh'il-müsâye-
re, 161
Müsellem'üs-sübût, 41
Müslim, 60, 66, 186, 188, 190
El-müstasfâ, 8, 40, 62

N

Nâzûra't-u hak, 30

R

Er-risâle, (önsöz), 40, 128

S

Sahîhayn, 8
Sünen'i beyhakî, 8

T

Et'tâc'ul-câmi', 108
Tahrîr, 41
Tahsîl, 40
Ta'lîl'ul-ahkâm, 56
Tavzîh, 41
Telvîh, 40, 41
Tenkyh, 41
Tenkyh'ul-füsûl, 40
Tirmizî, 20, 83, 174, 178, 191

U

Umd, 40
Usûl-i fıkh, 148
Usûl'ul-pezdevî, 40, 41
Usûl-us-serahsî, 40

YANLIŞ - DOĞRU CEDVELİ

Sayfa	Satır	Yanlış	Doğru
88	33	این (birincisi)	انی
113	1	من ذا لدى ...	من ذا الذى يشفع عنده الا باذنه
113	7	تن	این
129	28	kâni'	kaani'
145	35	nisber	nisbet

Türkiye Diyanet Vakfı
İslâm Araştırmaları Merkezi
Kütüphanesi
Prof. Dr. Nihad M. ÇETİN Bölümü